

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

AIDA İMANQULİYEVƏ

«QƏLƏMLƏR BİRLİYİ»

və

MİXAİL NÜAYMƏ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

AIDA İMANQULİYEVA

**«QƏLƏMLƏR BİRLİYİ»
VƏ
MİXAİL NÜAYMƏ**

(Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti)

BAKI, "Elm", 2002

Redaktoru: Afaq ƏSƏDOVA

Rəyçi: A.A.DOLİNİNA

AIDA İMANQULİYEVA
“QƏLƏMLƏR BİRLİYİ” VƏ MİXAİL NÜAYMƏ
BAKI, “Elm”, 2002, 180 səh.

ISBN 5-8066-1465-4

Kitab yeni ərəb ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətləri olan, XX əsrin 20-ci illərində mühacir ərəb mütəfəkkirlərinin yaratdıqları “Qələmlər birliyi” ədəbi cəmiyyəti və bu cəmiyyətin banilərindən biri olan Mixail Nüaymənin həyat və yaradıcılıq yoluna həsr edilmişdir. Müəllif ədəbi birliyin üzvlərinin yaradıcılıq yolunun geniş xülasəsini verir, rus klassik ədəbiyyatının onların dünyagörüşünə və yaradıcılığına təsirini göstərir.

4603020200
655(07) - 2002

© “Elm”, 2002

GİRİŞ

Akademik İ.Q.Kraçkovski vaxtilə qeyd etmişdi ki, yeni ərəb ədəbiyyatının taleyi, onun həm siyasi, həm də iqtisadi amillərlə bağlı olan mühacirət həyatı ilə əlaqəlidir. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olmuş Suriya və Livandan başlanan mühacirət ən zəif mütərəqqi fikrin belə təqib olunduğu sultan Əbdülhəmidin hökmrənliyi dövründə xüsusilə güclənmişdi.

Vətəni tərk etməyə məcbur olmuş suriyalılar və livanlılar arasında bir çox məşhur ədiblər də vardı. Onlar İstanbulda, Parisdə, Qahirədə, Şimali və Cənubi Amerikada məskunlaşaraq burada özlərinin ictimai, maarifçilik və ədəbi fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Ədəbi birliklər və dərnəklər mühacirətdə yaradılırdı. Onların bəzilərinə XX əsr ərəb ədəbiyyatında əhəmiyyətli rol oynamaq nəşib olmuşdu.

Livandan və Suriyadan gələn mühacirlər işləmək və yaşamaq üçün ən yaxşı şəraiti Misirdə tapdılar. Onlar burada tez bir zamanda mətbuat sahəsində yüksək mövqə qazana bildilər. Bütün dövrü mətbuatı öz əllərində cəmləşdirərək mütərəqqi misirli ziyalılarla birgə milli azadlıq və maarifçilik ideyalarının təbliğində, Avropa mədəniyyəti və elminin geniş yayılmasında müstəsna rol oynadılar.

Əsasən, Livan və Suriya ziyalılarının aktiv fəaliyyəti nəticəsində “XX əsrin əvvəllərində maarifçilik və populyarlaşma dövrü sona çatır. Sabit oxucu mühiti təşkil edilir və artıq əvvəllər mövcud olmayan

yeni ədəbi formalara ehtiyac duyulmağa başlayır" (26, 92).

Yeni estetik tələblərə cavab verən bu formalann yaradılması, Avropa ədəbiyyatının yaradıcı metod və bədii üslublannın mənimsənilməsi, real gerçəkliyi hərtərəfli təsvir etməyə ilk cəhd, cəmiyyətin orta təbəqələrinin həyat ideallannı konkret surətlərdə təcəssüm etdirmək - bütün bunlar Suriya və Livan yazıçıların, şairlərinin, tənqidçilərinin - XX əsrin əvvəllərində Şimali Amerikada mühacirətdə olmuş bu yaradıcı adamlann ədəbi sferada göstərdiyi çox əhəmiyyətli bir xidmət idi. Onlann əksəriyyəti sonralar "Qələmlər birliyi" ("Ər-rabitə əl-kəlamıyyə") ədəbi cəmiyyəti ətrafında birləşdilər. Bir qədər sonra Əmin ər-Reyhaninin, Cübran Xəlil Cübranın, İlya Əbu Madanın, Nəсіб Əridənin, Rəşid Əyyubun, Mixail Nüaymənin¹, Əbd-əl-Məsih Həddadın və başqalannın daxil olduğu bu yazıçılar birliyinin yaradıcılığı yeni ərəb ədəbiyyatının bütöv bir mərhələsini təşkil etdi və onun sonrakı inkişafına böyük təsir göstərdi. Müasir ərəb ədəbi tənqidində "Qələmlər birliyi"nin irsinə bəslənən müstəsna diqqət bunu sübut edir. Məsələn, hazırda ərəb məhcər ədəbiyyatının tənqidi ilə Qahirə Universitetinin humanitar fakültəsinin böyük alimlər qrupu məşğul olur.

Ərəb dünyasının müxtəlif ölkələrində "Qələmlər birliyi"nin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına, eləcə də birliyin yaranması və inkişafı, onun formalaşdırdığı məktəbin bədii və ictimai dəyərinə həsr olunmuş fundamental monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur (79; 84; 88; 90; 95; 96; 98; 99; 102; 103; 110; 11; 114; 119; 122; 124-126; 129; 131; 138; 140; 144; 146; 148; 151; 154; 155).

Bu tədqiqat işlərində zəngin faktiki material toplanmış Livan və Suriyadan Amerikaya kütləvi mühacirətin tarixi işıqlandırılmış, "Qələmlər birliyi"nin təşəkkülü hərtərəfli təsvir edilmiş, bu məktəbin yeni ərəb ədəbiyyatının formalaşmasında yeri və əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, birliyə daxil olmuş şair, yazıçı və tənqidçilərin tərcümeyihalları və yaradıcılıq fəaliyyətlərinə dair öçerklər verilmişdir. Bu tədqiqatlarda kifayət qədər düzgün və ətraflı məlumatın olması ilə yanaşı, onlann müəlliflərinin əsaslandığı metodoloji mövqedən irəliləyən bir ümumi nöqşən diqqəti cəlb edir.

Məsələ burasındadır ki, tədqiqatçıların çoxu "Qələmlər birliyi"nin yazıçı və şairlərinin yaradıcılığının ideya və məzmununa lazımi diqqət yetirməmiş bu və ya digər yazıçının yaşadığı dövrün ərəb gerçəkliyini təsvir etmək, yaxud qiymətləndirmək üçün təməl rolunu oynayan ictimai və estetik ideyalannın mahiyyətini aşkara çıxarmışlar.

Yalnız Məhəmməd Yusif Nəcmi və Ehsan Abbasın "Ərəb poeziyası mühacirətdə" (əş-Şiir əl-ərəbi fi-l-məhcər") (131) adlı monoqrafiyasında Suriya-Amerika ədəbi məktəbinə daxil olan yazıçıların estetik və fəlsəfi proqramları ilə ictimai proses və ideoloji cərəyanların qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqları üzə çıxarmağa, onlann sinfi və ideya mövqelərini aydınlaşdırmağa, yaradıcılıq metodlarını dəqiqləşdirməyə cəhd göstərmişlər. Bütün sadalananlar Nəcmi və Abbasın bu əsərinin dəyərli cəhətləridir.

Bununla belə, qeyd edim ki, müəlliflərin gəldiyi nəticələr əksər hallarda çox səthidir. Məsələn, müəlliflər "Qələmlər birliyi"nin bütün yazıçı üzvlərini yeni formalaşan ərəb burjuaziyasının maraqlarının ifadəçiləri, onlann yaradıcılıq üslublarını isə romantik üslub adlandırdılar. Bu müddəə qismən doğru ola bilər. Çünki Suriya - Amerika ədəbi məktəbinin şair və yazıçıların ideoloji mövqe və estetik səylərinin bütün mürəkkəbliyini və ziddiyyətliyi müəlliflər nəzərə almamışlar.

Bundan əlavə, adı çəkilən monoqrafiyada, yuxarıda qeyd olunan digər əsərlərdə olduğu kimi, XIX əsr mütərəqqi rus ədəbiyyatının, ilk növbədə V.Q.Belinski və onun davamçıların inqilabi-demokratik ideyalannın "Qələmlər birliyi"nin ən görkəmli nümayəndələrinin dünyagörüşünə müsbət təsiri öz əksini tapmamışdır. Əslində məhz bu təşkilatın başlıca xadimləri - Mixail Nüaymə, Əbd-əl-Məsih Həddad, Nəсіб Əridə Suriya və Fələstinin rus məktəblərində təhsil almış, rus dilinə yiyələnmiş, rus klassik ədəbiyyatının mütərəqqi ideyalannı ən ilkin mənbələrdən öyrənmişlər. İ.Y.Kraçkovskinin qeyd etdiyi kimi, Mixail Nüaymənin novellalarında (1914-1919-cu illərə aid olan) "rus yazıçıların onun yaradıcılığına, eləcə də onun həmkarlarından biri olan Həddadın əsərlərinə təsirini Amerikada

ərəb mühacirlərinin həyatından bəhs edən yumşaq yumor hopmuş lövhələrində aydın cizgilərlə sezmək mümkündür" (26, 94).

Deyənlərdən aydın görünür ki, rus klassik ədəbiyyatının və mü-tərəqqi inqilabi-demokratik fikrin "Qələmlər birliyi" üzvlərinin dünya-görüşünə səmərəli təsirini nəzərə almadan, onların bədii baxışların-dakı təkamülü də anlamaq mümkün deyildir. Bu fikri təsdiq etmək üçün Mixail Nüaymənin məlum deyimini nümunə gətirmək kifayət-dir: "Ərəb dilində danışan ölkələrdə mövcud olan ədəbi durğunluq, mən Rusiyanı tərk edəndə, xüsusilə diqqətimi cəlb etdi. Bütün bun-lar, əlbəttə, Puşkinin, Turgenev və Lermontovun mahir sənətilə, Qoqolun göz yaşı içində gülüşü, Tolstoyun cəlbedici realizmi, Be-linskinin ədəbi idealları və nəhayət, bütün rus yazıçıları arasında ən dərin, əhatəli, fəhmi və qüdrətli olan Dostoyevskinin yüksək insa-niyyəti ilə tərbiyə olunan bir insan üçün çox ağır hadisə idi və can-sıxıcı təsirə malik idi. Mənim ərəb dilində ilk ədəbi təcrübə və cəhdlərimin nə üçün başlıca olaraq tənqidi xarakterli olmasını başa düşmək asandır" (21, 224-225).

Beləliklə, klassik rus ədəbiyyatının "Qələmlər birliyi" yaradıcıla-rına təsirinə biganəlik onların həm fəlsəfi - ictimai baxışlarının, həm də bədii metodlarının formalaşmasına dair kifayət qədər dəqiq və obyektiv olmayan mühakimələrin ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu qüsur ərəb tədqiqatçıların apardığı bütün araşdırmalar üçün sə-ciyyəvidir. Daha çox isə bu, Avropa mütəxəssislərinin əsərlərinə xasdır. Yeri gəlmişkən, onlar ərəb məhcər ədəbiyyatının öyrənilmə-sinə xüsusi maraq nümayiş etdirməmişlər.

K.Brokelmanın (1868-1956) "Ərəb ədəbiyyatının tarixi" (196, 436-457) adlı məşhur əsərində ərəb məhcər ədəbiyyatına bir bölmə həsr edilmişdir. Burada müəllif XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aid Livan həyatının tarixi icmalını verir, ərəb məhcər ədəbiyyatının təşəkkül tarixini təsvir edir, "Qələmlər birliyi"nin ayn-ayn nümayən-dələri haqqında qısa bioqrafik məlumatlar təqdim edərək, bəzi əsər-lərdən söhbət açır. Digər alman ərəbşünası Q.Kampfmeyer (1864-1936) Avropa oxucularını Suriya-Amerika ədəbi məktəbinə yazıçıla-rın bəzi əsərləri və müəllifi ərəb filoloqu Tahir Xəmiri ilə birgə tərtib

etdiyi yazıçıların tərcümeyi-hal antologiyası ilə tanış etmişdir (201). Q.Kampfmeyerin əsərinin ən dəyərli cəhəti odur ki, o, sovet ərəb-şünaslığının nailiyyətlərini nəzərə almaqla hazırlanmışdır.

Qiymətli tərcümələr sayəsində, qismən də Q.Kampfmeyerin problemə dair referatları əsasında rus dilində mövcud olan ədəbi-yyat Avropa oxucularına da çatdırılmışdır.

"Qələmlər birliyi"nin fəaliyyətinin tədqiqində və onun müasir ərəb mədəniyyəti üçün əhəmiyyətinin müəyyən edilməsində birinci-lik dahi sovet ərəbşünası İ.Y.Kraçkovskiyə məxsusdur. Ər-Reyhani, C.X.Cübran, M.Nüaymə və Əbu Madanın istedadını lazımi dərəcədə qiymətləndirərək, o, uzun illər ərzində ədiblərin yaradıcılığını izləmiş, daimi olaraq onların yeni, diqqəti cəlb edən əsərlərini tədqiq etmişdir. İ.Y.Kraçkovskinin sayəsində "Qələmlər birliyi" xadim-lərinin bir çox əsərləri yalnız alimlərə deyil, həm də geniş oxucu kütləsinə məlum olmuşdur. O, Əmin ər-Reyhaniyə, Mixail Nüayməyə, Cübran Xəlil Cübrana və başqalarına xüsusi məqalələr həsr etmiş-dir. Bundan əlavə, onun əsərlərində Amerikada yaranan ərəb ədə-biyyatının, o cümlədən "Qələmlər birliyi"nin tarixi şərh olunur, onun yeni ərəb ədəbiyyatındakı roluna qiymət verilir (21; 23; 24; 31; 37; 38).

İ.Y.Kraçkovskinin topladığı materiallar hazırda Məhəmməd Yu-sif Nəimi və Ehsan Abbasın tədqiqatları ilə əhəmiyyətli dərəcədə tamamlanmışdır. Bununla belə ərəb məhcər ədəbiyyatı nümayən-dələrinin yaradıcılığı ilk dəfə onun tərəfindən səciyyələndirilmiş, bu ədiblərin yeni ərəb ədəbiyyatında tutduğu yeri müəyyənləşdirilmiş və fəaliyyətlərinin öyrənilməsinin əsas istiqamətləri şərh edilmişdir.

İ.Y.Kraçkovski Avropa alimləri arasında, Nüaymənin sözləri ilə deyilsə, "yeni ərəb ədəbiyyatına ilk dəfə ciddi diqqət ayıranlardan olmuşdur. Bu ədəbiyyatı nə inkar etmək, nə də ciddi tədqiqata layiq olmayan bir sahə kimi nəzərə almamaq mümkün deyildi" (21, 224). Onun xidməti həm də ondadır ki, ilk dəfə olaraq "Qələmlər birliyi" nümayəndələrinin yaradıcılığının rus klassik ədəbiyyatı ilə ideoloji və bədii əlaqələrini aşkara çıxarmışdır. Təqdim olunan kitabda ərəb məhcər ədəbiyyatının, o cümlədən "Qələmlər birliyi"nin tarixini hər-

tərəfli işıqlandıрмаğa, bu birliyin nümayəndələrinin ədəbi irsini səciyyələndirməyə cəhd edilmişdir.

Kitabın böyük hissəsi "Qələmlər birliyi"nin banisi Mixail Nüayməyə həsr olunmuşdur. Məhz onun yaradıcılığının nümunəsində, yuxanda qeyd olunduğu kimi, rus klassik ədəbiyyatının ərəb məhcər ədəbiyyatına müsbət təsirini aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Bu monoqrafiyada təhlil predmeti kimi diqqətimizi yazıçının, bizim fikrimizcə, ədəbi irsinin ən dəyərlı hissəsi olan novellalan üzərində cəmləmişik.

I FƏSİL

"Qələmlər birliyi" ədəbi cəmiyyətinin yaranması

Məşhur alman şərqşünası K.Brokelman ərəb ədəbiyyatı tarixinə həsr etdiyi tədqiqatında yazırdı ki, "ərəblərin Amerikaya birinci mühacirəti XVII əsrin ikinci yarısından etibarən müşahidə olunur. 1660-cı ildə mosullu ruhani İlyas ibn Hanna birinci olaraq Amerikaya gəlmişdir. O, geri qayıdandan sonra Yeni Dünyaya güclü mühacirət başlandı" (196, 508). Akademik İ.Y.Kraçkovski də yazırdı: "XX əsrin əvvəllərində Amerika Birləşmiş Ştatlarının və Braziliyanın iri mərkəzlərində sayı 300 mindən 500 minə çatan xeyli sayda ərəb koloniyaları - məhəllələri qruplaşmaqda idi" (23, 92).

Ərəb tarixçiləri mühacirətin səbəblərini qiymətləndirmək məsələsində müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Bəziləri bunu iqtisadi amillərlə və əhalinin sayının çoxalması ilə izah edir, digər tədqiqatçılar siyasi səbəbləri təqdim edirlər: Osmanlı imperiyasının hökmranlığı dövründə ölkənin asılı vəziyyəti, Əbdülhəmid rejiminin repressiya siyasəti, xristianların təqib olunması və s. Görünür, hər iki amil həlledici rol oynamışdır.

XIX əsrin əvvəllərində II Bəşir əş Şihabinin hökmranlığı dövründə Livandan müəyyən miqdarda maronitlər Fələstinə, Ermənistanı, Orta Asiyaya və Kiprə mühacirət etdilər. 60-cı illərdən sonra mühacirət kütləvi xarakter almağa başladı.

Livanlıların yollandığı ilk ölkə Misir idi. Ərəb Şərqi bu mədəniyyət mərkəzində Livandan olan istedadlı yazıçı və jurnalistlər yaşamaq və yaratmaq imkanı əldə etdilər. Livanlı yazıçı, dramaturq, novellaçı və şairlər qrupunun - Ədib İshaq, Səlim əl-Nəqqaş, Nəcib Həddad, Circi Zeydan, Fərəh Antun, Labibə Həşim, Tannus Əl-Huri, Mütran Xəlil Mütran və başqalarının buraya gəlişi ilə ərəb ədəbiyyatında novatorluq məktəbinin başlanğıcı qoyuldu. Bu məktəbi livanlı mühacirlər mütərəqqi fikirli Misir yazıçıları ilə birlikdə yaratdılar.

Livanlı ədiblərin bir çoxu o dövrdə Misirdə indinin özündə də məşhur olan qəzet və jurnalları təsis etdilər. Bu mətbu orqanlar tezliklə geniş oxucu dairəsinin və ədəbiyyatı sevənlərin rəğbətini qazandı. Məsələn, Səlim paşa Həməvi “əl-Kavkab əş-şərqi” (“Şərqi ulduzu”, İskəndəriyyə, 1872), Bişara Təklə Misirin ən iri qəzetlərindən biri olan “əl-Əhram”ı (“Ehramlar”, İskəndəriyyə, 1876), Ədib İshaq və Səlim əl-Nəqqaş “əl-Məhrusa” (“Qahirə”, Qahirə, 1879) qəzetini, Yaqub Sərruf və Fariz Nimər “əl-Məttətəf” jurnalını (“Məcmuə”, Qahirə, 1885) və “əl-Mükəttəm” qəzetini (Qahirə, 1889), Circi Zeydan bu günə qədər məşhur olan “əl-Hilal” (“Aypara”, Qahirə, 1892) və s. buraxırdılar (64, 327, 14, 5, 14-12). Bu dövrü nəşrlərdə çıxış edən livanlı ədiblər öz estetik görüşlərini azad şəkildə ifadə et-

¹ Qahirənin ətrafındakı təpələrdən birinin adı.

mək və ədəbi durğunluğu tənqid etməklə yanaşı, həm də Osmanlı imperiyasının əsarəti əleyhinə öz siyasi mövqelərini müdafiə etmək imkanı əldə edirdilər.

Livan ilk şərqi ölkələrindən idi ki, buraya Qərbdən dini, daha çox isə siyasi məqsədlərini güdən missionerlər axışmış gəlirdi. Eyni zamanda bu missionerlər ölkənin maariflənməsində də müəyyən rol oynayırdılar. Bir sıra ali və orta təhsil müəssisələri yaradılır, bu müəssisələrdə təhsil proqramları müasir tələblər əsasında tərtib olunurdu. Yeni dərslərin hazırlanmasında Şeyx Nasif əl-Yazıçı, Butrus əl-Bustani və s. kimi məşhur yazıçılar iştirak edirdilər. Xəstəxanalar, nəşriyyatlar açılmış, müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri, kolleclər təsis edilmişdir. 1866-cı ildə Beyrutda əsas qoyulmuş Amerika Universiteti daha çox şöhrət qazanmışdı.

Missionerlər özlərinin apardığı maarifçilik işi sayəsində livanlıların rəğbətini qazana bilmişdilər.

Qərblə iqtisadi və mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, Avropa ədəbiyyatının ərəb dilinə tərcüməsi Qərb həyat tərzinin təbliğini və Qərbə mühacirət ideyasının cazibəsini qüvvətləndirirdi.

Çiçəklənən Yeni Dünya haqqında missionerlərin hekayələrini eşidən ərəblər Amerikaya “qızıl mədəni” kimi baxırdılar. Lakin buraya gələndən sonra onlar çox ağır vəziyyətə düşür, Nyu-Yorkun ən yoxsul kvartallarında məskunlaşmağa, ailələrini dolandırmaq üçün gecə-gündüz əziyyət çəkməyə məcbur olurdular. Onların çoxu qısa müddətdən sonra müflis vəziyyətdə vətənə qayıtmalı olurdular. Mühacir ərəblər öz vətənlərində baş verən siyasi, ictimai, mədəni hadisələrə böyük maraq göstərirdi, öz ənənələrini və dillərini qoruyub saxlamağa çalışır, da-

ha sıx birləşmək üçün qəzet və jurnallar təsis edirdilər. 1907-ci ildə Nyu-York şəhərində "suriyalıların birləşmiş cəmiyyəti" ("Cəmiyyə əs-Suriyyun əl-müttəhida") təşkil olunmuşdu, 1908-ci ildə "Suriya-Amerika klubu" ("əl-Müntidi əs-Suri əl-Əmriki") açıldı. 1924-cü ildə cəmiyyət və klub "Suriya-Amerika federasiyası" adı altında birləşdi ("Müəssəsə əs-Suriyyun əl-Əmrıkuyin").

1911-ci ildə Nyu-Yorkda "Livanın tərəqqisi liqası" ("Usba ət-təkaddüm əl-Lübnani") yarandı. Onun sədri Naum Mukarzan idi. Liqa Birləşmiş Ştatlarda və Kanadada məskunlaşan livanlıların siyasi həyatında fəal iştirak edirdi. Onun üzvləri öz vətənlərinin Osmanlı imperiyasının əsarətindən azad etmək uğrunda mübarizə aparır, ölkələrinin mədəni inkişafı üçün maliyyə vəsaiti toplayırdılar.

Dini, maarifçi ideyaları təbliğ edən və xeyriyyəçiliklə məşğul olan çoxsaylı təşkilatlar yaradılmışdı. Onlardan ən məşhuru "Suriya maarifçilik cəmiyyəti" "əl-cəmiyyə əs-Suriyya ət-təlimiyyə") idi. Bu cəmiyyət 1916-cı ildə Nyu-York şəhərində təsis olunmuşdu və Amerikanın ali məktəblərində təhsil alan suriyalı tələbələrə yardım etməklə məşğul olurdu. Onun üzvləri öz həmyerliləri üçün pulsuz mühazirələr oxuyur, dərsliklər yazırdılar. Tədrisən ərəb ədibləri, alim və rəssamları məşhurlaşmağa başlayırdılar. Ədəbiyyat və jurnalistika sahəsində Cübran Xəlil Cürbran, Əmin ər-Reyhani, Mixail Nüaymə, Rəşid Əyyub, Fövzi əl-Məaluf, Şəfiq əl-Məaluf, İlya Əbu Mada, incəsənət sahəsində Hanna Qənim, Fuad Səba və başqaları müvəffəqiyyətlə çalışırdılar.

1892-ci ildə Nyu-Yorkda İbrahim və Nəcib Ərbili qardaşlarının təsis etdiyi "Kaukab Əmrıkə" ("Amerikanın ulduzu") adlı

ilk həftəlik ərəb qəzeti nəşr olunmağa başladı (46; 51). Bu qəzet hər gün iki dildə - ingilis və ərəb dillərində çap olunurdu. Qəzet özünün başlıca vəzifəsini - ərəbləri Qərbin həyat tərzi, Amerika oxucusunu isə ərəblərin məişəti və ərəb gerçəkliyi ilə tanış etməkdə görürdü. Qəzet, həmçinin Amerika "azadlığı", Yeni Dünya haqqında təbliğatçılıq məqsədi ilə təhrif olunmuş, yalançı məlumatları da təkzib edirdi. 1907-ci ildə Nəcib Ərbilin vəfatından sonra onun qardaşı İbrahim Ərbili qəzetin nəşrini davam etdirdi. "Kaukab Əmrıkə" 1909-cu ilə qədər çap olunurdu.

1898-ci ildə Naum Mukafzal Filadelfiyada "Cəridə əl-Xudə" ("Doğru yol") (119, 72) qəzetini təsis etdi. Bu qəzetin çoxlu bölmələri (ədəbi, informasiya, elan, faydalı məsləhətlər və s.) var idi. Qəzet ərəb ölkələrində, xüsusilə də Suriyada çox böyük şöhrət qazanmışdı. N.Mukarzalın vəfatından sonra onun işini qardaşı Səlim Nukarzal davam etdirdi. O, bir neçə qəzet və jurnalın, o cümlədən "Bərid Əmrıkə" ("Amerikanın poçtu", 1907) və "əl-Aləm əl-cədid" ("Yeni dünya", 1918) qəzetlərinin nəşri idi.

Geniş yayılmış mühacir nəşrlərindən biri də "Mirət əl-qərb" ("Qərbin güzgüsü") (119, 74) qəzeti idi. Qəzet 1899-cu ildə Nəcib Musa Diyab tərəfindən təsis edilmişdi. 1912-ci ildə Əbd-əl Məsih-Həddad Nyu-Yorkda "əs-Saih" ("Səyahətçi") (146, 52) qəzetini çap etdirməyə başlayır. Onun səhifələrində tez-tez "Qələmlər birliyi"nin üzvlərinin imzası ilə elmi, siyasi, ədəbi məqalələr çap olunurdu. Qəzet həftədə iki dəfə çıxırdı. Ə.M.Həddad burada öz ədib həmkarlarının əməkdaşlıq etməsi üçün hər cür şərait yaratmışdı. Bütün bunların sayəsində "əs-Saih" mühacirətdə ərəb ədiblərinin ən başlıca mətbu orqanına

çevrildi.

1913-cü ildə Nəsim Əridə tərəfindən əsas qoyulmuş “əl-Fünun” (“İncəsənət”) (146, 51) jurnalı bütün mühacir nəşrləri arasında ən məşhuru idi. Jurnal I Dünya Müharibəsinə qədər çap olunmuşdur. M.Nüaymənin sözlərinə görə, “bu, səhifələrində həqiqi tənqiddin çap oluna bildiyi yeganə jurnal idi. Bu jurnalın səhifələrində ilk dəfə ərəb yazıçıları ərəb ədəbiyyatı və dilçiliyində durğunluğa qarşı çıxış etməyə başladılar” (166; 70). Burada demək olar ki, bütün mühacir ərəb yazıçılarının əsərləri çap olunurdu.

1929-cu ildə Nyu-Yorkda İlya Əbu Mada “əs-Samir” (“Həmsöhbət”) (146, 51) jurnalının birinci nömrəsini buraxdı. Burada əsas yer bədii əsərlərə ayrılırdı, lakin arabir ictimai-siyasi mövzulara da yer verilirdi. Məşhur ərəb tarixçisi Filip Tərazi qeyd edirdi ki, “əs-Samir” Yeni Dünyada ərəb mühacirlərinin əhəmiyyətli mətbu nəşrlərindən idi” (119; 332). Jurnalın birinci nömrəsi Əbu Madanın “İlk söz, yaxud “əs-Samirin söhbəti” (“əl-Kəlimə əl-ülə əv-hədis əs-Samir”) məqaləsi ilə açılırdı ki, müəllif burada yazırdı: “Biz mətbuatda fəal əməkdaşlıq etməliyik ki, özümüzün hər bir gününü vətənə, millətə və doğma dilimizə xidmət etməyə həsr edə bilək” (119, 332).

Yuxarıda adı sadalanan bütün qəzet və jurnallar Nyu-Yorkda çap olunurdu. Ərəb mühacirlərinin mətbu orqanları Birləşmiş Ştatların başqa şəhərlərində də nəşr edilirdi. Artıq XX əsrin I yarısında Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Kanada və Meksikada otuzə yaxın ərəb qəzeti və jurnalı çap olunurdu. Maddi çətinliklərə baxmayaraq, onların təsisçiləri öz fəaliyyətlərini dayandırmırdılar. Ərəb məhcər mətbuatı Qərbdəki həyat barədə gəlme ərəbi Yeni Dünyada (ABŞ-da) gözləyən sınaq və əziyyətlər

haqqında həqiqətləri oxuculara çatdırırdı. Eyni zamanda bu mətbuat ingilisdilli nəşrlərində Qərb oxucusunu Ərəb Şərqi ilə tanış edir və beləliklə də, öz vətənləri ilə Qərb arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsi üçün müəyyən işlər görürdü. Ə.ər-Reyhaninin, C.X.Cübranın M.Nüaymənin adları həm Amerikada, həm də Ərəb Şərqiində geniş yayılmışdı.

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra bir sıra mühacir qəzet və jurnalların nəşri dayandı. Bunun ilkin səbəbi, Suriya və Livanın Osmanlı imperiyası əsarətindən azad olunması və bir sıra mühacirlərin vətənə qayıtmaq imkanı əldə etmələri, digər səbəbi isə bir çox mühacirlərin ağır maddi vəziyyəti ilə izah olunurdu. Amerikada yaşayan ərəb yazıçıları isə hansısa yollarla öz ədəbi fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

Dövri mətbuatda Ə.ər-Reyhaninin, C.X.Cübranın, eləcə də o vaxt hələlik az tanınmış müəlliflərdən İlya Əbu Madanın, Nəsim Əridənin və başqalarının əsərləri, hekayə və mənsur şeirləri çap olunurdu. Vətənpərvərlik ruhunda yazılan bu bədii əsərlər sabit oxucu rəğbətini qazanmışdı.

Əmin ər-Reyhani tezliklə vətənə qayıtdı. Burada o, ərəb dili və ədəbiyyatının tarixinin öyrənilməsi ilə ciddi məşğul olmağa başladı. Qürbətdə yaşamış illər hədəf getməmişdi. O, Qərb “sivilizasiya”sının mahiyyətini dərinlən anlayır, özünün oçerq, hekayə və şeirlərində kapitalizmin yırtıcı mahiyyətini inandırıcı şəkildə ifşa edirdi. Yazıcının rəğbəti həmişə sadə zəhmətkeşlər tərəfində olurdu.

Birinci Dünya Müharibəsinin başlanğıcında “əl-Fünun” jurnalı və ərəb mühacirlərinin digər mətbu orqanları bağlandı. “Əl-Fünun” 1916-cı ildə öz fəaliyyətini bərpa etdi. Lakin tezliklə maddi çətinliklər üzündən onun nəşri birdəfəlik dayandırıldı.

Nəticədə, ərəb ədibləri “əs-Saih” qəzeti ətrafında daha sıx birləşdilər.

1920-ci il aprelin 28-də onlar öz təşkilatlarını yaratdılar və onu “Qələmlər birliyi” adlandırdılar. Buraya Cübran Xəlil Cübran, Mixail Nüaymə, Uilyam Kətisflayis, Əbd-əl Məsih Həddad, Nədra Həddad, İlyas Atallah, Nəсіб Əridə, Rəşid Əyyub üzv oldular. Cəmiyyətin sədri Cübran Xəlil Cübran, katibi isə Mixail Nüaymə seçildi. Onlar özlərinin mətbu orqanını çap etdirmək qərarına gəldilər. Bununla belə, “Qələmlər birliyi”nin üzvlərinin maddi vəziyyəti o qədər ağır idi ki, onlar birliyin “Məcmuəyə ər-Rabitə əl-kaləmiyyə” (154; 21) adı ilə işıq üzü görün məcmuəsindən cəmi bir almanax çap etdirə bildilər. Burada “Qələmlər birliyi”nin üzvlərinin, eləcə də digər ərəb yazıçılarının əsərləri, xarici müəlliflərin yaradıcılığından tərcümələr nəşr olundu. Birlik o qədər imkansız idi ki, özünün ədiblərin pulla mükafatlandırılmasına dair qəbul etdiyi qərarını belə yerinə yetirə bilmədi.

“Qələmlər birliyi”nin əsas mətbu orqanı “əs-Saih” qəzeti idi. Onun fəaliyyəti haqqında M.Nüaymə belə yazırdı: “əs-Saih” bizim carçımız, onun redaksiyası bizim Məkkəmiz, fikirlərimizin xitabət kürsüsü, şərlərimizin “Ukkəzi”, komediyalarımızın göstərilədiyi səhnə idi” (166, 170). Qəzetdə “Qələmlər birliyi” üzvlərinin əsərləri, əcnəbi yazıçıların əsərlərindən tərcümələr çap olunurdu. Onun nəşirlərinin ideya mövqeyi və estetik dünya görüşlərinə gəldikdə isə müəlliflərin qəzetdə çap olunan təqlidçiliyi, ənənələrə kor-koranə əməl etməyi tənqid edən, re-

¹ Ukkəz - Məkkənin yaxınlığında yerləşən, islama qədərki dövrdə şairlərin yarışdığı, öz əsərlərini oxuduğu meydanın adıdır.

al gerçəklə bağlı olan yeni mövzuları təbliğ edən məqalələri səmimi şəkildə bu mövqeyi təbliğlə təsvir edir. “Qələmlər birliyi” üzvlərinin əsərlərinə həsr olunmuş tənqidi məqalələrdə yalnız ərəb mətbuatı üçün tipik olan tərflər dərc edilmir, nöqsan və qüsurlar da aşkara çıxarılır və təhlil edilir.

Qəzet hər il “əl-Ədəd əl-mümtaz” (“Xüsusi nömrə”) adı altında almanax nəşr edirdi. Bu almanaxda “Qələmlər birliyi”nin bütün üzvləri məqalə, şərh və novellalarla çıxış edirdilər. Onlar, həmçinin sırf texniki işlərdə də (redaktə işində, bədii tərtibatda, cildlərin maketləşdirmə işlərinin hazırlanmasında və s.) fəal iştirak edirdilər. “Əl-Ədəd əl-mümtaz”da başqa mühacir yazıçılar da çıxış edirdilər. Almanaxın hər bir buraxılışı Ərəb Şərqiyyənin ictimai və mədəni həyatında vacib hadisə olmaqla yanaşı, həcmcə ən iri ərəb qəzetlərində geniş əks-səda doğururdu. Almanaxın hər bir sayını çoxsaylı həvəskar və peşəkar ədiblər tərtib edirdilər. Bir çox ərəb məktəblərində bu almanax əsasında dərslər keçirilirdi.

Görkəmli ərəb jurnalisti Doktor Yaqub Sərruf almanaxın fəaliyyətini qiymətləndirərək yazırdı: “Qəzet başqa mühacir nəşrləri arasında özünün gözəl qəsidələri, dərin məzmunlu hekayələri, eləcə də ciddi elmi-tənqidi məqalələri ilə fərqlənirdi” (166, 171).

“Kağız üzərində mürəkkəblə yazılan hər şey ədəbiyyat deyil, qəsidə qoşan, yaxud məqalə yazan hər kəs də ədib deyil. Biz o şeyi ədəbiyyat adlandırırıq ki, həyat torpağından, onun işıq və havasından qida alır. Bizim hörmət etdiyimiz ədib hissələrin zərifliyinə, fikrin səlisliyinə diqqət verən, həyatın dəyişikliklərini, keşməkeşlərini sezə bilən və görən, rəvan, bəlağətli nitqə malik olan ədibdir.

... Ədəbiyyatımızı durğunluq mərhələsindən və təqlidçilikdən qurtararaq yeni fikir və üsluba körpü salan bu yeni ovqat bu günümüzün ümidi, sabahımızın təməlidir.

Var qüvvəsi ilə dilimizi, ədəbiyyatımızı məzmun və üslub cəhətdən təqlid etmək çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmağa çalışan digər ovqat isə bizim qəti əqidəmizə görə, onları içəridən yeyən qurda bənzəyir. Bu qurdu məhv etməsələr, o elə bir vəziyyətə gətirib çıxaracaq ki, yüksəlişin və yeni nəfəsin tərəqqisi olmayacaq.

...Bununla yanaşı, yeni ədəbiyyatın yaradılmasına səy göstərməklə biz keçmişin ədəbi ənənəsindən tamamilə üzülüşmək fikrində deyilik. Bu ədəbiyyatı görkəmli ədiblər, mütəfəkkir şairlər şöhrətləndirmişlər ki, onların əsərləri bir çox yazıçı nəslə üçün əbədi ilham mənbəyi olaraq qalacaq. Lakin buna kor-koranə əməl etmək müasir ədəbiyyatın ölümüdür. Onun canlı nəfəsini qoruyub saxlamaqdan ötrü biz müasirliyin ehtiyatlarından istifadə etməli, sabaha baxmağı bacarmalıyıq. Axı ədəbiyyatımızın bu günü dünənindən fərqlidir" (166, 170). "Qələmlər birliyi"nin təsis olduğu yığıncaqda Mixail Nüaymənin söylədiyi bu sözlər onun bütün üzvlərinin məqsəd və səylərini aydın və dəqiq ifadə edir.

"Qələmlər birliyi"nin yazıcılarını, əsasən, müasir ərəb dilinin, ərəb poeziyasının forma və məzmununun yeniləşməsi, yeni ərəb nəsrinin yaradılması yolları kimi məsələlər maraqlandırdı. Onlar ərəb şeər sənətini yeniləşdirməyə, onu müasirliyin ideya və estetik tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışdılar. Bu səbəbdən onlar şeərlərin ahəngdarlığının artırılmasına və ritmin zənginləşdirilməsinə can atırdılar. Bu problemlər ətrafında müəssisə arasında ciddi mübahisələr gedirdi. Xüsusilə də

Cənubi Amerikadan olan ərəb ədibləri ilə "Qələmlər birliyi"nin üzvləri arasındakı fikir ayrılıqları daha kəskin xarakter daşıyırdı. Doğrudur, Cənubi Amerikada yaşayan mühacir-şairlərin arasında Qərbin ədəbi tərzini mənimsəməyə cəhd edən islahatçı ədiblər də mövcud idi. Məsələn, Şükri əl-Hukri poetik dili sadələşdirməyə çalışırdı. O, həmçinin ədəbi əsərlərdə ərəb dialektindən istifadə etməyi təklif etsə də, onu dəstəkləyən tapılmadı. Əslində Cənubi Amerikada sığınacaq tapan ərəb şairləri klassik poeziya ustalarının davamçıları idilər.

Əş-Şair əl-Karəvinin fikrinə görə, ədib üçün ən gözəl nümunə Quranın dilidir. O yazırdı: "Məktəblərdə və universitetlərdə Quranı öyrənin ki, ədəbi dilə vərdiş edə bilərsiniz, sizin əsərləriniz beləğət inciləri ilə oxucuları əfsunlaya bilsin" (107, 132).

Şimali Amerikada yaşayan mühacir ədiblər ərəb ədəbi dilinin sadələşdirilməsi, onun sadə xalqın dilinə yaxınlaşdırılmasının tərəfdarı idilər. Onlar ərəb dilini klassiklərin irsindən imtina etməmək şərti ilə arxaizmlərdən təmizləməyə cəhd edirdilər.

"Qələmlər birliyi"nin üzvləri ərəb ədəbiyyatında "şi'ir mənsur" - mənsur şeər janrını yaratdılar ki, bu da həm nəsrin, həm də poeziyanın inkişafında bir addım irəliyə doğru hərəkət idi. Bu janrın müəllifi ərəb dünyasında tanınmış yazıçı və publisist Əmin ər-Reyhani idi. Cübran və Nüaymə isə ər-Reyhənin bu istiqamətdə yolunu davam etdirərək yeni janra bitkinlik əlavə etməklə yanaşı, onun ədəbiyyatda yer tutub möhkəmlənməsini şərtləndirdilər. Onların mənsur şeərləri sadəliyi ilə fərqlənir, ritorika və təmtəraqdan uzaqdır.

Mənsur şeər janrı XX əsrin 10-20-ci illərində çox geniş vüsət

almışdı. Bu şerhlərdə bəzən poeziya, bəzən də nəsr üstünlük təşkil edirdi. Azad, çoxçalarlı qafiyə isə yeni ərəb poeziyasının üzvi xüsusiyyətinə çevrilməklə yanaşı, burada sərbəst şerin - veribrin inkişaf etməsinə şərait yaratdı.

Mühacir yazıçılar yeni və orijinal bədii təsvir yollarını yalnız şer sənətində deyil, nəsrdə də kəşf etdilər. Məsələ burasındadır ki, XIX əsr ərəb nəsrində klassik janr üstünlük təşkil edirdi. Roman, povest və hekayələr yalnız XIX əsrin sonlarına doğru meydana çıxmışdır.

“Qələmlər birliyi”nin nümayəndələri özlərinin hekayə, oçerk və povestlərini sadə, xalqa müyəssər olan dildə yarada-raq, bununla da ərəb nəsrində hələ Səlim əl-Bustani, Cirmi Zeydan, Vəli əd-din Yəkun, Mustafa Lütfi əl-Mənfəluti tərəfindən əsas qoyulmuş yeni istiqaməti davam və inkişaf etdirdilər. Mühacir yazıçıların yaradıcılığında iri əsərlər xırda həcmli əsərlər tərəfindən sıxışdırılırdı. Hekayə və esselər qəzet və jurnallar üçün əlverişli olub, yazıçıları narahat edən problemləri əks etdirməyə və onları düşündürən hadisələrə çevik münasibət bildirməyə imkan verirdi.

Yeni olan hər bir şeydə olduğu kimi, “Qələmlər birliyi” üzvlərinin ideyaları da mühafizəkar yazıçılar tərəfindən böyük müqavimətlə qarşılandı. Şimali Amerikada yaşayan ərəb yazıçı-larının ənənəçiliyə qarşı çıxışları Misirdə baş verən köhnə və yeni ideyalara dair mübahisələrlə üst-üstə düşdü, bədii texnika-da yenilik probleminin çözülməsinə dair müzakirlərə qoşuldu.

Mühafizəkarlar və ifrat ənənəçilər mühacir yazıçıların yenilikçi ideya və cəhdlərini, bədii eksperimentlərini kəskin tənqid edirdilər. Xüsusilə də dəyişməz qaydaların əməl edilmədiyi mühacir poeziyası onların xoşuna gəlmirdi. Onlar “ata-babaların

müəyyən etdiyi çərçivədən kənara çıxanlara” qarşı etiraz edirdilər (119, 98). Misirdə novatorluğun başlıca tərəfdarları Məhəmməd əl-Müveylili (1858-1938), Əhməd Şövqi (1868-1932), Hafiz İbrahim (1871-1932), Mustafa Sadiq ər-Rəfi (1880-1932) və başqaları idi. Hərçənd onların çoxu öz əsərlərində siyasi və ictimai problemlərə toxunsa da, köhnə qaydalara qeyd-şərtsiz əməl edirdilər.

Nüaymə yazırdı: “Təqlidçiliyin pərəstişkarları tez-tez bizə - “Qələmlər birliyi”nə hücum edirdilər. Lakin bu hücumlar bizi daha da fəal hərəkət etməyə sövq edir, bizə inam və qüvvə verirdi” (166, 169). Ərəb filosofu N.C.Sərrac qeyd edir ki, mühafizəkarların hücumları “mühacir yazıçıları ruhdan salmırdı, çünki onlar xalq üçün yazırdılar və gələcək naminə işləyir, çalışırdılar” (119, 99).

Ərəb Şərqində mühafizəkarların mövqeləri kifayət qədər güclü olsa da, ədəbiyyatda yeniliyə can atmaq cəhdi getdikcə şair və yazıçıların daha geniş dairəsini əhatə edirdi. Misirdə yeni forma və janrların tərəfdarları Vəli əd-din Yəkun (1873-1924), Mustafa Lütfi əl-Mənfəluti (1876-1924), Məhəmməd Hüseyn Heykəl (1888-1956), Salama Musa (1888-1958), Taha Hüseyn (1889-1973), livanlılar arasında Nəcib Həddad, Fərəh Antun və başqaları idilər. Bu yazıçılar öz mühacir həmvətənlərinin hər bir yeni əsərini böyük şövqlə qarşılayır və C.X.Cübranın, M.Nüaymənin, İ.Ə.Madanın və “Qələmlər birliyi”nin digər üzvlərinin əsərlərini böyük həvəslə çap edirdilər. Məsələn, “Dar əl-Hilal” nəşriyyatı C.X.Cübranın “Tufanlar” (“əl-Əvasif”) kitabını və “Möcüzə və qəribəliklər” (“əl-Bəda'i va-t-tara'if”) mənsur şerlər məcmuəsini çap etdirmişdi.

Doktor Mühiddin ər-Rid mühacir yazıçıların əsərlərindən

parçalar seçərək “XX əsrdə ərəblərin natiqlik istedadı” (“Balagət əl-ərəb fi-l-kərn əl-şirin”) adlı məcmuə çap etdirdi. Məcmuə elə şöhrət qazandı ki, 1924-cü ildə onu yenidən nəşr etdirdilər. “Əmin ər-Reyhani Şərq fəlsəfəsini Qərb ölkələrinə tanıtdırandır” (“Əmin ər-Reyhani nəşir fəlsəfat ət-şərk fi biləd əl-Karb”) kitabının müəllifi Tofiq ər-Rəfi’i “Ərəb istedadları Yeni Dünyada” (“əl-Nübuq əl-ərəbiyyə fi-l aləm əl-cədid”) məcmuəsini də çap etdirərək buraya mühacir yazıçıların ən yaxşı əsərlərini daxil etmişdi.

1923-cü ildə Mısirin “Dar əl-Məarif” nəşriyyatı M.Nüaymənin “Xəlbir” (“əl-Girbal”) adlı ədəbi-tənqidi məqalələr məcmuəsini çap etdi. Bu kitab ərəb dünyasında çox böyük rezonans doğurdu. Tanınmış tənqidçi Mahmud əl-Akkadın yazdığı müqəddimədə məcmuə “ərəb ədəbiyyatında yeni söz” adlandırılırdı.

“Qələmlər birliyi” üzvlərinin şöhrəti yayıldıqca onların bütövlükdə ərəb ədəbiyyatına da təsiri artırdı. Onların çoxlu davamçıları ortaya çıxırdı. Tez bir zaman ərzində bir sıra gənc yazıçıların əsərlərində “Cübran bəlağəti” adlandırılan dilin özünəməxsus gözəlliyi, rəvanlıq və səlisliyi özünü biruzə verməyə başladı. Misirdə əvvəlcə Ziyadə Mayr, Tofiq ər-Rəfi və başqaları, daha sonra isə doktor Əhməd Zəki, Əbu Mada (1892-1955), Amerikaya gəlişinə qədər İskəndəriyyədə təşkil edilmiş “Apollon” (113) poeziya birliyi belələrindən idi. “Apollon”un üzvləri romantizm tərəfdarı idilər və klassik ənənədən imtina edərək, qafiyəsiz şer yazmağa cəhd edirdilər.

“Qələmlər birliyi”ni nəinki Misir və Livanda, həmçinin digər ərəb ölkələrində də dəstəkləyənlər tapıldı. Məsələn, Tunisdə, Hicazda bir çox yazıçı və şairlər C.X.Cübranın, M.Nüaymə-

nin, N.Əridənin və başqalarının yolu ilə getməyə başladılar.

Ərəb ədəbiyyatşünasları “Qələmlər birliyi” üzvlərinin şöhrət qazanmasını müxtəlif cür izah edirlər. Bəziləri bunu Qərb ədəbiyyatının təsiri ilə bağlayır, onların uğurunu, ənənəvi vəsi-tələrdən və əruz qaydalarından tam inkar etmələri ilə əlaqələndirirdilər. Lakin M.Nüaymənin qeyd etdiyi kimi, “bunlar boş söhbətlər idi. Bizim uğurumuzun təməli həyatı olduğu kimi, bər-bəzəksiz və təhrifsiz təsvir etməyimiz idi. Bizi babalarımızın torpağına olan məhəbbətimiz və işıqlı vətənpərvərlik hissləri ilhamlandırırdı” (24, 10).

Əlbəttə, Qərb ədəbiyyatının “Qələmlər birliyi” üzvlərinin yaradıcılığına müsbət təsirini tamamilə danmaq olmaz. Düzdür, “Amerikada yaranmış ədəbiyyata Amerika ədəbiyyatının təsirinin daha aydın təzahürü təbii bir şey kimi qəbul edilə bilərdi. Lakin bu, belə deyil, Amerika mühitinin bu coğrafi məkanda yaranan ədəbiyyata təsiri, əsasən, ərəblərlə Avropa arasında ən ümumi əlaqələr və vasitəçilik səviyyəsində özünü biruzə verir-di” (24, 10).

Ərəb mühacirlərinin əsərlərində daha çox Avropa romantizminin, xüsusilə də ingilis romantik şairlərinin - XIX əsrdə və Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Amerika poeziyasına güclü təsir etmiş ingilis məktəbinin nüfuzu daha çox sezilirdi. ABŞ-da romantik ədiblər, başda Emerson (1810-1850) olmaqla transendentalizmə meyil edirdilər. Onlar kapitalizmin qəddarlığını tənqid edir, mənəvi kamilləşməyə, təbiətlə yaxınlaşmağa çağırırdılar.

Təbiidir ki, mühacir ərəb yazıçıları XIX əsr Amerika romantiklərinin, o cümlədən də C.Rilli (1802-1880), M.Fuller (1810-1850) və başqalarının yaradıcılığı ilə tanış idilər və onla-

rın dünya duyumuna rəğbətlə yanaşırdılar. Həmçinin Uolt Uitmeninin (1819-1892) C.X.Cübran və Ə.ər-Reyhaniyə təsirini aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

“Qələmlər birliyi”nin banisi haqlı olaraq Cübran Xəlil Cübran hesab olunurdu. O, öz yazıçı dostlarından ibarət qrupun ilhamçısı idi. Heç bir müzakirə, söhbət, yaxud yığıncaq onun iştirakı olmadan keçmirdi. Hətta Cübran xəstəxanada müalicə olunduğu zaman belə “Qələmlər birliyi”nin fəaliyyətinə rəhbərlik edir, onun üzvləri ilə daim əlaqə saxlayır, bütün işlərin mərkəzində ola bilirdi. 1931-ci ilin aprelində Cübran vəfat etdi. Özünün ən yaxın dostunu itirən M.Nüaymə qürbətdə qalmaq və burada yaşamaq iqtidarında olmadı. 1932-ci ildə o, doğma Livana - sakit Biskintiyə qayıtdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu iki nəfər “Qələmlər birliyi”nin əsas dayaqları idi. Cübranın vəfatı və Nüaymənin vətəne qayıdışından sonra mühacir-yazıçıların ittifaqı dağıldı. Bir müddət sonra Nyu-Yorkda Rəşid Əyyub (1941), Nəsib Əridə (1941), Nədra Həddad (1950) vəfat etdilər. Beləliklə, Şimali Amerikada öz yaşlı həmvətənlərinin ənənələrini davam etdirə biləcək ədiblər qalmadı. Sonrakı nəsildən olan mühacirlər doğma dillərini, ərəb gerçəkliyini tədricən unutmğa başladılar. Birləşmiş Ştatlarda həmin dövrdə Səudiyyə Ərəbistanının səfiri olmuş doktor Əhməd Əbd-əl-Xəbara qeyd edirdi ki, indi Amerika Birləşmiş Ştatlarında bircə nəfər də olsun ərəb yazıçı və şairi yoxdur ki, Ərəb Şərqi bunlarla fəxr edə və “Qələmlər birliyi”nin şərəfli işinin layiqli davamçıları ola bilsinlər” (191, 1946, №7).

“Qələmlər birliyi” dağıldıqdan sonra qabaqcıl ərəb yazıçıları Cənubi Amerikada başda şair Mişel əl-Məaluf olmaqla ədəbi birlik yaratmaq qərarına gəldilər (146, 50). Jurnalistikaya böyük

diqqət ayıran bu ərəb yazıçıları həqiqi yüksək bədii ədəbiyyatın yaradılması uğrunda mübarizə aparır, yeni ədəbi janrları əməli şəkildə təbliğ edirdilər. Onlar geniş oxucu kütlələrinin ədəbi zövqünü, eləcə də bütövlükdə ərəb ədəbi mühitini inkişaf etdirməyə çalışırdılar.

1933-cü ilin yanvarında Braziliyanın paytaxtı Rio-de-Janeyroda “Əndəruz liqası” (əl’Usba əl-Əndərusiyyə) (154, 25) təşkil olundu. Onun mətbu orqanı “əl-Əndəruz əl-Cədidə” (“Yeni Əndəruzliya”) (46, 50) jurnalı idi. “Liqa”nın sədri Mişel əl-Məaluf seçilmişdi. Birinci müavin Davud Şükür, katiblər Nəzir Zeytun, Yusif əl-Baini idilər. Buraya, həmçinin Nəsr Səman, Nüsnü Girab, Yusif Əsəd Qənim, Həbib Məsud, İskəndər Qərbağ, Antun Səlim Səid, Şükrallah əl-Cərrə və daha üç əl-Məaluf qardaşları - Fövzi, Şəfiq və Riyad da üzv idilər.

“Əndəruz liqası”nın üzvləri özlərinin başlıca məqsədlərini Cənubi Amerikada yaşayan mühacir ədiblərin əsərlərinin ərəb ölkələrində yayılmasında görürdülər. “Əl-Əndəruz əl-Cədidə” jurnalı da ilk növbədə bu məqsədə xidmət edirdi. Burada həm liqa üzvlərinin, həm də ona üzv olmayan mühacirlərin Rəşid Səlim əl-Hurinin², onun qardaşı Qeysər Səlim Əl-Hurinin, Tofiq Davudun və başqalarının əsərləri dərc olunurdu. Bu jurnal 1941-ci ilə, Braziliya prezidentinin ölkədə xarici dillərdə nəşrlərin qadağan olunması haqqında imzaladığı qanuna qədər çap olundu. Yalnız 1947-ci ildə Şəfiq əl-Məalufun zəhməti sayəsində liqa yenidən öz mətbuat orqanını təsis etdi.

Ərəb müəlliflərinin məlumatlarına görə, (146, 50; 125, 530) bu liqa indinin özünə qədər mövcuddur. Hərçənd ki, təsis olun-

² “Əş-Şair əl-Qərəvi” təxəllüsü ilə dərc edilirdi.

duğu vaxtda ona üzv olanların çoxu vəfat etmiş, bəziləri də vətənə qayıtmışdılar. Buna görə də son illərdə liqa üzvlərinin sayı kəskin şəkildə azalmışdır. Təəssüf ki, indi “Əndəluz liqası”na kimin başçılıq etməsi və onun, ümumiyyətlə, mövcud olub-olmaması barədə bizim məlumatımız yoxdur.

“Əndəluz liqası”nın üzvləri özlərindən sonra müasir. ərəb ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuş bir çox əsərlər irs qoymuşdur. Buraya tam tərkibdə aşağıdakıları aid etmək olar: Şəfiq əl-Məalufun “Şehirli aləm” (“əl-Əbkar”), “Avarların çağırışı” (“Nida əl-Məğazif”), “Hər çiçəyin öz ətri var” (“Liküllü Zəhra əbir”); İlyas Fərhadın üç hissədən ibarət “Divani Fərhad”; Əş-Şair əl-Qərəvinin “Divan əl-Qərəvi”; Naim Kazanın “Sidr ağacı haqqında” (“Müəlləkə əl-ərz”), Həbib Məsudun “Sən nə gözlənsən, Livan” (“Mə əcmalkə, yə Lübnən”), “Diri və ölü Cübran” (“Cübran həyyan və meyyitan”); Tofiq Davudun “Mühacirət haqqında xatirələr” (“Zikr əl-hicri”), “Mənim tərcümeyi halım” (“Sirət həyati”) və s. Cənubi Amerikada yaşayan ərəb yazıçılarının əsərləri mövzu müxtəlifliyi baxımından fərqlənir. Bəziləri Ət-Şair əl-Qərəvi, İlyas Fərhad, Həbib Məsud, Naim Qazan və başqalarının qələminə məxsus olan əsərlər müəlliflərinin doğma torpağa bağlılığını əks etdirərək Ərəb Şərfinin həyatını tərənnüm etdirirlər. Digər müəlliflər Fövzi əl-Məaluf, Şəfiq əl-Məaluf, Riyad əl - Məaluf, Şükrallah əl-Cərrə-müşk şerlər yazırdılar. Şəfiq əl-Məalufun “Şehirli aləm” (“Əbkar”) poeması tarixi hadisələrə əsaslanır.

“Əndəluz liqası”nın tarixi xidmətləri ondan ibarətdir ki, bu birlik Cənubi Amerikada yaşayan ərəb yazıçılarının əksəriyyətini öz ətrafında toplayaraq onların milli mədəniyyətə məhəbbətini qoruyub saxlayır, digər tərəfdən də öz həmvətənlərini

mühacir yazıçıların əsərləri ilə tanış edirdi.

Şimali və Cənubi Amerikada yuxarıda adları çəkilmiş təşkilatlarda birləşmiş ədiblərdən başqa heç bir ədəbi birliyə daxil olmayan və klubların üzvü olmayan tanınmış yazıçılar da var idi. Belə ki, burada Əmin ər-Reyhani, Məsud Samaha, Əsəd Rüstəm kimi ərəb yazıçıları, Prinстон Universitetində İslam tarixi və Şərq dilləri fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışan, “Ərəblərin tarixi” (“Tarik əl-ərəb”) adlı məşhur kitabın müəllifi, ədəbiyyatçı və tarixçi, doktor Filipp Hitti (1914, 29), yüksək mədəniyyətə, geniş dünyagörüşünə, dərin və mükəmməl düşüncəyə malik bir insan olan şair Əmin Müşrik yaşayıb-yaradırdılar. Əmin Müşrik müxtəlif mühacir nəşrlərində çoxlu sayda qəsidə və məqalə dərc etdirmişdi.

Məşhur ədəbiyyatşünas Həbib İbrahimi də yada salmamaq olmaz. Ərəb ədəbiyyatı tarixinə dair bir çox əsərlər onun qələmindən çıxmışdır. Ölümünə yaxın o, Ə.M.Həddadla birlikdə ərəb məhcər ədəbiyyatına dair kitab yazmaq qərarına almış, lakin onun yalnız bir neçə fəslini nəşr etdirə bilmişdi.

Mühacir ədəbiyyatının digər bir nümayəndəsi Qeysər Vahid uzun müddət “əs-Saih” qəzetində öz qəsidələrini dərc etdirmişdi. Sonra bir müddət o susdu. Onun şerləri yalnız 1953-cü ildə Şairin şagirdi Ət-Şair əl-Qərəvinin ABŞ-da ona baş çəkməsindən sonra yenidən işıq üzü görməyə başladı.

Cənubi Amerikada məşhur şairlər İlyas Tama, Musa Quraym, Mahmud Şərif, yazıçı Xəlil Səid (o klassizm tərəfdarı idi), Filipp Lütfallah, Musa əl-Həddad, Səid əl-Yazıçı, Yusif Fəxuri, Əsəd Musa və başqaları yaşayıb-yaradırdılar. Öz əsərlərini, məqalələrini mühacirətdəki və vətəndəki mətbu orqanlarda dərc etdirən, sosialist mövqeli yazıçı Cübran Məsih də şö-

rət qazanmışdı. Ərəb Şərqiində onun bir çox məqalələri ayrı-ayrı kitabçalar şəklində çap olunurdu. O, ədəbiyyatı ictimai ədalətsizlik əleyhinə mübarizədə istifadə etməyi zəruri hesab edirdi. Möhkəm əqidəyə malik bir insan kimi o, insanları xoşbəxt gələcək uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

Mühacirlər arasında milli ənənələri və ərəb dilinin qorunub saxlanması üçün çox işlər görmüş qəzet və jurnalların redaktorlarının, jurnalist və əməkdaşlarının xidməti də çox böyük olmuşdur. Onlar mühacirətdə ərəb mətbuatının yaradılması uğrunda inadkarlıqla çalışır, qəzet və jurnal səhifələrində kəskin mövzulara dair istedadlı məqalələrlə çıxış edirdilər.

Yazıçı və jurnalistlər arasında bir neçə qadın da var idi. Bunlar məşhur "Xatirələr və surətlər" ("Zikrayət və suvar") və "Meh" ("ən-Nəsəmət") kitablarının müəllifi Səlimə Saiq, "əl-Mərəhil" ("Mərhlələr") jurnalının fəal əməkdaşı Marianna Fəxuri, "əl-Karma" ("Üzüm salxımı") jurnalının təsisçisi Anjel Şalita, Səlimə Atlas və başqaları idilər.

Mühacir yazıçıların fəaliyyətinin icmalını verərkən, bu istedadlı insanların vətəndən uzaqlarda ərəb ədəbiyyatını yaratmağa sövq edən tükənməz enerjilərini xüsusi vurğulamamaq olmaz. Bütün varlıqları ilə bu insanlar doğma ədəbiyyatlarının inkişafına xidmət edir, onun novatorluq yolları ilə inkişafını təmin edirdilər. Nəticədə mühacir ərəblərin yaradıcılığı, onların bədii irsi ərəb dünyasında, Amerikada və Qərbi Avropada məşhurlaşdı.

XX əsrin 30-50-ci illərində ərəb mühacirlərinin yaratdığı bədii ədəbiyyat tədricən öz əhəmiyyətini itirməyə başladı. Yaşlı nəslin bir çox nümayəndələri - Şimali Amerikada - Cübran Xəlil Cübran, Nəsim Əridə, Rəşid Əyyub, Nədra Həddad, Uil-

yam Kətisflays, İlyas Atallah, Əmin Müşrik, Əmin Katib, Məsud Səməha; Cənubi Amerikada - Fövzi əl-Məaluf Hüsni Girab, Mişel əl-Məaluf, Əbu Fədl-Falid, Yusif əl-Bəini və başqaları həyatdan köçdü. Ədiblərin böyük bir qrupu - Mixail Nüaymə, Corc Sayda, Səlimə Saiq, İlyas əl-Məaluf, Nazir Zeytun və başqaları vətənə qayıtdılar.

Mühacirətdə qalan yazıçılar sələflərinin başladığı işləri davam etdirməyə çətinlik çəkirdilər. Belə ki, bir çox mühacir yazıçıların övladları atalarının yolunu davam etdirərək qələmə sarılıb yaradıcılıqla məşğul olmağa başladılar. Doğrudur, yaşlı nəsləndən olan bir çox yazıçılar, məsələn, Cübran Xəlil Cübran, Ə.ər-Reyhani, M.Nüaymə, F.Xitti, D.Kəddum, M.Kuaym öz əsərlərini çox vaxt ingilis dilində yazırdılar. Lakin bu iki nəslin yaradıcılığı bir-birindən ərəb gerçəkliyi və doğma mühitlə bağlılığına görə fərqlənirdi. Yaşlı nəsil öz xalqının adət və ənənələrini, incəsənət və ədəbiyyatını yaxşı bilir, ərəb dünyasının maraqları ilə yaşayırdılar. Yaradıcılığa yenicə başlayan gənc nəslin nümayəndələri haqqında isə bunları demək mümkün deyil.

Gənc ərəb mühacir yazıçılarının fəaliyyəti haqqında məlumat verə biləcək heç bir mənbəyə rast gəlinmir. Hazırda Şimali Amerikada yaşayan ərəb yazıçıları haqqında bizə heç nə məlum deyil. Doğrudur, Cənubi Amerikada yaşayan yazıçı-ədiblərə Yusif əl-Bainin "Livanlılar Braziliya ədəbiyyatında" məqaləsi ("Məvalid əl-lubnəniyyun fi-l-ədəb əl-Brazili") həsr edilib. Müəllif məqaləsində Latın Amerikasının məşhur şairi Cəmil Mənsur Həddadın adını çəkir (194, 1, №7, 1949). C.M.Həddad özünün "Qara düalər" ("Salavat Səuda") divanı ilə tanınmışdır. Bu kitab Braziliya Elmlər Akademiyasının birinci mükafatına

layiq görülmüşdü. “Qara dualar”da toplanmış şeirlərində Həddad öz lirik qəhrəmanını çıxılmaz vəziyyətlərdə təsvir edir. Müəllif Livan xalqının əzablarının səbəbini əksər hallarda köhnə ənənə və qalıqlarla bağlayır. Yusif əl-Baini öz məqaləsində başqa ərəb yazıçıları da xatırlayır. Bunlar Amil Fərhad, Daun Nəsr, Amal Karlos, Sesil Qənimə, Difu Cabbar, C. ət-Şidyadır. Onların bir çox əsərləri fransız, ingilis, ispan, portuqal dillərinə tərcümə edilmişdi. Bu ədiblərin yaradıcılığının əsas mövzusu yoxsulların çətin həyatı, acı ehtiyac, işsizlik idi. Adı çəkilən yazıçılardan savayı, Nəim Əbu Səmrə və tənqidçi Mario Nəimə də həmin dövrdə tanınmışdılar.

“Ərəb divanı” (əl-Divan əl-Ərəbi), “Ölümün gözəlliyi” (“Camal əl-Naut”) kimi məşhur əsərlərin müəllifi olan Corc Solomonun Amerikada yaranmış ərəb ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmətləri var. O, tez-tez həmvətənləri qarşısında çıxışlar edir, öz natiqliyi ilə aktiv ictimai fəaliyyət göstərirdi.

Ərəblərin Amerikada ədəbi fəaliyyətini səciyələndirərkən, tənqidçi İsa ən-Nəuri yazır: “Ərəb ədəbiyyatı tarixində məlum olan bir çox sıçrayışlar arasında mühacir məktəbi həm forma, həm də məzmun baxımından elə bir irəliləyiş təşkil edir ki, bütün qalanlar onun yanında sönük görünür”. (154, 62).

Tam əsasla belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mühacir yazıçılar yeni ərəb ədəbiyyatının yaradılmasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Ənənəvi bədii təsvir üsulunu və fəndlərini tənqid edərək onlar keçmişin klassik irsindən yaradıcı şəkildə, müasirliyin tələblərinə müvafiq istifadə etməyi, yeni ədəbi janr və formalara həyat verməyi bacarmışlar.

II FƏSİL

“QƏLƏMLƏR BİRLİYİ”NİN XADİMLƏRİ

Cübran Xəlil Cübran (1883-1931) yaradıcılığının ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri

Görkəmli mühacir şair və yazıçıların yaratdığı “Qələmlər birliyi”nin ilhamçısı Cübran Xəlil Cübran müasir ərəb ədəbiyyatının təşəkkülündə olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. O, Livanın Bşarra kəndində anadan olmuş, burada ibtidai təhsil almışdır. 1895-ci ildə Cübranın ailəsi bir çox digər livanlı ailələr kimi Birləşmiş Ştatlara gəlir və Boston şəhərində məskunlaşır. Bir neçə ildən sonra Cübran Livana qayıdır və Beyrutdakı “Mədrəsət əl-hikmət” (“Müdrilik məktəbi”) məktəbində təhsilini bitirir. Bir il ərzində onun anası, bacısı və ailənin dayacağı olan böyük qardaşı Butrus vərəmdən vəfat edir. Əzizlərinin ölümü Cübrana çox təsir edir, o, psixoloji sarsıntılar keçirir. Odur ki, onun həmin dövrdə yazdığı əsərləri qüssə və kədərlə doludur. 1908-ci ildə Cübran Parisə gedir. Burada xeyriyyəçi qadın

Meri Haskelin vəsaiti hesabına zərif sənətlər institutunda oxuyur. İnstitutu bitirdikdən sonra Avropanı səyahət edir. Roma, Brüssel və London muzeylərində olur və muzeyləri tədqiq edir. 1911-ci ildə Cübran Bostona qayıdır, bir ildən sonra isə Nyu-Yorka köçür. Burada, onun hələ 1906-cı ildə “Çəmənələr gəlinləri” (“Ərais əl-mürüc”) adı altında ilk hekayələr məcmuəsi çapdan çıxmışdı. Kitab müəllifinə böyük şöhrət gətirmiş, geniş oxucu sevgisi qazandırmışdı. Məcmuə üç hekayədən - “Nəsillərin gülü və əbədi atəş” (“Rəşad əl-atıyan və ən-nar əl-xalidə”), “Banlı Marta” (“Marta əl-Baniyyə”) və “Divanə Yuhənna”dan (“Yuhənna əl-Məcnun”) ibarət idi. Birinci hekayədə ruhun bədənə-bədənə keçməsindən bəhs olunur, digər iki hekayə isə Livan gerçəkliyini təsvir edirdi.

“Banlı Marta” hekayəsi burjua cəmiyyətində hökm sürən qəddarlıq və riyakarlığın qurbanı olan yoxsul kəndli qızının faciəli taleyindən bəhs edir. Öz qəhrəmanının həqarətlə dolu ağır həyatını təsvir edən Cübran ağaların, pulun cəmiyyəti idarə etməsini, sərvətin hakimiyyəti təmin etdiyi ölkədə çuğlayan qəddar biganəliyi ifşa edir.

“Divanə Yuhənna” hekayəsinin mövzusu ruhanilərin həyatından götürülüb. Saf qəlbli, dini təriqətli gənc Yuhənna “allah nökrələri”nin riyakarlığı, tamahkarlığı, onların müqəddəs kitabların şərəfli ruhunu hər addımda unudan əməlləri ilə üz-üzə gəlir. Yuhənna bunu insanlara izah etməyə, onların gözlərini açmağa çalışırsa da, ona inanmırlar. Monarxlar onu dəli hesab edir, həbsxanaya salırlar. Yuhənna deyir: “Siz çoxsunuz, mən isə tək, mənim barəmdə nə deyirsiniz deyir, mənimlə nə edirsiniz edin; canavarlar qoyunu gecənin qaranlığında parçalayırlar, lakin dan yeri söküləndə və günəş doğanda onun daşların

üzərində qalan qan izləri görünür” (93, 78).

Məzmun baxımından faciəli olmasına baxmayaraq, Cübranın hekayələri xalqın xoşbəxt gələcəyinə - zorakılıq və anarxiyanın hökm sürdüyü bir cəmiyyətdən azad, müstəqil insan hüquqlarının təmin edildiyi cəmiyyətin qurulacağı gələcəyə inamla doludur.

Cübran özünün “Qiyamçı ruhlar” (əl-Ərvah əl-mütəmərri-də) adlı ikinci hekayələr məcmuəsini 1908-ci ildə Nyu-Yorkda çap etdirmişdi. Kitabın müqəddiməsində M.Nüaymə yazır: “O, dinin və qanunun təzyiqi altında əzilən xalq üzərində bir ovuc adamın ağalıq etməsinə imkan verən, düşüncə və zəkanın azadlığını məhdudlaşdıran qayda-qanunlara qarşı üsyan edən insanlar haqqında danışır” (91, 22). Məcmuəyə dörd hekayə - “Hanili Varda” (“Varda əl-Hani”), “Qəbirlərin fəryadı” (“Sirah əl-kubur”), “Gəlin taxtı” (Məğğəü əl-ərus), “Allahsız Xəlil” (“Xəlil əl-kafir”) daxil edilib.

“Hanili Varda” və “Gəlin taxtı” hekayələri öz ürəklərinin hökmü ilə ailə qurmaq hüququndan məhrum edilmiş qadınların müdafiəsinə həsr olunub. Cübranın qəhrəmanları öz xoşbəxtlikləri uğrunda mübarizə aparır, çətinliklər qarşısında cəsarətlərini itirmirlər. Atası yaşında dövlətli bir kişiyyə zorla ərə verilən Varda ərini tərək edərək gedir. O, kasıb daxmada sevdiyi insanla yaşamağı üstün tutur. Varda deyir: “Bu, gecənin qaranlıq pərdəsi altında hər bir qadın qəlbində baş verən bir faciədir. Bu nikahın nə olduğunu bilməyən, qəlbində başqa birisinin sevgisi ola-ola özünü əri olan yaşlı bir kişinin əsiri hesab edən qadın faciəsidir. Bu qadının qəlbi bütün varlığı ilə, saf və gözəl hisslərlə sevdiyi şəxsə doğru can atır. Bu mübarizə qadın zəifliyi ilə kişi qüvvəsinin qarşısındadır yaranan gündən başlamışdır və (dəhşətli bir

mübarizədir) zəifliyin gücü önündə güclünün təslim olunacağı günə qədər davam edəcək. Bu, insanların qüsurlu qanunları ilə ürəyin müqəddəs hissləri arasında əsrlərlə davam edən dəhşətli mübarizədir” (93, 87).

“Allahsız Xəlil” hekayəsi də “Divanə Yuhənna” hekayəsinə xatırladır, onun baş qəhrəmanı Xəlil surəti isə sanki Yuhənna surətinin davamıdır. Xəlil kilsə xidmətçilərinə inanmır, kəndlilərin bütün bədbəxtliklərinin, başlarına gələn fəlakətlərin kökünü ruhanilərin riyakarlığında, tamahkarlığında görür. Xəlil öz baxışlarını açıq-aşkar ifadə edərək, insanları haqlı sözlərlə inandıra bilir. Əgər Yuhənnanı kəndlilər başa düşmür və onu dəli hesab edirdilərsə, “Allahsız Xəlil”də onlar qiyamçıya təəffürlə baxırlar.

1912-ci ildə Cübran özünün məşhur “Qırılmış qanadlar” povestini (“əl-Əcnihə əl-mütəkəssirə”) yazır. M.Nüaymə bu əsəri yüksək qiymətləndirərək onu “ümidsizlik gecəsindən sonrakı ümid işartısı” adlandırır (170, 30). Povestin məzmununda müəllifin tərcümeyi-halına yaxın hadisələr öz əksini tapmış, yazıçının şərq qadınının taleyinə həsr etdiyi ilk hekayələrindəki süjetləri yenidən canlandırılmışdır. “Qırılmış qanadlar”da Cübran qəddar ənənələri və köhnəlmiş adətləri təsvir edir, ruhanilərin alçaqlığını, cəmiyyətdə bərqərar olan durğunluq və geriliyi ifadə edir. Cübran əsasında real həyat şəraitinin dayandığı münafişəni sentimental-romantik səpgidə təqdim etmişdir (13, 284).

1914-cü ildə Nyu-Yorkda “Göz yaşı və təbəssüm” (“Dama və ibtisama”) adlı müxtəlif dövrlərdə bir sıra mühacir nəşrlərində dərc olunmuş mənsur şeirlər məcmuəsi çapdan çıxır. Kitabın adından görüldüyü kimi, müəllif burada da romantizmə xas olan təzadlı surətlərdən istifadə etmiş, sevinc və qüssəni, göz yaşı və

təbəssümü, məhəbbət və ayrılığı qarşı-qarşıya qoymuşdur. M.Nüaymə qeyd edir ki, ifadəsinə görə Cübran üçün başqa təzadlar - qiyam və itaət, üsyan və təbəçilik də səciyyəvidir. Bütün bunlar “Göz yaşı və təbəssüm” məcmuəsində öz əksini tapmışdır.

Nyu-Yorkda Cübran artıq tanınmış mühacir yazıçılarla - M.Nüaymə, Əbu Mada, Nədra Həddad və başqaları ilə görüşür. O, “əs-Saih” qəzeti və “əl-Fünun” jurnalı ilə əməkdaşlıq edir. 1920-ci ildə “Qələmlər birliyi”nin sədri olduqdan sonra Cübran daha çoxun ədəbi fəaliyyətlə məşğul olur.

1923-cü ildə Qahirədə onun əsərlərindən ibarət iki məcmuə çapdan çıxır. Bunların birincisində “Tufanlar” məcmuəsindən seçilmiş hekayə, mənsur şeir və esselərdə istismar və bərabərsizlik üzərində bərqərar olmuş müasir cəmiyyətin iç üzünü açılır. Digər məcmuə “Möcüzələr və qəribəliklər” adlanır. Burada lirik və fəlsəfi şeirlər, dünyada hökm sürən ədalətsizlik barədə düşüncələr əksini tapmışdır. Bu kitablar Cübranın ərəb dilində yazdığı son əsərləri idi.

Kitablarının bir hissəsini Cübran ingilis dilində yazmışdır. Bunlar “Divanə” (“The Madman”, 1918), “Qarşıda gedən” (The Forerunner, 1920), “Peyğəmbər” (The Prophet, 1924), “Qum və köpük” (“Sand and Foam”, 1924), “Yer allahları” (The Earth Goods, 1928), “İsa insan oğludur” (“Jesus Son of Man, 1930), “Qərib adam” (The Wanderer), “Peyğəmbər bağı” (The Garden of Prophet)” əsərləridir. Onların bir çoxu ərəb dilinə tərcümə olunmuş və Ərəb Şerqinin müxtəlif ölkələrində dəfələrlə yenidən nəşr edilmişdir.

Cübranın ən mühüm əsərlərindən biri “Peyğəmbər”dir. Müəllif burada insanları xeyirxahlığa sövq edən, ədaləti bərqə-

rar edən, ümumbəşəri məhəbbətə əsaslanan din haqqında düşüncələrini bölüşür. Onun gəlidiyi nəticə sosial yönümlüdür - o, bütün insanların azad və bərabər yaşamasına istəyirdi.

Mühacir Cübrani vətənə qayıtmaq barədə fikir bir an belə tərk etməmişdi. Xəstəxanada yatarkən o, M. Nüayməyə yazırdı: “Biz hökmən doğma torpaqda - Livan vadilərində görüşəcəyik. Biz orada yazıb-yaradacağıq. Biz Qərb sivilizasiyasının həqiqi simasını ifşa edəcəyik” (119, 303).

Lakin vətəni görmək ona nəsis olmadı. O, 1931-ci ildə Nyu-Yorkda vəfat etdi. Ömrünün sonunda Cübran əsərlərindən əldə etdiyi bütün gəlirləri doğma Bşarra kəndinə vəsiyyət etmişdi.

Livanlılar öz məşhur həmyerlilərinin xatirəsini bu gün də əziz tutur, şairin vətəninə onun şərəfinə ədəbi festivallar təşkil olunur. 1970-ci ildə Ümumdünya Cübran festivalı ilə əlaqədar bu dahi sənətkara həsr olunmuş bir neçə kitab nəşr edildi. Mütərəqqi “Ət-Tarik” (“Yol”) jurnalı Cübranın həyat və yaradıcılığı haqqında xüsusi bölmə hazırladı.

İLYA ƏBU MADA (1889-1957)

İlya ibn Dahir Əbu Mada¹ bütün ərəb mühacir şairlərin başcısı hesab edilir. Onun poeziyası, həqiqətən də, həyatı və insanpərvərdir. Şair Livanın əl-Muhaydas kəndində, müflisləşmiş ta-

¹ İlya Əbu Mada formal olaraq “Qələmlər birliyi”nə üzv deyildi, lakin birliklə sıx əməkdaşlıq edirdi. Onun əsərləri ruh etibarı ilə, “Qələmlər birliyi”nin bir çox üzvlərinin yaradıcılığına yaxın idi.

cir ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini vətəninə almışdır. Məktəbi bitirdikdən sonra valideynləri ailənin maddi vəziyyəti acınacaqlı səviyyədə olduğundan balaca Madanı özləri ilə ABŞ-a aparmaq istəsələr də, o, valideynləri ilə getmir. 1900-cü ildə on bir yaşında olan Mada təkbaşına İskəndəriyyə şəhərinə yollanır və burada xırda alverlə məşğul olmağa başlayır. Asudə vaxtını o, bütövlükdə oxumağa həsr edir. Onun sevimli müəllifləri Əl-Məarri və Əbu Nəvas idilər. O, Misirdə çap olunan bir sıra qəzet və jurnalları oxuyur. Nəhayət, Antun Cəmillə - “Əz-Zühur” (“Çiçəklər”) jurnalının redaktoru ilə tanış olur və onun təsiri ilə şeirlər yazmağa başlayır. Şeirlərin ən yaxşılarını Cəmil öz jurnalında çap edir.

1911-ci ildə İskəndəriyyədə İlya Əbu Madanın “İlya Dahir Əbu Madanın Dİvanı” (“Divan İlya Dahir Əbu Madi”) adlı ilk şeirlər məcmuəsi çapdan çıxır. Bu məcmuəyə onun Misirdə yazdığı ən yaxşı əsərləri daxil edilir. Tezliklə Misir mətbuatında məcmuə barədə tənqidi məqalələr çap olunmağa başlayır. Sonralar Züheyr Mirzə məcmuəni belə səciyyələndirirdi: “Bu kitabın müəllifi, hələlik, poeziyada çox zəifdir, görünür, onun savadı azdır və poeziyanın qanun-qaydalarını bilmir” (118, 46). Bu fikrə etiraz etmək çətinidir. Çünki Əbu Mada, həqiqətən, bu vaxt yalnız ibtidai təhsilə malik idi.

1911-ci ildə gənc şair Birləşmiş Ştatlara gedir və Ohaya ştatında yaşamağa başlayır. Bəzi ədəbiyyatşünaslar Əbu Madanın mühacirətini ərəb tənqidçilərinin onun ilk məqalələr məcmuəsinə etdiyi hücumlarla əlaqələndirirlər. Lakin belə düşünmək daha düzgün olardı ki, onun ABŞ-a gətməsinin əsas səbəbi daha dərin və ciddi olub sonrakı ədəbi planları ilə əlaqədar idi.

Məsələ burasındadır ki, 1910-cu ildən etibarən Amerika və

Braziliyada yaşayan bir çox ərəb ədiblərinin adları Ərəb Şərqi-də çox məşhur idi. Onların əsərlərini böyük maraqla oxuyur və yüksək qiymətləndirirdilər. Əbu Madanın tez-tez baş çəkdiyi nəşriyyatlarda C.X.Cübranın, Ə.ər-Reyhaninin, Rəşid Əyyubun, Nəsim Əridənin adları tez-tez çəkilir və əsərləri dərc olunurdu. Bu səbəbdən Əbu Mada onlarla yaxından tanış olmaq arzusunda idi. Amerikaya gəldikdən sonra o, əvvəlcə ədəbi mühitdən kənarında yaşayı, vətəni üçün çox dənixirdi. Üç il müddətində Əbu Mada nisbətən iri həcmli on beş şer yazaraq özünün vətən həsrətini ifadə etdi.

Bu əhval-ruhiyyə 1916-cı ilə qədər, şair Nyu-Yorka köçənədək davam edir. Əksər mühacir yazıçılar həmin vaxt Nyu-Yorkda yaşayırdılar. Burada o, Cübran və başqa ədiblərlə tanış olur, ədəbi dərnəklərdə keçirilən yeni əsərlərin müzakirəsində iştirak edir, "Mir'ət əl-Karb" qəzeti ilə əməkdaşlıq edir. Nəhayət, 1929-cu ildən etibarən "əs-Samir" jurnalını nəşr etməyə, səmərəli həyat tərzini keçirməyə başlayır, mühacir ərəblər arasında şöhrət qazanır. Onun yeni şerlərində bədbinlik notları gəgədə daha az səslənir.

1919-cu ildə Nyu-Yorkda İlya Əbu Mada "Divanı"nın ikinci hissəsi işıq üzün görür. Bu, əvvəlki divandan kəşkin şəkildə fərqlənirdi. Belə ki, müəllif bu divanında şer sənətinin bütün qanunlarına gözəl yiyələndiyini bir daha nümayiş etdirir. Təsədüfi deyil ki, Cübran Xəlil Cübran həmin illər müəllifin poetik məharətini çox yüksək qiymətləndirir.

"Qələmlər birliyi"nin üzvləri ilə Əbu Mada arasında sıx mənəvi əlaqələr yaranır, onu sevir, hörmət edirdilər. Misir ədəbiyyatşünası Corc Səydah yazır: "Onu (İlya Əbu Madanı - A.N.) "Qələmlər birliyi"nin bütün üzvləri ilə möhkəm dostluq telləri

bağlayırdı, çünki onların sənətə ümumi baxışları və ümumi məqsədi var idi - ərəb poeziyasında inqilab etmək və bütün bəşəriyyətin rifahı üçün çalışmaq" (125, 89).

1927-ci ildə Nyu-Yorkda "Mir'ət əl-Karb" qəzetinin nəşriyyatında Əbu Madanın "Çəşmələr" (əl-Cədəvil") adlı üçüncü şerlər məcmuəsi çapdan çıxdı. Bu, şairin yaradıcılığında irəliyə doğru daha bir inamlı addım idi. O, ənənəvi təqlidçilikdən qəti şəkildə əl çəkərək, şer sənətinin müasir sərbəst formasına müraciət etdi. Onun şerləri mənaca dərin fəlsəfi məzmunu, parlaq ifadəsi və dilinin səlisliyinə görə fərqlənirdi. Sətirləri humanizm və həyata məhəbbət hissi ilə yəğrulmuşdu. Məcmuənin müqəddiməsində M.Nüaymə qeyd edir: "İlya Əbu Madanın baxışlarında və ədəbi zövqündə hansı böyük dəyişikliklərin baş verdiyini" "Çəşmələr"i oxuyan hər kəs aydın görə bilər (119, 190).

Bu məcmuədən yalnız on doqquz il sonra oxucular Əbu Madanın yeni şerlər məcmuəsini əldə edə bildilər. "Pöhrələr" (əl-Həmail") 1946-cı ildə Nyu-Yorkda çapdan çıxdı. Şair, özünün sözləri ilə deyilsə, "hər yanda - alatoranlıq vaxtı təpərlərdə, axşamlar şəhərlərdə, dua edərəkən əyilən mollalara bənzəyən, körpə uşaq kimi qığıldayan və nazlanan küləyin, divanələrin qəhqəhəsinə bənzər qəhqəhə çəkən ildırımların gözəlliyini tərənnüm edir" (154, 23). Bu şerlərin üslubu qədim ərəblərin natiqlik sənəti abidələrinin üslubunu xatırladır. Əbu Madanın poeziyasında cəmiyyəti köhnəlmiş ehkamlardan tamamilə azad etmək cəhdi duyulur. O, "Qələmlər birliyi" üzvlərinin açdığı yolu davam etdirmək istəyirdi.

Əgər Əbu Mada yaradıcılığının ilk dövründə yalnız ona xas olan cizgilər müşahidə edilirsə, "Qələmlər birliyi" ilə tanışlıqdan sonra onun poetik əsərlərində mahir sənətkar yetkinliyi du-

yulur. O, bizim qarşımızda humanist və vətənpərvər şair kimi canlanır. “Qələmlər birliyi”nin üzvləri İlya Əbu Madanı haqlı olaraq “mühacir poeziyasının əmiri” adlandırırdılar. Onun yaradıcılığı ərəb ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Poeziyanı yalnız cəmiyyətin seçilmiş zövqlü təbəqəsinə deyil, hər bir üzvünə təsir edə biləcək səviyyədə olduğunu təlqin etmək Əbu Mada yaradıcılığının əsas səciyyəvi xüsusiyyəti idi.

NƏSİB ƏRİDƏ (1887-1946)

N.Əridə Suriyanın Xüms şəhərində, kastı kəndli ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini rus məktəbində almış, məktəbi bitirdikdən sonra Nazaretdəki rus müəllimlər seminariyasına göndərilmişdi. Ailəsinin çox ağır maddi vəziyyətdə olması Nəsib Əridəni Amerikada dolanacaq axtarmağa məcbur etdi. Amerikaya mühacirət etdikdən sonra o, Nyu-Yorkda məskunlaşaraq uzun müddət fəhlə işlədi. O, digər mühacirlər kimi yoxsul həyat tərzini keçirmişdir. Tezliklə N.Əridə, “Cəridə əl-xuda”, “Mirət əl-Karb” və “əs-Saih” qəzetlərinin nəşrləri Naum Muxkarzal və Əbd-əl Məsih Həddadla tanış olur və bu qəzetlərin səhifələrində kiçik həcmli şerlər dərc etməyə başlayır.

N.Əridənin ədəbi fəaliyyəti bütün dolğunluğu ilə 1912-ci ildə “Atlantik”² nəşriyyatının və “əl-Fünun” jurnalının təsis edilməsindən sonra daha da inkişaf etməyə başladı. Onun yeganə şerlər məcmuəsi “İtirilmiş qəlblər” (əl-Ərvah əl-xaira) adı ilə

² Nəsib Əridə Nyu-Yorkda təşkil olunmuş bu nəşriyyatın əsasını qoyanlardan biri idi. O, “əl-Fünun” jurnalını buraxır və mühacir ərəb yazıçıları-
nın əsərlərini burada dərc edirdi.

ölümündən sonra (Nyu-York, 1946) çap olundu. Bu məcmuədə ruh düşkünlüyü və pessimist əhval-ruhiyyə duyulur. Ağır həyat, valideynlərinin, bacı və qardaşının vaxtsız ölümü, Nəsib Əridənin şerlərinə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Məcmuədə təbiətin təsvirinə xeyli yer verilib. Bu şerlərdə şair doğma vətəninin gözəlliyini məhəbbətlə, şəfqət və həyəcanla tərənnüm edir.

Əridə, həmçinin iki hekayənin - “Xümslü Dik əl-Cinnə haqqında hekayə”nin (“Kissa Dik əl-cinn əl-Xəmsi”) və “Yenilməz qılınc haqqında hekayə” (“Kissə əs-Səmsəmə”) müəllifidir. Bu hekayələr “Qələmlər birliyi”nin məcmuəsində dərc edilmişdi.

Təbiətə həssas insan olan N.Əridə incə qəlbə malik idi. Amerika həyat tərzində onda ikrah hissi oyadırdı. “Xarabalıqlarda” adlı qəsidəsində (“Əla-l-ət-lal”) o, sadə insanların nəcib xüsusiyyətlərini tərənnüm edərək, onları burjuva cəmiyyətinin tamahkarlıq, şərəfsizlik və eqoizm kimi qüsurlarına qarşı qoyurdu.

Həyatdakı uğursuzluqlar Nəsib Əridəni dənə-dənə tənhalığa sürükləyirdi. O, bircə öz ədib dostlarının arasında arzusunda olduğu mənəvi rahatlığı tapırdı. C.Səydah yazırdı: “Qələmlər birliyi”nin bütün üzvləri onu səmimiliyi və xeyirxahlığına görə sevirdilər. O, insana məxsus olan bütün gözəl keyfiyyətlərə malik idi” (125, 200).

Nəsib Əridə rus dilini yaxşı bildiyindən rus klassiklərinin əsərləri ilə tanış idi. O, rus şairlərinin³ şerlərini ərəb dilinə hə-

³ 1913-cü ildə “əs-Saih” jurnalının yeni il nömrəsində M.Qorkinin “Şahin haqqında nəğmə” əsərinin imzasız tərcüməsi dərc olunur. Ritmik forma-ya dəqiq əməl etməsə də, tərcümə orijinala uyğun idi. İ.Y.Kraçkovskinin fikrinə görə, tərcümə N.Əridəyə və ya Ə.M.Həddada məxsusdur (28, 279)

vəslə tərcümə edirdi. "Rus sarayının sirləri" ("Əsrar əl-balət ər-rusi") kitabı da ona məxsus idi.

Mühacirətdə yaşayan Nəsim Əridə həmişə vətənə qayıtmaq barədə düşündü. Lakin o, bu istəyinə çata bilməmiş və Bruklində 1946-cı ildə vəfat etmişdi.

Onun "İtirilmiş ruhlar" poetik məcmuəsi ərəb ölkələrində çox məşhurdur və bu məcmuədəki bəzi şeirlər məktəb dərsliklərinə də daxil edilmişdir.

RƏŞİD ƏYYUB (1871-1941)

Rəşid Əyyub Biskintidə anadan olmuş, orta məktəbi də orada bitirmişdir. Ailənin ağır maddi vəziyyəti onu xaricə qazanc dalınca getməyə məcbur etmişdi. 1889-cu ildə Əyyub Parisə gəlir. Burada fəhlə və yükdaşıyan işləyir. Daimi iş almaq məqsədi ilə o, İngiltərəyə yola düşür və iri sənaye mərkəzi olan Mañçəstərə gəlir. Lakin burda da onun bəxti gətirmir və Əyyub Liviya qaydır. Bu dəfə də həyat onun üzünə gülmür, Livanda da uğursuzluğa uğrayır. Bu halda o, xoşbəxt həyat soracağı ilə Amerikaya gəlir. Gecə-gündüz çalışmasına baxmayaraq, oxumağa da vaxt ayırır. O, ərəb qrammatikasını öyrənir və özü də şeir yazmağa səy göstərir. Onun ilk şeirlərinin əsas mövzusu mühacir həmvətənlərinin dözülməz həyatı idi. Əyyubun "Səyyah" ("əl-Müsafir") adlı qəsidəsi mühacir həyatı haqqında kədərli hekayətdir.

1917-ci ildə Nyu-Yorkda R.Əyyubun ilk şeir məcmuəsi çapdan çıxır. Məcmuə "əl-Əyyubiyyat" adlanır və buraya müəllifin ağır taleyini əks etdirən ilk şeirləri daxil edilir. Şair yazırdı:

"Mən qürbətdəyəm, lakin mənim qəlbim, düşüncələrim həmişə öz sakit, balaca ölkəmlə birlikdədir" (119, 347).

"Mənim ölkəm" ("Biladi") şeiri məcmuənin əsas ruhunu - doğma vətən həsrətini ən yaxşı şəkildə biruzə verir. Şeirlərin üslubuna gəldikdə isə onlarda klassik poeziya üslubunun ruhu duyulur. R.Əyyub cahilliyyə dövrü şairlərini təqlid etməyə cəhd etmişdir.

"Qələmlər birliyi"nin təsis olunması ərəfəsində, xüsusilə "əl-Əyyubiyyat" məcmuəsi çap olunduqdan sonra, Rəşid Əyyub mühacir ədiblər arasında tanınmağa başladı. Onu alovlu və tənəpərvər və istedadlı şair kimi tanıyırdılar. Buna görə də "Qələmlər birliyi"nin ildönümündə bütün yazıçılar R.Əyyubu yekdilliklə bu təşkilata qəbul etməyə razılıq verdilər. Şair birliyin bütün işlərində fəal iştirak edirdi. Onun təşəbbüsü ilə müasir ədəbiyyatda ənənə və novatorluq problemlərinə dair diskussiyalar təşkil olunurdu. Əyyub "Qələmlər birliyi"nin yaradıcılıq prinsiplərinə son ana qədər sadiq qaldı.

1928-ci ildə Nyu-Yorkda onun "Dərvişin mahnıları" ("Aqani əd-dərviş") adlı ikinci şeirlər məcmuəsi çapdan çıxdı. Məcmuəyə illüstrasiyaları C.X.Cübran, müqəddiməni isə M.Nüaymə yazmışdı. Rəşid Əyyubun bu şeirləri doğma təbiətə sonsuz məhəbbət hissi ilə doludur. Şair dərin bədbinlik keçirdiyini gizlətmir. O yazır: "İnsanlar həyatı gözəl gəlin cildində görürlər, mən isə onu taqətsiz qoca sifətində görürəm. Onlar havanı təmiz və parlaq təsəvvür edir, mən isə onu qapqara görürəm, insanlar oxuyur və oynayırlar, onlarla mənim aramda nə böyük fərq var" (119, 34).

Şair və yazıçıların bədbinliyi bir tərəfdən onların vətənidəki ağır vəziyyətlə, digər tərəfdən isə müasir kapitalist cəmiyyəti-

nin qüsurları və eybəcərlikləri ilə üz-üzə gəldikləri, “azadlıq və demokratiya” ölkəsinə bəslədikləri ümidlərin puça çıxması ilə əlaqədar idi. Mixail Nüaymənin qeyd etdiyi kimi, “onun (Rəşid Əyyubun - A.İ.) bədbinliyinin səbəbi ... vətəndən uzaq düşməsi və ağır maddi vəziyyətdə yaşaması idi” (170, 40). Lakin şair harada işləyir işləsin, vəziyyəti necə ağır olur olsun, ədəbi yaradıcılıqla ciddi məşğul olmaq üçün həmişə vaxt tapırdı.

1939-cu ildə Nyu-Yorkda Rəşid Əyyubun “Dünya belədir” (“Hiya əd-dünya”) adlı sonuncu məcmuəsi çapdan çıxır. Məcmuə bu sözlərlə bitirdi: “Bəli, həyatda sevinc də, kədər də, ümitsizlik də, ümid də olur... Lakin həyatda ən böyük məmnunluq gətirən şey - bütün bəşəriyyətə xidmət etməkdir” (119, 303). Şairin bu sözlərini həyat haqqında, poeziyanın yeri və rolu haqqında uzun düşüncələrinin yekunu kimi qəbul etmək olar.

Şair daima doğma Vətəni Livan üçün darıxır, evə qayıtmağı, yenidən doğma təbiətin gözəlliyinə baxıb ondan ilham almağı, onunla qovuşmağı, əziz və doğmalarını görməyi arzulayırdı. Lakin onun bu arzusu həyata keçmədi, 1941-ci ildə o, xeyli uzaqlarda Vətən həsrətilə vəfat etdi.

ƏBD-ƏL-MƏSİH HƏDDAD (1890-1963)

Əbd-əl-Məsih Həddad Xümsdə anadan olmuşdur. İbtidai məktəbi bitirdikdən sonra onu Nazaretdəki rus müəllimlər seminariyasına göndərirlər. 1907-ci ildə Həddad öz qardaşı ilə birlikdə Amerikaya mühacirət edir. Onun ədəbi fəaliyyəti burada başlayır. Ə.M.Həddadın yalnız bir məcmuəsi bizə məlumdur. Bu, 1921-ci ildə çapdan çıxmış “Mühacirət haqqında hekayələr”

lər” (“Hikayət əl-məhcər”) məcmuəsidir. Buraya Amerikada ərəb mühacirlərinin ağır həyatını düzgün və acı istehza hissi ilə təsvir edən otuzdan çox yumoristik hekayə daxildir.

Ə.M.Həddad “əs-Saih” qəzetinin təsisçisi və redaktoru idi. Bu qəzetdə, başqa mühacir nəşrlərində olduğu kimi, (xüsusilə də “əl-Bəyan” qəzetində) o, ardıcıl olaraq ədəbi-nəzəri məqalələri ilə çıxış edirdi.

1960-cı ildə Həddad Suriya hökumətinin dəvəti ilə Dəməşq və Ərəb Şərqiyyənin başqa ölkələrinə səyahət edir, Qahirə və Beyrutda olur. Onu hər yerdə səmimiyyət və mehribanlıqla qarşılayırlar.

Nyu-Yorka qayıtdıqdan sonra o, Vətənin keçmişinə və indisinə həsr olunmuş “Mühacirin təəssüratları” (“İntiba at əl-muh-terib”) kitabını yazır.

Bu kitab 1962-ci ildə Dəməşqdə işıq üzü görmüşdür. Həddad öz həmvətənlərinə yazırdı ki, o, “Mühacirət haqqında hekayələr”in ikinci hissəsi üzərində işləmək istəyir və buraya “Qələmlər birliyi” üzvlərinin ən əhəmiyyətli əsərlərini daxil etmək fikrindədir. “Hekayələr”i Beyrutda nəşr etdirmək fikrində idi. Lakin əcəl Ə.M.Həddada öz planlarını həyata keçirməyə imkan vermədi. O, 1963-cü ildə vəfat etdi.

NƏDRA HƏDDAD (1881-1950)

Nədra Həddad Xümsdə anadan olmuş, orada da təhsil almışdır. 1897-ci ildə o, Amerikaya - qardaşı Əbd-əl-Məsihin yanına mühacirət edir. Burada o, ticarətlə məşğul olur və “əl-Saih” qəzeti ilə əməkdaşlıq edir. Bu qəzetin redaksiyasında N.Həddad

Cübranla və "Qələmlər birliyi"nin digər üzvləri ilə tanış olur. Şairin istedadı, onun yeniliyə can atması Cübranın xoşuna gəlir və o, Həddadı "Qələmlər birliyi"nə qəbul etməyi tövsiyə edir.

N.Həddadın qütbətdə bütün fikirləri vətənə yönəlmişdi. Suriyanın gözəl təbiəti şairin şerlərinin başlıca mövzusunı təşkil edirdi. Onun qəsidələri vətənə məhəbbət hissi ilə doludur. 1941-ci ildə Nyu-York şəhərində N.Həddadın yeganə şerlər məcmuəsi "Payız yarpaqları" ("Durak əl-marif") rəmzi adı altında çapdan çıxır. Burada toplanmış qəsidələrin mövzusunı doğma yurda həsrət təşkil edir. "Səfanın gecələri" ("Leyl əl-Səfa") qəsidəsində şair öz yaxın və doğma adamlarını dərin kədər hissi ilə xatırlayır. "Yerdə cənnət" ("Cənnət əd-dünya") qəsidəsi şairin doğma şəhərinə, onun həyatının ən gözəl günlərinin keçdiyi Xüms şəhərinə həsr edilmişdir.

N.Həddad "Qələmlər birliyi"nin bütün üzvləri kimi həqiqi humanist idi. Özünün "İdeyaların mənimlədir" qəsidəsində o, bütün bəşəriyyətə məhəbbətindən söz açır, insanlara qardaşlıq və xeyirxahlığa çağırışla müraciət edir. Sosial bərabərsizlik, bir ovuc adamın hədsiz var-dövləti və əksəriyyətin müdhiş yoxsulluğu şairin qəzəbinə səbəb olurdu.

N.Həddad həm də məişət mövzusunda yazılmış kiçik hekayələrin müəllifi kimi də çıxış etmişdir. Bu hekayələri o, "əs-Sa-ih" qəzetində dərc etdirirdi.

Nədra Həddad Nyu-Yorkda vəfat etmişdir. Bütün mühacir ərəb qəzetləri onun ölümünü dərin hüznə oxuculara bildirmiş, İlya Əbu Mada isə ona elegiya həsr etmişdir.

UİLYAM KƏTİSFLAYS (1879-1950)

Uilyam Kətisflays Tripoli şəhərində doğulmuşdur. O, Beyrutda müqəddəs İosif Universitetinin ədəbiyyat şöbəsini bitirmişdir. 1902-ci ildə Uilyam Kətisflays iş axtarmaq üçün Amerikaya gəlir. Ədəbiyyata məhəbbət, doğma mədəniyyətin inkişafına böyük maraq göstərməsi onu "Qələmlər birliyi"nə gətirir. "Qələmlər birliyi"nin illik çıxan almanaxında Kətisflaysın ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə həsr olunmuş bir neçə məqaləsi dərc olunmuşdur. O, həmçinin ingilis dilində çapdan çıxmış "Ərəblərin sivilizasiyası" adlı məşhur kitabın da müəllifidir.

Onun ərəb dilində yazılmış əsərlərinin sayı çox deyil. Onların arasında ən əhəmiyyətli olanları N.Həddadın "Payız yarpaqları" şerlər məcmuəsinə yazdığı müqəddimə, "Düşüncələr" ("Təəmmülət") və "Ölü carlardan canlı ölülərə" (Min meyyit xayy ilaahya əmvat") məqalələridir.

1949-cu ildə ərəb ölkələrində onun yetmiş illik yubileyi böyük təntənə ilə qeyd olundu. Bir ildən sonra U.Kətisflays Nyu-Yorkda vəfat etdi.

İLYAS ATALLAH

Ərəb mənbələrindən məlum olduğu kimi, Atallah (1943-cü ildə vəfat etmişdir) 1947-ci ildə Qahirədə çıxan "Məcəllə Sarkis" ("Sarkisin jurnalı") jurnalında dərc olunmuş "Allah" adlı yeganə məqalənin müəllifidir. Həmçinin "Barid əl-mühacir" ("Mühacirin poçtu") qəzetində dərc olunmuş Qərb yazıçılarından tərcümələr də ona məxsusdur.

1927-ci ildə İlyas Atallah Livana qayıdır və Beyrutda tərcüməçilik məktəbini açır. Bu məktəbdə yüzrlərlə istedadlı mütəxəssis hazırlanmışdır (125, 369).

“QƏLƏMLƏR BİRLİYİ” YAZIÇILARININ YARADICILIĞININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“Qələmlər birliyi”nin üzvləri olan yazıçıların yaradıcılığını öyrənən bir çox ərəb ədəbiyyatşünasları mühacirətdə yaradılmış ərəb ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edirlər. Onların fikrincə, bu xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Klassik ədəbiyyatın ənənələrindən uzaqlaşmaq və yeni bəddii metodun təsdiq olunması (bu xüsusiyyət, əsasən, formanın və dilin sadəliyində təzahür edir);

2) Vətən həsrətinin yaradıcılığın əsas motivi kimi təzahürü;

3) Ədalətli ictimai quruluş, humanizm haqqında düşüncələr;

4) Təbiətə məhəbbət;

5) Dini əqidəyə dözümlü münasibət, dini fanatizmin olmaması.

Ərəb məhcər ədəbiyyatının qeyd edilən bütün bu xüsusiyyətlərini biz ərəb ədəbiyyatşünaslarının, o cümlədən də İ.ən-Nəurinin (154) şərh etdiyi ardıcılıqla nəzərdən keçirəcəyik.

1) Məlum olduğu kimi, özlərinin yeniliyə doğru can atmasında mühacir ədiblər tək deyildilər, buna bənzər ənənələr o zaman Misir, Suriya və Livan ədəbiyyatında da müşahidə edilirdi.

Bununla yanaşı, onlar Vətəndən, adət edilmiş qayda-qanunlardan uzaq düşmüş kimi görünsələr də qətiyyətlə və tədbirli şəkildə

kildə hərəkət edirdilər: klassik nümunələri kor-koranə təqlid etməkdən imtina edərək, onlar ərəb ədəbiyyatında ilk dəfə romantik və realist əsərlər yaratmağa başladılar. Onlara Məhəmməd əl-Müveyləhinin “İsa ibn-Hişamın hekayələri” (“Hadis İsa ibn Hişam”), Hafiz İbrahimin “Satihin gecələri” (“Leyili Satih”), yaxud Əhməd Şövqinin aktual məzmunlu qəsidələrinə bənzər mədhyyə və qəsidə tipli sintetik formalar yad idi. Onları tamamilə yeni janrlar - mənşur şer və novellalar cəlb edirdi. Bu baxımdan “Qələmlər birliyi”nin yazıçıları öz misirli qələm dostlarını xeyli qabaqlamışdılar. Belə ki, Məhəmməd Teymur özünün “Gözün gördüyü hər şey”⁴ barədə məişət məzmunlu hekayələrini yazan dövrdə Mixail Nüaymə artıq “Onun yeni ili” “Sənətuəh-l-cədidə”) və ya “Sonsuz qadın” (“əl-Əkir”) kimi şedevrlərin müəllifi idi.

Diqqətəlayiq faktıdır ki, realizm mövqeyindən çıxış edən ədəbi tənqidçilər məhz ilk dəfə “Qələmlər birliyi”ndə fəaliyyətə başlamışlar. Mühacir yazıçılar köhnə qaydalara qarşı çıxaraq forma və məzmunun vəhdəti prinsipini irəli sürür, ibarəli, qəliz və dəbdəbəli üslubu tənqid edirdilər. Onlar yazırdılar: “Əgər şer yalnız sözlərdən ibarətdirsə, onda lüğət ən yaxşı kitabdır” (154, 64).

Mühacir şairlər belə düşünürdülər ki, müasir nəslin yaşadığı maraqlara biganə olan poeziya ölüdür. Əbu Mada, Nəsim Əzm və onların həmfikiriləri poeziyada ideya və məramı, müəllifin apardığı mübarizədə haqlı olduğuna inamını ən başlıca vəzifə hesab edirdilər. Onların əsərlərində təmtəraqlı uydurmalar, qeyri-adi formalar, gurultulu ifadələr yox idi. Onların poeziyasının dəyəri

⁴ Məhəmməd Teymurun novellalar məcmuəsi məhz belə də adlanırdı (Məişəhu əl-üyün”)

müəllifin romantik, yaxud realist olmasından asılı olmayaraq, dilin sadəliyində və gözəlliyində idi.

Mühacir yazıçı Naim Kazan yazırdı: “Dil hiss və düşüncələrin ifadəsi üçün ən mühüm silahdır. O, çevik və zərif olmalıdır ki, şair onu asanlıqla öz ideyasına xidmət etməyə məcbur edə bilsin” (154, 64). “Qələmlər birliyi”nin ədibləri poeziyanın onun əl-qolunu bağlayan ənənəvi mövzu və surətlərdən azad etmək istəyirdilər. Buna görə də onlar ənənəvi təsvir üsulları və surətlər sisteminin yeniləşməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Çox vaxt onlar əruz qaydalarının pozulmasına şüurlu surətdə yol verirdilər. Dialoqlara canlılıq vermək üçün şerin misrasını poeziya qanunlarının deyil, mənənin tələb etdiyi yerdə bitirirdilər. Başqa sözlə, danışıq dilinin intonasiyasına riayət etmək üçün şairlər əruzun bərabər bölgü və heca vəzninin ahəngi kimi sərt qaydalarını qurban verirdilər. Məhcər ədəbiyyatında müşahidə etdiyimiz bu ənənə daimi mövcud olmasa da, hər halda o, müasir ərəb ədəbiyyatında geniş tətbiq edilən şer sənətinin yeni sistemi üçün təməl rolunu oynadı.

“Qələmlər birliyi” üzvlərinin klassik poeziyaya məxsus təhvil, mədid, vəfir kimi bəhrlərdən istifadə etməyərək rəməl, həcəz, yaxud rəcəz bəhrlərinə - şerlərə mahnı ahəngi verən bu bəhr-ölçülərə üstünlük vermələrini qeyd etmək zəruridir.

Mühacir ədiblər yeni nəsr də yazırdılar. Onlar yazıcının əsas vəzifəsini ehkamları kor-koranə təqlid etməkdə deyil, fərdi üslubların formalaşmasında görürdülər. Yazıçı “özgənin hətta ipəkdən tikilmiş və qızılla naxışlanmış libasını öyninə geyməməli, bər-bəzəyi olmasa da, öz boyuna tikilmiş paltarı geyməlidir” - deyirdilər (154, 60).

Ətrafdakı gerçəkləyə, sadə insanları düşündürən hər şeyə maraqlı göstərilməsi, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin gündəlik hə-

yatının düzgün təsviri - “Qələmlər birliyi”ndə çalışan nasirlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin əsasını təşkil edən başlıca müddəalar bunlar idi. Məhz bunun sayəsində Cübranın, Nüaymənin, Nədra Həddadın əsərləri bütün Ərəb Şərqiində tezliklə böyük şöhrət qazanmışdı.

Məhcər ədəbiyyatını səciyyələndirərkən İsa ən-Nəuri yazırdı: “Mühafizəkar Ərəb Şərqi azad mühacir məktəbi tərəfindən yaradılmış əsərləri ilk dövrlərdə qəbul etmədi. Bu, heç də təəcüblü deyildi: axı burda şerq gerçəkliyinin təsviri yeni, gözəl romantik formada təqdim edilmişdi. Mühacirlər yeni və uğurlu üslub - bir sözlə, özəl ədəbiyyat yaratdılar ki, bu da yeni ərəb ədəbiyyatına təzə nəfəs gətirdi, onun yetişməsi və inkişafını müəyyənləşdirdi. Onlar azad ədəbiyyatın - məzmunca dərin, mənaca geniş və tükənməz olan, yüngül zövqsüzlük önündə baş əyməyən ədəbiyyatın yaradılması naminə fədakarlıqla və yorulmadan çalışırdılar” (154, 65). Mühacir yazıçıların ümumi ədəbi məsləyi belə idi. Lakin bununla yanaşı, onların hər biri öz fərdi yaradıcılıq dəst-xəttinə malik idi.

Məşhur Misir yazıçısı Məhəmməd Mandur özünün “Yeni tərz” (“əl-Mizan əl-cədid”) (149) adlı tədqiqatında mühacir ədiblərin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir. Məhəmməd Mandur əsərində onlara “Pıçılı ilə danışan ədəbiyyat” (əl-Ədəb əl-Mahmus) fəslini həsr edərək burada mühacir ərəblərin bir sıra hekayələrini və poetik əsərlərini təhlil edir.

2) Tərk edilmiş vətən həsrəti, təbii ki, mühacir yazıçıların yaradıcılığının başlıca mövzusu təşkil edirdi. D.Sərdahun, F.əl-Mə-lufun, N.Kazanın, İ.Ə.Madanın, R.Əyyubun, N.Əridənin, İ.Fərhadın və başqa şairlərin şerləri ehtiyac, avamlıq və hüquqsuzluğun hökm sürdüyü ata-baba torpağına məhəbbət hissi ilə doludur.

Mühacirlər qərrib ölkədə xoşbəxtlik axtarıdılarsa da, onu tapa bilmədilər. M.Nüaymə kədər hissi ilə etiraf edirdi: “Mən qismətine Nyu-York adı ilə məlum olan qətran, asfalt və daş “tayasında” xoşbəxtlik “iyənəsini” axtarmaq nəsbib olan milyonlardan biri idim” (154, 73). “Yeni dünya” o qədər də qonaqpərvər olmadı. Bir çox mühacirlər illərlə yoxsulluq içində yaşadılar. Lakin yüksək maddi vəziyyət və ad-sana malik olduqdan sonra da onlar mənəvi rahatlıq tapa bilmədilər. Maddi təminat onlara xoşbəxtlik, şöhrət isə təsəlli gətirə bilmədi. Bir-biri ilə görüşəndə mühacir ədiblər taleyin ayrı saldığı doğma yerləri, adət-ənənələri, yaxın adamları xatırlayı, ərəb mahnıları oxuyurdular.

C.X.Cübranın həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş kitabında M.Nüaymə vətənə dönmək arzusunu belə təsvir edir: “Qoy Allah səninlə məni sivilizasiya və sivilizasiyalardan, Amerika və amerikalılardan hiyf etsin. Qoy onun böyüklüyü ilə biz Livanın işıqlı zirvələrinə, geniş vadilərinə qayıda bilək. Biz onun üzüm və tərəvəzini yeyəcəyik, şərabını və zeytun yağını içəcəyik, xırmanlarında yatacağıq, sürülərini otaracağıq, onun gənc çobanları ilə deyib-güləcək, çeşmələrin sırıltısını dinləyəcəyik. Mənim qəlbim rahatlıq, fikirlərim azadlıq, bədənəm isə istirahət istəyir. Gümrahlıq, azadlıq, alicənab fikirlər bizə yalnız Livanda qayıda bilər.

Ah, əgər sən bizim üçün tikdiyim hücrəni görsəydin, dərhal əlimdən tutar və deyərdin: “Haydı, ora gedək...” Onsuz da mən Livanda yaşayacağam! Əgər səni bu dünya - maşınlar və xam xəyallar bezdiribse, məni lap tənqə gətirib” (166, 268).

Cübranın “Peyğəmbər” kitabı doğma yurda acı kədər hissi ilə doludur. Onun qəhrəmanı Mustafa on iki ildir ki, mühacirətdə yaşayır, yeganə arzusu doğulub boya-başa çatdığı yerləri görmək, həmvətənlərinə həyat müdriqliyini öyrətməkdir. Vətənpərvərlik

“Qələmlər birliyi” üzvlərindən olan digər mühacir ədiblərə də xas olan cəhətdir.

R.Əyyub Nyu-York küçələrində qar görür. Bu qar milyonlarla evsiz-əşiksiz yoxsullara bədbəxtlik və fəlakət gətirir, şair Livan dağlarının saf və təmiz qarını bu qara qarşı qoyur:

Ey qar, sən mənə kədər gətirdin,
Mən Livandakı əzizlərimi xatırladım... (154, 77).

Ərəb mühacirləri həmişə düşüncələrində və qəlblərində öz xalqı ilə bir olur, onun sevincini bölüşür, kədərinə şərik çıxırdılar. I Dünya Müharibəsi dövründə Suriya və Livanda müdhiş aclıqdan insanlar qınıldılar. Aclıq çəkənlərə yardım göstərmək üçün Birləşmiş Ştatlarda müxtəlif mühacir komitələri yaradıldı. Vaşinqtonda “Azad Suriya” (əs-Suriya əl-Hürre”) cəmiyyəti yaranmışdı ki, bunun da mövcud olduğu bütün müddət ərzində üzvləri Nüaymə və Cübran olmuşdular (170, 41).

“Yaxınlarımızın ölümü” (“Mətə əhli”) (93, 418) mənsur şərinde Cübran aclıqdan həlak olmuş əzizlərinin ölümündən kədərli-nirdi. Şair həmin ağır günlərdə onlarla yanaşı ola bilmədiyi və kömək edə bilmədiyi üçün hədsiz kədər hissi keçirir.

Şair yazırdı: “Əgər mən öz aclıq çəkən doğmalarım arasında ac qalıb, təqib olunan xalqla bir təqib olunsaydım, dərd gündüzlər ürəyimi belə sıxmaz, gecələr isə mənə bu qədər zülmət görünməzdi. Yalnız öz xalqımın dərđini və çətinliklərini bölüşən kəs əzab və məşəqqətdən doğan ulvi təskinlik hissini duya bilər. O, məsum insanlarla birgə öldüyünə görə qürur duyur” (93, 418).

Ərəb oxucuları məhcər ədəbiyyatını “düşündürən ədəbiyyat” (“Ədəb ət-təmmül”) adlandırdılar. Bu təsadüfi deyildi, çünki mühacirət ədəbiyyatı yazıçılar üçün özünəməxsus bir şəraitdə ət-

səyə gəlmişdi. Vətən həsrəti, əziz və doğmalarından ayrılıq, onların qütbətdə gözləyən çətinliklərdən, əzablarından daha da dərinləşirdi. Amerika həyat tərzi mühacir ərəb ədiblərinə acı ümitsizlik hissi gətirdi, ədalət və xeyirxahlığa inanlarını qırdı və dərin bədbinlik hissi ilə mənəvi tənəzzülün daha bir mənbəyinə çevrildi.

Nəsim Əridənin "İtirilmiş ruhlar" şerlər məcmuəsi ruh düşkünlüyünü təcəssüm etdirir. Kitabın adı da bunu parlaq şəkildə sübut edir. Bütün şerlərində xoşbəxtliyə bəslənən ümidlərin hamısını itirən müəllifin şəfqınlığı bu məcmuədə aydın görünür. Əmin ər-Reyhəninin əsərlərində, xüsusilə də onun fəlsəfi mövzuda yazdığı "Reyhəniyyə" mənsur şerində də buna bənzər motivlər müşahidə olunur.

Çox keçmədi ki, Cənubi Amerikada yaşayan ərəb şairlərinin "düşündürən ədəbiyyat"ı yarandı. Bu, xüsusilə Fövzi əl-Məlüfun yaradıcılığına münasibətdə aydın görünür. Mühacirlərin əsərləri vətənə məhəbbət, onun taleyi üçün narahatlıq, ondan uzaq düşüklərinə görə kədər hissi ilə dolu olduğu üçün müəlliflərə Ərəb Şərqində şöhrət və oxucuların rəğbətini qazandırdı.

3) Ədalətli cəmiyyət quruculuğuna dair düşüncələr Şimali Amerikada yaşayan ərəb yazıçıları üçün xüsusilə səciyyəvidir. C.X.Cübran, M.Nüaymə, N.Əridə, İ.Mada özlərinin yüksək bəşəri ideyalarını həyata keçirmək üçün yorulmaq bilmədən yollar arayırdılar. Onlar insanı "onu yaradandan - Allahdan yüksəyə qaldırmağı" arzulaırdılar. Humanizm, insanpərvərlik mühacir yazıçıların bütün yaradıcılığını müşayiət edir. Onlar qəlblərində ümumbəşəri məhəbbət daşıyır, doğma vətənlərini azad və qüdrətli, ədalətin bərqərar olduğu ölkə kimi görmək istəyirdilər.

Cübran "Ədəbiyyət və millət" ("əd-Dəhr və-l-umma") (93, 263) adlı mənsur şerində indi "dərin yuxuya qərç olan", lakin tez-

liklə intibahla və bu yolda çəkiləcək zəhmətlə dəyişəcək vətənin xoşbəxt gələcəyinə inanır (93, 264). Digər bir şerində isə şair vətəninə müraciət edərək yazır: "Sən bu gün bilirsən ki, həyatın heç bir maneələrinə baxmayaraq, qəlbim işığa can atır" (93, 279).

Vətənpərvər mühacirlərin qəlb, təbiidir ki, xalqını azadlıqdan məhrum edərək əsarətdə saxlayanlara qarşı nifrət hissi ilə dolu idi. Təsədüfi deyil ki, mühacir şairlərdən çoxu, o cümlədən C.X.Cübran, əş-Şair əl-Qərəvi, İ.Fərhad və başqaları qiyamçı şairlər idilər. Onlar yalnız öz xalqlarının deyil, Yer üzünün bütün zəhmətkeşlərinin azadlığı üçün çalışırdılar. "Yalnız ədalət, məhəbbət və qardaşlığın hökm sürəcəyi insan cəmiyyətinin yaradılması uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır" (154, 88) - ərəb mühacir yazıçılarının həyat və yaradıcılığının əsas amalı məhz belə idi.

İ.Ə.Madanın "Çəşmələr" və "Pöhrələr" adlı poetik məcmuələri bütün bəşəriyyətə məhəbbətdən yaranmışdı. Onun "Gülüm-sün" ("İbtəsım") qəsidəsi də bu qəbildəndir:

O dedi: "Göylər qaşqabaqlı və tutqundur",

Mən dedim: "Gülümsün - səma işıqlansın"

O dedi: "Gecələr məni kədərlə doyuzdurur",

Mən dedim: "Kədər içsən belə, gülümsün",

Başqalarını sevindir, qoy səni oxuyanlar görsünlər.

Onda kədər keçib gedər və onlar da oxuyarlar" (146, 103).

"Qələmlər birliyi"nin üzvləri bütün yaradıcılıqları ilə insanlara məhəbbət və şəfqət hissi təbliğ edirdilər. Onlar deyirdilər ki, həyat hamıya bir gözle baxır, onun üçün almazla şüşənin, ahu ilə həşəratın elə bir fərqi yoxdur.

4) Mühacir ədiblər - doğma təbiətin sədaqətli oğulları təbiəti burjuva sivilizasiyasının cod, duyğusuz ab-havasına qarşı qoyur-

dular. Təbiətə bəslədikləri hissələrin dərinliyi bəzən təbiətin canlı varlıq səviyyəsində təsvir edilməsinə gətirib çıxarırdı. Təbiətdə də məhəbbət və nifrət, sevinc və kədər, xoşbəxtlik və bədbəxtlik, uğur və uğursuzluq var. Şairlər təbiətlə söhbət edir, onun gözəllik və nəcibliyindən, ahəngindən ilhamlanır, öz fikir və düşüncələrini ona etibar edir, təbiət isə öz növbəsində onlara ümid və gələcəyə inam aşılayır.

Nüaymə yazırdı: “Hər dəfə bu yerləri (Sannın dağının ətəklərini - A.İ) gəzdikcə mən şair olurdum. Mən xoşbəxtliyin zirvəsinə ucalırdım” (171, 74). C.X.Cübranın təbiətə “Yürüş” (“əl-Məvakib”) kitabının bir çox sətrləri onun gözəlliyinə və əzəmətinə həsr edilmiş, təbiətlə ünsiyyətdən doğan sevinci tərənnüm edir. “Yürüş” əsərində Cübran təbiətin qoynundakı sakit həyatı şəhərdəki təlaş və vurnuxmaya qarşı qoyur. Əsərin gənc qəhrəmanı bütün boş vaxtını meşədə keçirir. O, uzun müddət şəhərdə yaşamış qaşqabaqlı, taqətsiz qoca ilə rastlaşır. Bu qoca hay-küylü şəhər həyatının rəmzidir.

Sabahkı günə bağlı daimi narahatlıq və maddi ehtiyac Cübranın təbiətdə təsəlli axtarmağa vadar edir. Birləşmiş Ştatlarda müəllif özünün bir çox həmvətənləri kimi təkə ictimai ədalətsizliyin müşahidəçisi olmadı, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin həyat səviyyəsi arasında necə böyük fərq olmasını öz şəxsi təcrübəsində hiss etdi. O, kapitalist cəmiyyətinin insafsız qanunlarına qarşı təbiətin hamı üçün bərabər olan qanunlarını qoyurdu. Cübran, demək olar ki, bütün əsərlərində təbiətə mühüm yer ayırırdı. Təbiətin son dərəcə zərif və şəfqətlə təsvir edilməsi oxucuya da sira-yət edirdi. Cübran üçün təbiət rahatlıq və ilham verən səxavətli müəllimdir.

Təbiətə bu cür münasibət “Qələmlər birliyi”nin digər üzvlə-

ri, xüsusilə də İlya Əbu Mada, Mixail Nüaymə və Nəsib Əridə üçün də səciyyəvidir. N.Əridənin təsəvvüründə meşə xoşbəxt həyatın, gözəlliyin, məhəbbət və sadəliyin rəmzidir, “bu müqəddəs kitabdır, onun yarpaqlarının pıçıltısı, həyatdakı uğursuzluqlardan insanı mühafizə edən ovsun sözləridir” (154, 95)

M.Nüaymə yazır: “Təbiət ədalətlidir, o, palıdla kiçik ot arasında fərq qoymur. Ağac üçün fərqi yoxdur ki, onun meyvələrini insan, yoxsa ilan yeyəcək, kölgəsində oxlu kirpi, yaxud ahu dincələcək, onun budaqlarının istisi kimi - şeytani, yoxsa mələyi isindirəcək, çünki onların hamısı bir meşənin övladlarıdır”.

Nüaymədə təbiətin təsviri çox vaxt rəmzi mənə daşıyır. “Donmuş çay” qəsidəsində Nüaymə doğma xalqının əsarət altında olan ağır həyatını təsvir edir. Lakin bahar gələcək və çay yenə də şən, şırıltılı səslə axmağına davam edəcək. Həyatdakı qara, fərəhsiz günlərin sonu da belə çatacaq.

Nüaymə çox vaxt təbiətə canlı varlıq kimi yanaşır. O, küləyin mahnılarını dinləyir, onunla qüdrətli ruh kimi danışır, güllərin və çiçəklərin dilini başa düşür, dəniz isə onun həmsöhbətidir.

“Payız yarpaqları” qəsidəsində N.Əridə insan taleyinin ilin fəsilələrinə müvafiq olduğunu təsdiq edir. Burada da həyat və ölüm, gülüş və göz yaşı, xoşbəxtlik və bədbəxtlik bir-birini əvəzləyir.

“Qələmlər birliyi” üzvlərinin hər biri təbiətin təsvirini ümdə məsələ hesab etmiş, əsərlərinin zərif və yüksək duyğulu sətrlərinin çox hissəsini ona həsr etmişlər.

5) Din mövzusu da mühacir ərəb yazıçılarının yaradıcılığında mühüm yer tutur. Lakin dinin əhəmiyyətini onlar müxtəlif cür anlayırdılar. Ən əsası onların dinə münasibəti fanatizmdən uzaq idi və müqəddəs kitablara kor-koranə etiqadla heç bir əlaqəsi yox idi.

Ərəb mühacirləri öz dini mənsubiyyətlərinə görə xristian idilər və ilk növbədə istənilən dini fanatizm təzahürlərinə - təriqət, icma və ayrı-ayrı şəxslər arasında nifaq salınmasına rəvac verən hadisələrə qarşı çıxış edirdilər. Onların əsərlərində antiklerikal əhval-ruhiyyə aydın duyulurdu.

Dini əsarət əleyhinə çıxış edən ilk mühacir ədiblər Əmin Ər-Reyhani və Cübran Xəlil Cübran idi. Onlar dinə qulluq etmək pərdəsi altında sadələvh insanları yalan toruna bürüyərək tamahkarlıq və riyakarlıq edənləri insafsızcasına ifşa edirdilər. Bununla da dini dairələrin və avam, mövhumatçı insanların gözündə allahsız nüfuzunu qazanmışdılar. Cübranın kitablarından biri Beyrutda fanatiklər tərəfindən yandırılmışdı. Onun əsərləri də Ər-Reyhaninin əsərləri kimi qadağan olunmuş kitabların qara siyahısına salınmışdı. Bu, təəccüblü deyildi, çünki "Qırılmış qanadlar", "Çəmənlər gəlinləri", "Üsyankar ruhlar", "Tufanlar", "İsa insan oğludur" və s. kimi Cübran qələmindən çıxmış əsərlər açıq-aşkar antiklerikal xarakter daşıyırdı.

Cübran özünün "Peyğəmbər" kitabında yazırdı: "Əgər siz öz Yaradanınızı dərk etmək istəyirsinizsə, başınızı tapmaca həll etməklə sındırmayın, ətrafınıza baxın. Siz onu uşaqlarınızla oynayan görə bilərsiniz, gözlərinizi qaldırıb səmaya baxsanız, onun buludlar arasında necə süzməsini, ildırım öz qucağını necə açmasını və yağışa dönərək yerə töküldükdən sonra yerdən qalxmasını, ağacların yarpaqları ilə birgə sizə əl etdiyini görə bilərsiniz" (154, 112)

Ər-Reyhaninin də, Cübranın da rəsmi din əleyhdarları kimi eyni səviyyədə çıxış etmələrinə baxmayaraq, onların dinə münasibətlərində əhəmiyyətli fərqlər var idi. Ər-Reyhani "Ər-Reyhaniyyət", "Faytonçu və keşiş" ("Əl-Mükəri və -l-kahin"), "Mütlə-

qiyyət və islahat" ("Ət-Təsərrüf və əl-İslah") və s. əsərlərində dini-bütün ərəblərin birləşməsi üçün əsas vasitə hesab edirdi. Din bir torpağın övladları arasında ədavəti qızıqsıdımali deyil. Yazıçı hamı üçün bir dini əqidəni təbliğ edir və öz yaradıcılığını da bu istiqamətə yönəldirdi.

Ə.ər-Reyhani tələbələr qarşısındakı çıxışlarından birində deyir: "Siz hamımız aranızda olan dini əqidə fərqlərinə və ərəb dilinin müxtəlif dialektlərində danışmağımıza baxmayaraq qardaşınız. Lakin bu qardaşlıq bizim xidmətimiz deyil, bu, mütərəqqi, azad təhsil və təlimin təməllərindən biridir. Bu müqəddəs qardaşlıq ruhunda sizin xidmətiniz ondan ibarət olacaq ki, müsəlmanı, xristianı, druzu bir bayraq altına toplayasınız, livanlı, suriyalı, iraclı və fələstinli birləşdirə bilərsiniz. Bu birlik ruhunu siz Allahın köməyi ilə öz vətəninizə - hərə öz ölkəsinə gətirəcəksiniz. Onda biz hamımız bir dinə iman gətirəcəyik. Bir Allah ətrafında birləşəcək və ona qayıdacağıq. Musa, İsa, Məhəmməd bir Allahın elçiləridir. Əgər Allah birdirsə, onda bizim dilimiz də birdir, bizim ölkəmiz də özünün çölləri və dağları ilə birdir, bizim siyasi məramımız da birdir. Vətənimizin də vahid və bölünməz olması çox zəruridir. Mən dinlər və dini icmalar - bizim böyük bələmiz barədə, mövhumatçı fanatiklər, insanlara inanmayan, lakin onların avamlığı hesabına yaşayanlar və öz hesabına yaşayanlar haqda düşünərkən, əziz amerikalı dostum, şair Edvin Mark Hemin şerindən iki misrəni xatırlayıram (mən onu tərcümə etmişəm): "Fanatik kiçik dairə çəkdi və məni dinsiz hesab etdiyi üçün dairədən kənara çıxartdı. Lakin məhəbbət mənə yar olsun! Mən onə qalib gəldim, daha böyük dairə çəkdim və onu dairənin içərisində saxladım" (154, 113).

Cübran da Allahı məhəbbət və gözəlliyin mücəssəməsi hesab edirdi. Onun fikrincə, Allah hamı üçün birdir. Şair özünün dini və siyasi baxışlarını qarışdırmayaraq, ərəblərin birləşdirilməsi üçün vahid Allah ideyasını təbliğ etməyə cəhd göstərirdi.

M.Nüayməninin dini baxışları isə ər-Reyhənin baxışlarına bənzəyirdi. İsa ən-Nəuri ər-Reyhəni və M.Nüayməninin etiqadlarını bu cür səciyyələndirirdi: "Onlar onda (allahda - A.İ.) bütün mövcudatın yaradanını görürlər. Onlar istəyirlər ki, bütün insanlar dini etiqad və milliyətləri baxımından nə qədər fərqli olsalar da, onu bu cür təsəvvür etsinlər" (154, 115). Nüaymə Cübranın bəzi dini baxışları ilə razı idi. O, Cübran kimi ruhanilər əleyhinə çıxış etmirdi. Nüaymə insan zəkasını dini ehkamların köləliyindən azad edilməsinə çağırırdı.

İlyə Əbu Mada da, həmçinin insanları ayıran, onlar arasında ədavət hislərini qızışdıran dini inkar edirdi. O, bütün xalqları birliyə və ədalətə səsləyirdi.

"Qələmlər birliyi" xadimlərinin yaradıcılığının qısa icmalını yekunlaşdıraraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu ədəbi cəmiyyətin yazıçıları fərqli bir şəraitdə - əlverişsiz mühacirət şəraitində işləyirdilər. Vətəndən uzaqlarda yaşadıklarından doğma torpaqdan ayrılığı ağır keçirir, vərdiş etmədikləri yad həyat tərzindən əziyyət çəkir, ehtiyac və məhrumiyət bir yana, tərifli Amerika həyat tərzinə bəslədikləri ümidlərin puça çıxmasından çox kədərlənirdilər. Bütün bunlar, təbii ki, onların mövcud gerçəkliyi ifşa etməklə yanaşı, həm də dərin bədbinlik ruhunda yazılan əsərlərində öz əksini tapıb.

III FƏSİL

MIXAIL NÜAYMƏNİN HƏYAT YOLU'

Mixail ibn Yusif Nüaymə 1889-cu il noyabrın 22-də yoxsul xristian ailəsində anadan olub. Onun atası Yusif ibn Mixail kiçik torpaq sahəsinə malik idi ki, bu da yeddi nəfərdən ibarət ailənin yeganə dolanacaq mənbəyi idi. Ağır maddi vəziyyət Yusifin atasını qazanc dalınca Amerikaya mühacirət etməyə vadar etdi. Ailənin bütün ağırlığı babayla ananın üzərinə düşdü.

1889-cu ildə Biskintidə ibtidai məktəb açıldı. Bu məktəbi Rusiyanın İmperator Pravoslav Fələstin cəmiyyəti Livanın dağlıq hissəsinin xristian dininə etiqad edən əhalisini savadlandırmaq məqsədilə tikmişdi. Bu pulsuz məktəbdə oxuyanlar dərslər üçün lazım olan hər şeylə təmin edilmişdilər. Məktəbin direktoru əslən ərəb idi, Nazaretdəki rus müəllimlər seminariyasını bitirmişdi. Məktəbin dərş vəsaiti Cordis Hammın "İbtidai oxu" ("Mədaric əl-qirə") kitabı idi. Bu kitab dörd hissədən ibarət olub əlifbadan, həmçinin keçmiş və müasir dövr ərəb şairlərinin şerlərindən ibarət idi.

Biskintidəki məktəbin başqa əcnəbi təhsil müəssisələrindən fərqi onda idi ki, burada rus dili ilə yanaşı, ərəb ədəbi dilinin,

¹ M.Nüayməninin tərcümeyi-halına dair faktlar yazıcının özünün üç cildlik memuarlarından götürülmüşdür (165-171)

hesabın, coğrafiyanın öyrənilməsinə də böyük diqqət verilir, bədən tərbiyəsi və nəğmə dərsləri keçirilirdi. Mixail və onun iki böyük qardaşı bu məktəbdə təhsil almışdılar. İ.Y.Kraçkovski bu məktəbə yüksək qiymət vermişdi.

“Bu kiçik, miskin şəraitli məktəblərin rolu müqayisəyə gəlməz idi. Fələstin cəmiyyətinin müəllim seminariyası vasitəsi ilə buraya Rusiyadan gətirilmiş Piroqov və Uşinskinin yüksək ideyalarla dolu unudulmaz vəsiyyətləri də gəlib çatırdı. Pedaqoji məram və məqsədlərinə görə Fələstin və Suriyadakı rus məktəbləri müxtəlif missiyalı Qərbi Avropa, yaxud Amerikanın hərətərəfli təmin edilmiş məktəblərindən çox-çox yüksəkdə dururdu.

Rus dilinə yiyələnməkləri sonralar məzunların nadir hallarda karına gəlirdisə də, rus mədəniyyəti və rus ədəbiyyatı ilə təmasda onların həyatında sislinməz izlər buraxırdı. Əbəs yerə deyil ki, yaşlı nəsiləndən olan bir çox müasir yazıçılar, yalnız ruscadan tərcümə ilə məşğul olanlar deyil, həm də bütün ərəb dünyasında öz sözünü deməyi bacaran mütəfəkkirlər, məhz Fələstin cəmiyyətinin məktəblərindən yetişmişdir” (32, 75-76).

Nüaymə böyük inadkarlıqla çalışırdı. Məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirdikdən beş il sonra o, həmin cəmiyyətə məxsus olan Nazaretdəki müəllimlər seminariyasına göndərilir. İ.Y.Kraçkovskinin qeyd etdiyi kimi: “Nazaretdəki müəllim hazırlayan seminariya ərəb ölkələrində rus ədəbiyyatı ilə tanışlığa vasitəçilik edərək çox böyük xidmətlər göstərirdi” (21, 226, I qeyd). Qeyd edək ki, görkəmli mühacir yazıçılardan M.Nüaymə, N.Əridə, N.Həddaddan başqa, məşhur tərcüməçilər Xəlil Kobayn, Xəlil Beydas, Antuan Ballan, Konstantin Kenazi və başqaları kimi tərcüməçilər də bu məktəbdən çıxmışdı.

Nazaretdə Nüaymə özünün rus dili sahəsindəki biliyini artırır, rus klassik ədəbiyyatı ilə tanış olur, L.N.Tolstoyun, F.M.Dostoyevskinin əsərlərini oxuyurdu. Nazaret seminariyasında təhsil illərini xatırlayarkən Nüaymə qeyd edir ki, məhz rus ədəbiyyatına olan maraq onda “Tolstoy və Puşkinin ölkəsinə” təhsilini davam etdirmək üçün getmək arzusunu oyatdı: “Rus dilini o qədər də yaxşı bilmədiyimə baxmayaraq, mən tezliklə rus ədəbiyyatına böyük vurğunluqla aludə oldum. Bu zaman ədəbiyyatımızın kasadlığı, onu yazanların - insan qəlbinin yalnız zahiri təzahürlərinin təsviri ilə məşğul olanların acizliyi daha da açıq-aşkar sezilməyə başladı. Bu vaxta qədər öz yazıçılarımızın bəzilərinə qibtə edirdim və onlara bənzəməyə çalışırdım. İndi isə artıq mən ruslar kimi yazmağı arzulayırdım” (159, 29).

Nüaymənin Rusiyaya səfər haqqında olan arzusu çox keçmədən reallığa çevrilir. 1906-cı ildə Nazaretdəki müəllim seminariyasında təhsilini uğurla başa vurduqdan sonra Fələstin cəmiyyəti M.Nüayməni öz təhsilini davam etdirmək üçün Rusiyaya - Poltava ruhani seminariyasına göndərir. Nüaymə özünün İ.Y.Kraçkovskiye göndərdiyi tərcüməyi-halında Rusiyada keçirilmiş illəri minnətdarlıq hissi ilə xatırlayır: “Seminariyada tezliklə rus ədəbiyyatını öyrənməyə girişdim. Qarşımda sanki yeni möcüzələrlə dolu bir dünya açılmışdı. Mən bu ədəbiyyatı xəsisliklə oxuyurdum. Çətin ki, mənim oxumadığım hər hansı bir rus yazıçısı, şair və filosofu olsun” (21, 226).

Nüaymənin daxil olduğu ruhani seminariyası altı illik proqramla malik orta təhsil müəssisəsi idi. Seminariyada oxuyanlar ilk dörd ildə ümumtəhsil fənlərini, o cümlədən ilahiyatı da öyrənirdilər. Təhsilin sonuncu iki ilində onlar müstəsna olaraq ila-

hiyyat elmləri ilə məşğul olurdular.

Rusiyaya ilk dəfə gələn gənc livanlı burada onun üçün qeyri-adi olan şəraitlə rastlaşdı. Nüaymə yazır: "Seminaristlər qalın mahud şinel geyindirilər, mən isə Poltavaya nazik kostyumda gəlmişdim və tamamilə unutmuşdum ki, buranın sentyabrı Beyrutun sentyabrı deyil. Artıq bir neçə gündən sonra mən beş yüz seminaristdən biri oldum, onlar kimi geyinir və qidalanır, kitablardan və müəllimlərdən bilik əldə etməyə çalışırdım. Mən hökmən hər şeydə rusları təqlid etməyə, onların dilinə yiyələnməyə, adətlərini öyrənməyə, mahnılarını oxumağa və rəqsləri ilə rəqs etməyə çalışırdım" (169, 172).

Nüaymə rus və Ukrayna mahnılarını çox sevirdi, o, balalaykada çalmağı, füsunkar Ukrayna mahnılarını oxumağı xoşlayırdı. Məşhur rus və Ukrayna şairlərinin şeirlərini ifadəli söyləməyə çalışırdı.

Nüaymə yaxşı oxuyurdu. Natiqlik sənəti müəllimi bu qabiliyyətli oğlana diqqət yetirdi və Nüayməni yuxarı sinif şagirdləri üçün təşkil olunan ədəbiyyat dərnişini gecələrinə cəlb etdi. Bu dərnişində çalışan Nüaymə özü də şeirlər yazmağa, həm də ən maraqlısı odur ki, rus dilində yazmağa cəhd göstərirdi. Onun üçün təəccüblü olsa da, bu ilk poetik addımlar seminariyanın müəllim və tələbələrinin çox xoşuna gəldi. Şeirlər gözəlliyi və ahəngdarlığı ilə seçilir, qrammatika baxımından qüsursuz görünürdü.

Hətta özünün həddən ziyadə tələbkərlığı ilə fərqlənən məntiq müəllimi də onun rus dili sahəsində biliyinə heyran idi. Görünür, Nüayməni əhatə edən insanlara, ömürlərində birinci dəfə gənc ərəbin dilindən rusca şeirlər eşitmək çox qəribə gəlirdi. Şeirlər "Məhəbbətin çiçəklənməsi", "Birlik", "Donmuş çay"

adlanırdı. N.V.Qoqolun anadan olmasının yüz illiyi ilə əlaqədar seminariyada görünən hazırlıq işlərinin gedışində Nüaymə dahi yazıçı haqqında şərh yazdı və onun qüdrətli dühası qarşısında heyrətləndiyini bildirdi. Təəssüflər olsun ki, Nüaymənin rusca şeirləri çap olunmamışdır və biz onlar haqqında yalnız müəllifin memuarlarından məlumat ala bilirik. Bu şeirlərin əlyazmaları yazıçının arxivində saxlanılır. N.V.Qoqolun yaradıcılığı, xüsusilə də onun "Dikanka yaxınlığında Xutor axşamları" hekayələr məcmuəsi və "Ölü canlar" roman-poeması ilə tanışlıq Nüayməyə "rus kəndlisinin sadəliyinə, onun səbr və xeyirxahlığına, öz torpağına məhəbbətinə" daha dərindən bələd olmağa imkan verdi (159, 71).

1908-ci ilin martında Nüaymə rus dilində gündəlik yazmağa başladı. O, burada seminariyanın məişətini təsvir edir, Rusiyada və öz vətəninə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, o cümlədən Osmanlı imperiyasındakı 1908-ci il çevriliş haqqında qeydlər aparırdı. Gündəlikdə müəllifin rus ədəbiyyatı, eləcə də L.Tolstoyun "Müharibə və sülh" əsəri və M.İ.Lermontovun şeirləri haqqında düşüncələrə böyük yer ayrılmışdır ("Bir allah bilir ki, bu şair mənə necə təəssürat bağışlamışdır") (159, 74).

Dahi rus klassiklərinin əsərləri sayəsində Nüaymə Rusiya xalqlarının həyatı ilə tanış olurdu. O, bu barədə müxtəlif dövrlərdə yazdığı əsərlərində dəfələrlə söhbət açır. Məsələn, "Moskva və Vaşinqtondan uzaqlarda" (Əb əd-min Musku və min Vaşinqton) kitabında Nüaymə yazır: "Rusların öz torpaqlarını müdafiə edərək canlarını su kimi axıtmaları və müharibənin hansı cəhənnəm əzabları gətirdiyini mən L.N.Tolstoyun əsərlərindən öyrəndim və rus xalqının sülhə can atmasına inandım (159, 72).

Nüaymə Turgenev və Dostoyevskinin romanlarını, Çexovun hekayələrini, Puşkin və Lermontovun şeirlərini birnəfəsə oxuyurdu. Onu, xüsusilə “rus tənqidçilərinin başçısı” adlandırılan, Nüaymənin önündə “ədəbiyyatın ən ali məramını və ədəbi fəaliyyətdə gözəllik, xeyirxahlıq, həqiqət və əzəmətin qaynaqlarını” aşkar etmiş V.Q.Belinskinin məqalələri həyəcanlandırırdı (159, 73). Rus ədəbiyyatı Nüayməyə onun vətəninə ədəbiyyatın durğunluq və geriliyini daha kəskin duymağa kömək edirdi. Nüaymənin Rusiyada təhsil illəri mürtəcə Stolipin siyasəti, zorakılıq və hüquqsuzluq, kapitalizmin fəhlə sinfinə təzyiqinin get-gedə artdığı dövrə təsadüf edir. Təbiətə humanist olan bu insan dünyada ixtiyar sahiblərinin özbaşınalığına qarşı qəzəblənirdi. Bəzilərinin zəngin dövlət və sərvətini, başqalarının isə müdhiş yoxsulluğunu pisləyirdi. Özünün xatirələrində Nüaymə sosial ədalətsizliyi hiddətlə ifşa edirdi. Nüaymə yazırdı: “Mənim həyatım bu ölkənin həyatı ilə sıx bağlıdır. Mən özümü onun övladlarından biri hesab edirdim. Mən də onun xalqı kimi imperator və onun rəhmsiz əhatəsinin dəhşətli əsarətini hiss edirdim” (169, 253).

Nüaymə tələbə ixtişaşlarında iştirak etdiyinə görə bir illiyə seminariyadan xaric edilmişdi. Özü bunu belə xatırlayır: “Tələbələr məndən nitq söyləməyi xahiş etdilər və mən nitqimə görə seminariya müdiriyyətinin təsəvvüründə “şübhəli” təəssürat bağışlayanlar sırasına aid edildim”. Lakin dostları və həmfikirləri onu darda qoymadılar. Nüaymə bütün qışı öz rus dostunun bağ evində yaşadı. İnqilabi hadisələrin təsiri altında o, “Donmuş çay” hekayəsini yazır və burada Rusiyanı baharın gəlişini buzların mühasirəsində gözləyən qüdrətli çaya bənzədir. Maraqlıdır ki, inqilabdan sonra Nüaymə bu şəri ərəb dilinə tərcümə et-

di. İndi artıq yazıçı öz vətəniyə donmuş çayla müqayisə edir: “Ah, Livan, sənin baharın nə vaxt gələr, buzların nə vaxt ərilyər?” (146, 140) “Donmuş çay”ın ərəb variantı belə sonluqla bitir.

Mixail Nüaymə çox keçmədən buraxılış imtahanları vermək üçün icazə alır. O, 1911-ci ildə diplom alaraq vətəninə qayıdır. Vətəninə Nüaymə Sorbonna Universitetinə daxil olmaq üçün səylə hazırlaşır. Lakin ailənin ağır maddi vəziyyəti onu böyük qardaşı ilə birlikdə Amerikaya mühacirət etməyə məcbur edir. Burada o, qardaşına ticarət işlərində kömək edir. 1911-ci ilin sonlarında Nüaymə dostları Nəsim Əridə, Mixail İskəndər və Əbd-əl-Məsih Həddadın yaşadığı Valla-Valla şəhərinə gəlir. Amerikaya gəldikləri ilk gündən Nüaymə inadkarlıqla ingilis dilini öyrənməyə başlayır. Bir il sonra isə bu dilə elə yiyələnir ki, Vaşinqton ştatının Snetl şəhərində yerləşən Vaşinqton Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur.

1913-cü ildə birinci kursda oxuyan M.Nüaymə “əl-Fünun” jurnalının aprel sayını alır. Jurnalı oxuyarkən, ona məlum olur ki, jurnalın redaktoru onun Nazaret seminariyasındakı dostu Nəsim Əridədir. Nüaymə jurnalı maraqla oxuyur. Xüsusilə də Cübranın mənsur şəri - “Ey gecə” (“Ayyuhə-l-leyl”) (170, 31) N.Əridənin “Əlif” (ərəb əlifbasının birinci həfri) (170, 31) onun çox xoşuna gəlir.

Tezliklə Nüaymə Cübranın “Qırılmış qanadlar” kitabını alır. Özünün “İşılda quşlar” (“Həbahib”) (173) adlı ilk tənqidi məqaləsini bu kitaba həsr edir və “əl-Fünun” jurnalının redaksiyasına göndərir. Bir neçə gündən sonra Nüaymə N.Əridədən məktub alır: “Sənin yazdığın hər şey gözəldir. Səndən bir xahişim var. Ərəb yazıçılarının əsərlərini - əl-Yazıçıdan üzü bəri müa-

sirlərimizə qədər çox oxu. Bəlkə, onda Belinski ruslar üçün, Senit-Ba isə fransızlar üçün kim olmuşsa, sən də bizim üçün belə şəxsiyyət olacaqsan” (173, 34).

Nüaymə N.Əridə ilə daim yazışmalar aparır və özünün Cübranın “Göz yaşı və təbəssüm” mənsur şerlər məcmuəsi üçün yazdığı tənqidi rəyini ona göndərir. 1915-ci ilin oktyabrında “əs-Saih” qəzetində Nüaymənin “Ehtimal və fərziyyələr” (“Əhmas və əsdas”) məqaləsi çıxır. Məqalədə şerlər ətraflı şəkildə, həm də tənqidi səpgidə təhlil olunur. Məqalə müəllifinin fikrinə görə, Cübran, xüsusilə də qəhrəmanların xarakterinin təsvirində romantizm və sentimentalizmin təsirinə həddən ziyadə məruz qalmışdır.

M.Nüaymə özünün səmərəli ədəbi fəaliyyətini universitetdə uğurlu təhsili ilə yanaşı davam etdirir. 1916-cı ilin iyununda o, Vaşinqton Universitetində incəsənət və hüquq bakalavri alimlik dərəcəsinə alır. Nüaymə öz memuarlarında etiraf edirdi: “Dörd illik təhsil illəri məndə heç bir xatirə qoymadı. Mən çoxlu cavanlarla tanış oldum, onların arasında yaxşılardan da var idi, pisləri də. Lakin mən onların heç birinə ürəyimi açma bilmədim, düşüncələrimi bölüşə bilmədim. Özümü bu mühitdə yad hiss edirdim. Mənim dünyam onların dünyasından fərqlənirdi. Bu, tam başqa bir dünya idi”.

1916-cı ilin yayında Nüaymə yenidən Valla-Vallaya gəlir. Onun böyük qardaşı Nədim çox istəyirdi ki, Nüaymə burada qalaraq vəkillik sənəti ilə məşğul olsun. Lakin ədəbiyyat Nüaymənin həyatının mənası idi. Valla-Vallada o, “Atalar və oğullar” pyesini (“əl-Aba və-l-banun”) yazır. Sonralar o xatırlayırdı: “Mən pyesi üç həftəyə yazdım və onu belə adlandırdım. Rus yazıçısı Turgenevin məşhur romanını belə adlandırdığı xatirim-

də idi və mən burada pis bir şey görmürdüm. Bu ad özü də yeni və orijinal deyildi, əksinə iki nəslin mübarizəsi problemini nəzərdən keçirmək istəyən hər bir yazıçının ağına ilk olaraq gələn ad məhz bu ola bilərdi. Bu, “Şair və şer”, “Qərb və Şər”, “Həyat və ölüm” və s. kimi problemlər növündədir” (170, 62).

Nüaymə “Atalar və oğullar” pyesinin ilk nəşrinə geniş müqəddimə yazdı. Müqəddimədə “Ərəblərdə teatr işinin inkişafı, səhnədə danışmaq və ədəbi dilin xüsusiyyətləri haqqında çox vacib və prinsipial məsələlərə toxunulduğu barədə” yazılmışdı (35, 59). Burada müəllifin incəsənət məsələlərinə nə qədər ciddi münasibət bəsləməsi aydın görünür.

Nüaymənin həyat və yaradıcılığını öyrənərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, o, Amerikada da daim ruslarla bilavasitə əlaqədə olmuşdur. 1916-cı ildə o, Nyu-Yorkdakı rus konsulluğunda katibin köməkçisi vəzifəsinə alır. Bu, indiyədək qardaşının himayəsində olan Nüaymə üçün böyük dəstək idi.

Rusiyada baş verən hadisələr onu dərinlən maraqlandırır. Sonralar o xatırlayırdı ki, Nyu-Yorkda olanda “rus inqilabı haqqında xəbərləri çox həyəcanla izləyir” və Livana qayıtdıqdan sonra da bu xəbərləri aramaqda davam edirdi. Onu “bu hadisənin heyrətamiz şəkildə təşkilatlanması, həm də rəhbərlik tərəfindən düzgün istiqamətləndirilməsi, ən müxtəlif qüvvələri birləşdirməsi heyran edirdi. Bu inqilab qarşısında başər tarixində baş verən bütün inqilablar heç nə idi. Onu beşiyindəcə susdurmaq üçün çox qüvvələr sərf olundu. Lakin o, hələ beşikdə olarkən belə nəhəng idi. Özü də necə nəhəng. İnqilab düşmənləri üzərində qələbə yalnız silahla əldə edilməmişdi. Bundan böyük, qılınc və tüfəngdən də güclü bir qüvvə - ədalət və inqilabın amalının düzgünlüyünə inam var idi. Onun əhəmiyyəti yal-

nız Rusiya üçün deyil, bütün dünya üçün böyük idi. Belə ki, o ilk dəfə tarlalarda, fabriklərdə və mədənlərdə işləyənlərə münasibətdə davam edən çoxəsrlik ədalətsizliyə son qoydu, onların əməyinin düzgün qiymətləndirilməsi və insana hörmət tələb edən çağırışları bütün dünyada səsləndi” (59, 100).

1916-cı ilin oktyabrında M.Nüaymə Nyu-Yorka gəlir. Onun bu şəhər barədə ilk təəssüratları bu cürdür: “Beş milyon insan. Onların arasında ağ da var, qara da, nəhənglər və cırdanlar, oğrular və qatillər, pozğunlar və on dinin kəlam-ehkamının mühafizəkarları da var. Onların arasında səfehələr və istedadlılar, alçaqlar və alicənablar, tənbellər və çalışqanlar var. Onlara içində daha bir yuva, bu yuvanın içində də daha bir yuva, onun içində də digər yuvanın olduğu yuvalarda yaşamaq nəsb olmuşdur. Bəziləri viranə və xarabalıqlarda, qəfəs və zirzəmilərdə, digərləri isə şahzadə və kralların sarayları ilə rəqabət apara bilən saraylarda yaşayırlar” (70, 67).

Nyu-Yorkda Nüaymə fəal əməkdaşlıq etdiyi “əl-Fünun” jurnalının redaksiyasına tez-tez baş çəkirdi. M.Nüaymənin fikrinə görə, bu jurnal “ərəb ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirməklə, yeni ədəbi yollar açmaqla çox əhəmiyyətli iş görürdü, lakin başqalarının da varlığı üçün mənə rolunu oynamağa onun qüvvəsi yox idi” (21, 227). Bunları söyləməklə bərabər, yazıçı özünə iş yeri axtarırdı. Tezliklə o, Rusiya ticarət donanmasına məxsus olan nəşriyyatda mürəttib yerinə iş qəbul edilir.

Həç bir çətinlik Mixail Nüaymənin ədəbi fəaliyyətinə mane ola bilmədi. Bir il ərzində “əl Fünun” jurnalında onun ərəb mühacir yazıçılarının yeni kitablarına yazdığı bir neçə tənqidi rəyi dərc edildi. Onlardan biri Rəşid Əyyubun “əl-Əyyubiyyat” diwanı haqqında idi. Tənqidçi müəllifin təfəkkür genişliyini və

fantaziyasının gözəlliyini vurğulamaqla yanaşı, həm də onu şer sənətinin köhnə, ənənəvi formalarına itaətkarcasına əməl etməsinə irad tutur. Az vaxt ərzində “Donmuş çay” şerinin ərəbcəyə tərcüməsi işıq üzü gördü. Bir həftə keçməmişdi ki, həmin jurnalda ona ünvanlanmış “Ərəb poeziyasında yeni hadisə” adlı rezensiya dərc edildi. Burada deyilirdi: “Şeri, bax belə yazmaq lazımdır. Sən bizə belə şerlər bəxş et, allah da sənə bəxş edər”.

Nüaymə bütün asudə vaxtını ədəbi fəaliyyətə həsr edir. 1917-ci ildə o, “Arkaşın xatirələri” (“Müzakkarət əl-Arkaş”) povesti üzərində işləyir. Nüaymə yazır: “Mən özümdə qüvvə seli hiss etdim və işə başladım. Tədricən qələmimdən qərribə bir gəncin cizgiləri sezilməyə başladı. Onun dərisində çiçək xəstəliyinin izləri var idi. Odur ki, onu Arkaş (Çopur) adlandırdım. Kitabın müqəddiməsini bitirəndə mən özümü dünyaya uşaq gətirən və indi bütün məhəbbət və şəfqətini ona verən bir insanın yerində hiss etdim. Arkaş mənim üçün təxəyyül olmaqla kifayətlənmədi. Mən onunla dönə-dönə söhbət etdim, onunla çiyin-çiyinə addımlayırdım. Onun xatirələrində mən öz qəlbimi açdım. Onun daxili aləmini yaşadığı aləmlə müqayisə etdim” (70, 76).

Bu kitabın hər fəslini o, Cübran və N.Əridəyə göndərirdi. 1918-ci ilin dekabrında Nüaymə Əridəyə bitmiş əsərini göndərdi və dərhal belə məktub aldı: “Mənə elə gəlir ki, Arkaş sənin qəlbindən doğanların ən yaxşısıdır. Əlbəttə ki, mən “Atalar və oğullar” pyesinə də böyük hörmət bəsləyirəm, lakin “Arkaşın xatirələri” dəryadır. Arkaş bizim bütün ədəblərimizi fəth etdi” (170, 77). Nüaymə bu povestii “əl-Fünun” jurnalında dərc etdirmək fikrində idi. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, müharibənin əvvəllərində maddi çətinliklər jurnalın nəşrinin dayandırılmasına

səbəb oldu.

1918-ci ilin mayından Nüaymə orduda qulluq edir. “Mühari-bəyə və mütəşəkkil qəddarlığın istənilən təzahürünə qarşı nifrət bəslədiyimə baxmayaraq, mən Amerika ordusuna daxil oldum və hiss etdim ki, bütün dünya od-alov içindədir, mənim həyatım milyonların həyatı ilə birgə bu müdhiş yangını dayandıra bilər”.

Nüaymə Amerika ordusunun tərkibində Fransaya gəlib çıxır. Burada o, özü üçün qeyri-adi olan ordu həyatı ilə üz-üzə gəlir. O, zabitlərin əsgərlər üzərində necə ağalığ etmələrini görür və buna qarşı fəal mübarizə aparır. Özünün xatirələrində Nüaymə əsgər həyatının təsvirinə “Yumurta qabığı” (“Kırşa bayda”) adlı ayrıca fəsil həsr etmişdir. Burada o, “nə sağımı, nə də solunu tanımayan əsgərləri” görəndə necə təəccübləndiyini xatırlayır. “Lakin ən dəhşətli o idi ki, hətta bəzi zabitlər də Almaniyanın, yaxud Macarıstanın harada yerləşdiyini bilmirdilər. Bir dəfə əlində qəzet tutmuş bir zabit: “Lənətə gələsən, -dedi - bu şəhər harada yerləşir?” və şəhərin adını çətinliklə oxuya bildi - Vyana şəhəri (170, 93).

Nüaymənin xidmət etdiyi hissəni tez-tez bir yerdən başqa yerə göndərirdilər. Əgər hissə hardasa lap az bir vaxta dayanırdısa, Nüaymə dərhal ədəbi iş üçün bir neçə saat sərf etməyə, “nəfəsini dərməyə” macal tapırdı. O, kiçik bir fransız kəndində “Əzəmətli sükançı (əl-Müvəccih əl-əzəm)” (184, 30) adlı, sonralarsa “İşıq və zülmət” məcmuəsinə daxil edilmiş məqaləsini yazır.

Amerika komandanlığı Nüaymənin ali təhsilə malik olduğundan və bir neçə dil bildiyindən xəbər tutanda onu kəşfiyyat işinə cəlb etmək fikrinə düşdülər. 1919-cu ilin fevralından tər-

kibində Nüaymənin də olduğu bir qrup əsgəri Fransanın müxtəlif universitetləri üzrə bölüşdürdülər. Nüaymə Renna şəhərindəki universitetə düşür. Burada o, tədris ilinin sonunadək fransız dilində tarixi, ədəbiyyatı öyrənir.

1919-cu ilin iyulunda Nüaymə Valla-Vallaya qayıdır. Tezliklə özünün qələm dostlarının və həmfikir yoldaşlarının dəvəti ilə Nyu-York şəhərinə yola düşür. Nyu-Yorkda başqa mühacir ədiblər kimi onun da işi çox çətin idi. Onlar dözülməz ehtiyac, achiq və işsizliyin hökm sürdüyü həyat tərzi ilə yaxından tanış idilər. Nüaymə bunları belə xatırlayır: “Mən özümə tez-tez deyirdim: “Ey insanlar, ey bəşəriyyət, harada görünüb ki, ədəbiyyat və hüquq fakültələrini bitirən, ərəb, rus, fransız, ingilis dillərini bilən, heç bir fiziki və mənəvi qüsura malik olmayan bir gənc cibində bir qəpiyi olmadan gəzsin? Mən hara getdimsə, yalnız bir söz eşitdim: “Təəssüf ki, bizdə sizin üçün iş yoxdur” (170, 145).

Nüaymə özünün ideya baxımından ona yaxın olan mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etmək hüququna malik olduğunu bildirdi. “Dərc edilmək üçün yeganə əlverişli vasitə mənim digər nəzərtli məktub yoldaşım Əbd əl-Məsih Həddadın nəşr etdiyi, həftədə iki dəfə çıxan qəzet idi” (21, 227).

Bu dövrdə Nüaymə bir neçə şer yazır. Onların bir neçəsi Bella adlı qadına həsr edilmişdir. Burada əsas motiv ağilla ürək arasında gedən mübarizədir. Şair Bellanı sevir, lakin onun başqa millətə mənsub olması, başqa dinə etiqad etməsi və ərli qadın olmasına dair düşüncələr bu məhəbbət qarşısında qadağalar qoyur. Sonralar bu şerlər “Əsrlərin pıçılıtsı” məcmuəsinə daxil edilmişdir.

1922-ci ildə M.Nüaymənin iki məqaləsi (170, 221) - “İki ta-

maşa” (“Məşhədan”) “əs-Saih” qəzetində, “Həyat lövhələri” (“Əlvət əl-həyat”) Livanın qadın jurnallarının birində dərc olunmuşdur. Birinci məqalədə müəllif Nyu-York parklarının birində gördüyü hay-küy, hərc-mərclik və yoxsulluğu təsvir edir. Nüaymə bunu “Əjdaha nəfəs alır” (“ət-Tinnin-Yətannəfəs”) tamaşası adlandırır. Buna əks olaraq o, Livan həyatından qəlbinə yaxın olan həyat səhnələrini “Sannin nəfəs alır” (“Sannin yətannəfəs”) tamaşasında canlandırır. Nüaymə yalnız doğma yurdunda həqiqi sevinc və əsl şadlığın nə olduğunu duya bilir. Burada var-dövlət və sərvətdən deyil, təbiətin gözəlliyindən zövq alırlar.

1925-ci ildə “əs-Saih” qəzetinin redaktoru Həddadın xahişi ilə Nüaymə qəzetin xüsusi buraxılışı üçün “Ququ quşlu saat” (“əs-Saat əl-ku-ku”) hekayəsini yazır və burada mühacirlərin taleyi barədə düşüncələrini təqdim edir. O, dayısının Amerikadan gətirdiyi ququ quşlu saati xatırlayır: “Bu saat müasir sivilizasiyanın rəmzidir, insanların öz ürəklərində axtardığı, lakin tapıb bilmədikləri xoşbəxtliyin rəmzidir. Livanlıların çoxu mənim qardaşım Nədimə bənzəyirlər: onlar vətəndə keçən həyatlarını lazımcına qiymətləndirə bilmirlər, başqa ölkədə evdə olduğundan daha yaxşı həyat olduğunu zənn edərək onu tərək edirlər” (170, 244).

1928-ci ilin əvvəlində Nüaymə Valla-Vallaya gəlir. “Nyu-Yorku tərək etməzdən əvvəl mən “Tayms” qəzetinin redaksiyasına, ingilis dilində yazılmış və “The Endless Race” (“Sonsuz çarpışma”)² adlandırdığım ilk şerimi göndərdim. Mən bilirdim ki, “Tayms” gündə mindən çox şer alır, onlardan yalnız birini

² Sonralar müəllif bu şeri ərəb dilinə tərcümə etdi (185, 121).

oxuyur. Doğrudanmı, mənim şerim seçilə bilər?” (170, 256). Nüaymənin şübhələri yersiz idi: 1928-ci il martın 14-də onun şeri dərc olundu.

Nüaymə Valla-Vallada yazıçı dostlarından uzaqlarda uzun müddət yaşaya bilmədi. Odur ki, tezliklə vətənə qayıtdı və ədəbi fəaliyyətini davam etdirməyə, rəngkarlıqla məşğul olmağa başladı. Bu illər ərzində o, “Təcrübə (“ət-Təcrübə”)³, “Həyatın ibrətləri” (“İbara əl-həyat”), “Ölüm həyatın başlanğıcıdır” (“Maut sədr əl-həyat”) və s. rəsm lövhələrini yaratdı. Cübran rəssam Nüaymənin ustalığını yüksək qiymətləndirmişdir.

1932-ci ilin 19 aprelində Nüaymə öz dostu İskəndər əl-Yazıcı ilə birlikdə vətənə qayıdır. Şair otuz il ərzində dünyanı dolamış, çox şey görmüş və anlamışdı. Lakin harada olur-olsun vətənə qayıtmaq haqqında fikir onu bir dəqiqə olsun belə tərək etməmişdi. “Bəli, gözəgörünməz tellər, daha doğrusu, yoğun kəndirlər məni dünyaya pəncərəm olan Biskintidəki sadə evimlə - buradakı qayalarla, ağaclarla, quşlarla, Şahrubla, Sannin zirvəsindəki işıq və kölgə axınları ilə daha da möhkəm bağlamağına davam edirdi”.

Vətənə yollanarkən Nüaymə şəhərin səs-küyündən və qarışıqlığından uzaq, sakit həyat arzulayırdı. Lakin onu belə bir sual narahat edirdi: necə dolanmalı? Nüaymə yazırdı: “Cibimdə olan bir qədər pul mənə heç bir-iki ay da kifayət edə bilməzdi. Yaxın qohumlarımla gəlirləri heç onların özlərinin yaşaması üçün kifayət deyildi. Mən zahid və mütəfəkkir kimi həyat və yaşamaq barədə qərar qəbul etdim. Öz ləyaqətimi pula görə

³ Sonradan bu tablolar Nüaymənin memuarlarının ikinci hissəsinə daxil edildi (170, 288)

alçaltmadan qələmimin mənə gətirəcəyi vəsaitlə dolanmaq, doğma vətəndə halal zəhmətlə pul qazanmaq barədə düşündüm. Lakin bizim torpaq qoynunda işləyənləri təmin etmək üçün çox xəsisdir. Mənim ölkəmdə yazıçı qələminin məhsulunun pulla rəqabət aparmaq gücü yox idi” (171, 8).

Nüaymə Livanda bir çox müsbət dəyişikliklərin baş verdiyini gördü: “Onun (Beyrutun - A.İ.) bir çox cizgiləri dəyişmişdi: dar və qaranlıq keçidlər yox olmuşdu. Xatirimdədir ki, bu keçidlər əvvəllər liman yaxınlığında idi. Dəfələrlə mən zibillə dolu xəndəklərin üstündən atılaraq, gah sakitcə uzanmış, gah da bir qırıq çörək, yaxud sümük üstündə dalaşan itlərdən qaçırdım. At qoşulmuş arabalara, demək olar ki, heç rast gəlinmirdi, onların yerini maşınlar tutmuşdur. Ən mühümü və maraqlısı o idi ki, əvvəllər bütün qadınların ördüyü çadra mübarizədə uduzaraq yox olmağa başlamışdı. Bəli, Beyrut dəyişmişdi. O, iyirmi il əvvəlki Beyrutdan heç də böyük görünmürdü. Lakin o hələ də mənim görmək istədiyim təmiz, abad, sakit və mülayim, dinc Beyrut deyildi” (171, 24).

Nüaymə Şahruba gələrkə əkinçiliklə məşğul olmaq, əcdadlarının işini davam etdirmək fikrinə düşür: “Mən torpağı və onun yetirdiyi hər şeyi sevirəm. Onun üstündə otlayan heyvanları, onun həşəratlarını ovlayan quşları sevirəm. Buğda, meyvə, tərəvəz yetişdirmək üçün çalışan və zəhmət çəkən insanları sevirəm” (171, 37). Lakin dərhal Şahruba gəlmək ona qismət olmadı. Məşhur yazıçının Livana qayıdışı ölkənin mədəni həyatında böyük hadisəyə çevrildi. Bir çox təhsil müəssisələri, cəmiyyətlər, klublar onunla görüşlər təşkil etdi. O cümlədən onu Biskintidəki rus məktəbinə dəvət etdilər. Bura müəllimlər, tələbələr, həkimlər, tacirlər, keşişlər toplanmışdılar. Nüaymə orada

özünün vətənə sonsuz məhəbbətini ifadə edən böyük bir nitq söylədi: “Biskintinin övladları, siz mənim canım və qanımsınız! İyirmi il əvvəl mən Sannindən üz döndərdim və dənizə üz tutdum. Bu gün isə Sannin mənim önümdə, dəniz isə geridedir və mən sanki yenidən doğulmuşam, sanki yeni bir aləmdəyəm...

Bu yerləri tərk edib gedəndə mənim bir atam və bir anam var idi. Bu gün isə hansı qocanı görürəmsə, onu öz atam, sinəsinə körpəni sıxmış hansı qadına rast gəlirəmsə, onu öz anam bilir, özümü isə həmin uşağın yerində görürəm. Mənim bir evim vardı, bu gün isə sizin hər birinizin evi mənim evimdir...

Qürbətə səyahət barədə, oradakı sərvət, dövlət və şöhrət haqda uydurma və cəfəngiyyatlar küləyə buraxılmış boş sözlərdir” (171, 41-42).

Bir neçə ay ərzində Nüaymə Livanda, Suriyada, Fələstində çıxışlar etdi. O, Qərbi sivilizasiyasının çiçəklənməsinə dair mifləri ifşa edir, ərəbləri öz vətənlərini sevməyə, onun mədəniyyətini inkişaf etdirməyə və sülhü qorumağa çağırırdı.

Nəhayət, Nüaymə Şahruba gəlir. Burada o, özünün ən yaxşı hekayələrini, tənqidi və fəlsəfi məqalələrini, memuarlarını yazır. Hər yerdən onun yanına tələbələr, gənc yazıçılar və fəhlələr gəlməyə başladı. Onunla məsləhətləşir, kömək istəyirlər. Bəşşər əl-Huri tərəfindən nəşr edilən “əl-Bərq (“İldırım”) qəzetində Tofiq Əvvadın Nüayməyə həsr edilmiş “Şahrublu münzəvi” (“Nasiq ət-Şahrub”) (171, 152) adlı məqaləsi çap olunur.

T.Əvvad Nüayməni sevir və ona pərəstiş edirdi. O, tez-tez özünün yeni qəsidələrini Nüayməyə göndərir və həmişə ondan xeyirxah məsləhətlər alırdı.

Şahruba köçəndən bir az sonra Nüaymə Qahirədə çıxan “əl-Hilal” jurnalının redaksiyasından bir məktub alır. Məktubda ona

belə bir sual verilirdi: “Siz nə üçün tənha yaşayırsınız?” Nüaymə belə cavab verdi: “Mən Amerikadan qayıtmışam, qulaqlarımda müxtəlif sivilizasiyaların səs-küyü, başımda düşüncələr vulkanı, ürəyimdə isə tənhalıq həsrəti var. Qulaqlarımı səs-küydən, başımı vulkandan azad edə bilən, qəlbimdə yaşayan arzu və həyəcanları səngidən tənhalıq mənim üçün çox zəruridir. Şahrub məni çox şəfqətlə qarşıladı və çoxdan arzuladığım tənhalığı mənə verməkdə xəsislik etmədi. O, mənə öz qoynunu ilə bərabər ürəyini də açdı. Mən günlərimin çoxunu, onun mağaralarından birində keçirdim. Düşüncələrə çoxlu vaxt sərf etdim, keçmişdən uzaqlaşmaq, qəlbimi durultmaq, onun pəncərələrini taybatay açıb ilahi işığı içəriyə buraxmaq haqqında düşündüm. Mən yaradıcılığa çoxlu vaxt sərf etdim, məgər insanlarla görüşmədən nə isə yaratmaq olarmı?”

Mən insanlardan uzaqlaşmamışam, insalar da məni tərک etməmişdir. Mənim evim də ürəyim kimi yay-qış, gündüz-gecə onların üzünə açıqdır. Mənim vaxtım qızıldan deyil. Əgər mən binəva insanları kədərdən xilas edə bilsəydim, zülmət, şübhə və ruh düşkünlüyü ilə dolu ürəklərdə ümid, işıq və inam pəncərələrini açmağa bilsəydim, bu mənim üçün dünyanın bütün qızılından artıqdır, qəlbimə və canıma hava, su, çörək kimi lazımdır. Mən insanlardan kənar da heç olmasa, bir-iki saat keçirməliyəm ki, onlarla ünsiyyətdən aldığım bütün təəssüratları götür-qoy edim” (171, 53).

Tezliklə Nüaymənin böyük qardaşı vərəmdən vəfat edir. Ailəyə kömək məqsədi ilə Nüaymə Amerika Birləşmiş Ştatlarında yazdığı bir sıra əsərləri yenidən nəşr etdirmək qərarına gəlir. O, “Mərhələlər” (“əl-Mərahil”) məcmuəsini tərtib edir və sərlövəhəlti kimi “Həyatın səthinə və dərinliklərinə səyahət”

(“Siyahət fi zəvahir əl-hayat və bəvatiniha”) adını seçir. Lakin bu əsərləri necə nəşr etdirməli? O dövrdə Beyrutun, demək olar ki, bütün nəşriyyatları kitabları müəllifin hesabına çap etdirdilər. Yalnız dini kitablar və klassiklərin əsərləri pulsuz çap olunurdu. Nüaymə məcmuənin çapı üçün bütün texniki işləri görməyi öz öhdəsinə götürdü. Özü kağız, şrift, mürəkkəb aldı. Özü korrektorluq etdi. 1932-ci ildə kitab çapdan çıxdı. Nüaymə Livan, Suriya, Misir, İraq və Fələstinin ən iri kitab mağazalarına və kitabxanalarının hərəsinə kitabdan bir nüsxə göndərdi. Bir ay sonra o, “Məktəb-Sədir” və “əl-Məktəbə-əl-Əhliyə” kitabxanalarının sahibi Səlim İbrahim Mədirdən məktub aldı və hər kitabxanaya “Mərhələlər” məcmuəsindən on nüsxə göndərməyi xahiş etdi. Yenə həmin vaxt Nüaymə Dəker şəhərindən Seneqal kitabxanaları üçün yüz əlli nüsxə göndərilməsi xahiş edilən və pul köçürməsi əlavə olunan məktub aldı.

“Dövrələr” əsərində Nüaymə maddi qıdanı ruhi qıdadan üstün tutanlara qarşı çıxış edir. Belə insanlar elmi və mədəniyyəti inkişaf etdirə və irəliyə doğru apara bilməzlər. Humanist Nüaymə insana onun böyük missiyasını xatırladır. Yazıcının fikrinə görə, insan həyatın məhvəridir. Elmlərə yiyələnmək çətinidir, lakin insan hələ özünə bənzər insanlarla ünsiyyətin sirlərinə də bələd olmalıdır. Təbiətə qalib gəlmək azdır, insan öz nəfəsinə və eqoizminə də qalib gəlməlidir. Hər kəs insanlar arasında insan kimi yaşamaqdadır. Heç kimə əzab verməyə çalışmamalıdır. Bir kəsin törətdiyi əməlin bütün cəmiyyətə aidiyyəti var və buna görə də hər kəs cəmiyyət qarşısında öz əməlləri üçün məsuliyyət daşıyır. “Kainatda səda verən hər bir səs həyat simfoniyasının bir notudur. Hər nəfəs ümumi eşq okeanında kiçik bir dalğadır” (171, 65) Nüaymə insanları xeyirxahlığa, dostluğa

səsləyir, doğma və yaxınlara məhəbbət və şəfqət təbliğ edirdi.

Nüaymə Ərəb Şərqiinin müxtəlif ölkələrində tez-tez çıxış edirdi. Beyrutdakı çıxışlarından birində Nüaymə sözdə sülhü müdafiə edən, əslində isə onu boğmağa çalışanları ifşa edir: “Gəlin sülh şəhəri salaq! Gəlin onu ürəklərimizdə, qəlblərimizin içində salaq! Gəlin onu inam, gözəllik, ədalət və müdrikliyin möhkəm səddinə, müdafiəçisinə, yaradıcı arzuları isə onun binaları üzərində dalğalanan bayrağa çevirək!” (171, 69).

Tələbələrle görüşlərindən birində, o deyirdi: “Heç kimə nifrət hissi bəsləməyin. Əgər nifrət sizə üstün gəlsə, onda onu bəşəriyyətin bütün günah və qüsurlarının üzərinə yönəldin. Pis adama nifrət bəsləməyin. Ondan zəhləniz getməsin. Çünki siz ona nifrət etsəniz, özünüz də onun səviyyəsinə enəcək, ona bənzəyəcəksiniz. Lakin əgər siz pisləyir və şərə nifrət etsəniz, onda bunun kökünü kəsə və xeyirxahlığa yol açə bilərsiniz” (171, 69).

Nüaymə insan haqqında fikir yürüdəndə hər şeydən əvvəl onun layəqətini nəzərə alırdı. Yalnız bundan sonra onun cəmiyyətdə mövqeyinə və məşğulliyət növünə diqqət yetirir: “Fəlsəfə, yaxud şair axtarmazdan əvvəl yaxşı, əsl insan axtarın. Həqiqət carçısını axtarmazdan əvvəl həqiqətə əməl edərək yaşayan insanları axtarın! Sözlər və rənglər ilə gözəlliyi axtarmazdan əvvəl öz əməllərinin gözəlliyi ilə şöhrətlənmiş insanı tapın. Bizim gözəl rəsmlərdən daha çox gözəl nümunələrə ehtiyacımız vardır” (171, 70).

Nüaymə öz çıxışlarında köhnəlmiş ənənələr - uzun illər ərzində saxlanılan və nə üçünə yuxarıdan göndərilmiş kimi hesab olunan qaydalar barədə çox danışırdı. Bu küt adətlər insanların ağı və ürəyi üzərində hökmranlıq edir, onlara gözəlliyi görmə-

yə mane olurdu: “Ah, əgər siz həyatınızdakı köhnəlikləri kökündən qoparıb ata bilsəydiniz! İmkan daxilində onlara qarşı çıxın. Əgər müqavimət göstərə bilmirsinizsə, onları günəşin buludu, mirvarinin balıqqucağını, qadının çadranı qəbul etdiyi kimi qəbul edin və heç vaxt unutmayın ki, buludun arxasında günəş, balıqqucağında qiymətli mirvari, çadranın altında isə füsunkar sima vardır. Ah, bizim bütün köhnə ənənələrdən - həyatın üzünü örtən çadradan xilas olacağımız o gün necə də gözəldir” (171, 72). Nüaymənin bütün çıxışları onun “Gələcək üçün ehtiyatlar” (“Zad əl-məad”), “Dünyanın səsi” (“Səut əl-aləm”), “İşıq və zülmət” (“ən-Nur və d-dayğur”), “Bütlər” (“əl-Əusan”) və s. məcmuələrinə daxil edilmişdir.

1932-ci ilin yayında Nüaymə Cübranın qəbrini ziyarət edir. Sonra isə uzun müddət tənhalığa qapılır. Onun bu dövrdə yazdığı məqaləsində deyilir: “Mən özümün əlli beş nəfəsimdən beşini çoxdan dəfn etmişəm: hakimiyyət nəfsimi, sərvətə, qadına, şöhrətə və əbədiyyətə olan nəfsimi. Dünən səhər mən bu məhrumlar barədə düşündüm. Mənim ağıma qəbiristanlığı ziyarət etmək gəldi. Birinci qəbirdə mən gözəl bir taca rast gəldim, ikincidə saman tapdım, üçüncüdə ağ və zərif bənövşə gördüm ki, kəpənəklər onu öpmək üçün yarışdırlar, dördüncüdə - qurdların, qarğa-ilanların yediyi qoca qadının cənazəsi var idi, beşinci qəbirin üstü açıq, içi boş idi” (178, 76).

Nüaymə demək istəyir ki, şöhrət, sərvət və dövlət - bunlar hamısı müvəqqəti və keçici şeylərdir. Ölüm onların hamısına qalib gəlir, çünki onlarda saxtakarlıq, riyakarlıq və yalana rast gəlir. Ölümün qalib gələ bilməyəcəyi yeganə şey - ölməzlikdir, ölməzlik isə insanın qəlbində deyil, əməllərindədir” (171, 96).

Nüaymə tezliklə “Xirman” (“əl-Bayadır”), “Mirdad haqqın-

da kitab” (“Kitab əl-Mirdad”) kitabları üzərində işlərini tamamlayır. Bu dövrdə o, geniş auditoriya qarşısında ədəbiyyat, incəsənət və başqa mövzulara dair mühazirələrlə çıxış edir.

1934-cü ildə Nüaymə “Cübran Xəlil Cübran: həyatı və ölümü, ədəbi-bədii yaradıcılığı” (“Cübran Xəlil Cübran həyatı və məvatuhi və ədəbuhu və fənnuhu”) kitabını nəşr etdirir.

Bu sadəcə Cübranın tərcümeyi-halı deyildi. Bu əsərin müəllifi də soyuqqanlı xronikaçı yox, sənətkardır. Nüaymə, demək olar ki, iyirmi il Cübranla yanaşı yaşamış, onun ideya və bədii amalı, səy və idealları ilə yaxından tanış olmuşdur. Onların baxışlarında ümumi cəhətlər də az deyildi, hər ikisi ədəbiyyatın vəzifəsini və onun yüksək missiyasını eyni cür anlayırdı. Nüaymə yazırdı: “Mən heç vaxt Çingiz xan, yaxud da Napoleon haqqında kitab yazmazdım, çünki mənim və onların dünyagörüşləri tamamilə müxtəlifdir” (171, 102).

Cübrana gəldikdə isə onlar yeni ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yaradılması uğrunda mübarizədə həmfikir idilər. Məhz buna görə də Nüaymə Cübranın canlı surətini yarada bilmişdi. O, özü qeyd edirdi ki, “mənim kitabım onun canlı portretidir. Burada onun həyatında baş verən hadisələrin sadəcə sadalanmasından söhbət getmir” (171, 101).

Nüaymə istirahət saatlarını təbiətin qoynunda keçirirdi. Təbiətlə ünsiyyətdən böyük ilham alır, daxili rahatlıq və sevinc duyurdu: “Təbiət böyük alicənab, şən-şöhrət aşığıdır. Onu oxumağı bacaranlar üçün ən maraqlı kitabdır, biliyə can atanlar üçün ən kamil məktəbdir. Bütün müəllimlərdən ən yüksəkədə duran müəllim təbiətdir. Lakin bu, yalnız qulaqların eşidə bildiyindən çox eşidənlər, gözlərin görə bildiyindən çox görə bilənlər üçündür” (171, 148).

Nüaymə həddindən çox işləyirdi. O, qəzet və jurnallar üçün məqalə və hekayələr yazır, radioda çıxış edir, ədəbi klublarda mühazirələr oxuyurdu. 1936-cı ildə Qahirədəki “əl-Müktədəf” və “əl-Mükəttəm” nəşriyyatları onun “Gələcək üçün ehtiyatlar” kitabını çap etdi. 1945-ci ildə isə Beyrutda onun “Əsrlərin pıçıltısı” poetik əsəri çapdan çıxdı. Bunun ardınca digər Qahirə nəşriyyatı “Dar-əl-Məarif” onun “Xırman”, “Dünyanın sədasi”, “Üzüm salxımı yolda” (“Karm ala dərb”) və “Xəlbir” kitablarını çap etdi.

Nüaymə müharibənin hiddətlə ifşa edən xeyli əsər yazmışdı. “Xırman”, “Dünyanın sədasi”, “Küləyin şiddəti” (“Fi məhəbbi r-rih”), “İşıq və zülmət” məcmuələrinə daxil edilmiş məqalələrində o, insanları qardaşlığa və sülhə çağırırdı. Nüaymənin sözlərinə görə, müharibə insanların tək-cə bədənini yox, həm də qəlbini yaralayır.

Ədəbi iş çox mürəkkəb prosesdir. Oxuculara öz yaradıcılıq laboratoriyasının sirlərini açmaq üçün yazıçı memuarlarında, onun fikrincə, daha səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik əsərləri üzərində ətraflı dayanır. Bu əsərlər “Arqaşın xatirələri”, “Görüş” (“əl-Likə”), “Mirdad haqqında kitab”dır. Sonuncu əsər ingilis dilində yazılıb. Süjetin əsası “Nuh və dünya seli” haqqında bibliya əfsanəsindən götürülüb. Nüaymənin əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, əsas qəhrəman müəllifin “mən”inin ifadəçisidir. Nuhun uşaqları, arvadı və qonşuları ilə münasibətini təsvir etmək yolu ilə müəllif öz baxışlarını və fikirlərini çatdırır. Kitabda uzaq yerlərdən və uzaq zamanlardan Nuhun evinə gələn insan barədə söhbət açılır. Onun adı Mirdaddır. Bu ad müəllifi həm də rəmzi mənasına görə özünə cəlb etmişdi. Mirdad “qayıdan” deməkdir. O, ruhun yanına - “onun gözlərini həqiqə-

tə açmaq üçün” gəlmişdi.

Kitabın birinci fəslə asan yazılmışdı. İkinci hissədə hadisələr Nuhun gəmisinin batması ərəfəsində gəmidə baş verməli idi. Lakin bu heç cürə alınmırdı. Yazdığı hər bir söz Nüayməyə mənasız, ikinci dərəcəli, əhəmiyyətsiz bir şey kimi görünürdü. Belə olduqda o, kitaba müqəddimə yazmağı qərara alır və onu “Kitab haqqında hekayət” (“Hikayət əl-kitab”) adlandırır. Bu müqəddimədə Nüaymə, onu bu kitabı yazmağa ilhamlandıran rəmzlərdən söz açır. Bununla əlaqədar Kimmə-əl-Məzbah dağ zirvəsini, Minhadər əs-Savvan yamacını, onun bəzən gəlib işlədiyi mağaranın girəcəyində insanın başı formasında olan iri daş parçasının adlarını çəkir. Nüaymə yazırdı: “əs-Səvvan yamacları ilə əl-Məzbah zirvələrinə qalxdığım zaman rastlaşdığım çətinliklər həqiqət axtarışında olan hər kəsin yolunda rastlaşdığı zəruri maneələrin rəmzi idi” (171, 217).

1997-ci ildə ingilis tanışlarından biri “Mirdad haqqında kitab”ı London nəşriyyatlarından birinə göndərmək xahişi ilə ona müraciət edir. Əlyazma göndərilir. Həmin ilin iyununda Nüaymə nəşirdən onun kitabı haqqında heyranlıq dolu rəyin də daxil olduğu cavab alır. Lakin kitab guya “xristian dininə zidd” ideyaları əks etdirdiyinə görə çap olunmur.

“Mirdad haqqında kitab” 1947-ci ildə Beyrutda çapdan çıxdı. Tezliklə Bombeydəki kitabxanadan kitabın nüsxəsinə sifariş gəldi. 1954-cü ildə isə yenə də Bombeydə onu ən geniş yayılmış hind dillərindən birinə - quğarat dilinə tərcümə etdilər. Sonra “Mirdad haqqında kitab” Niderlandda holland dilində çap olundu. Sonralar alman və fransız dillərinə tərcümə edildi. 1962-ci ildə isə o, Londonun kitab mağazalarının rəflərində görünməyə başladı.

Nüaymə özünü yalnız ərəb yazıçısı hesab etmirdi. O, özü deyirdi ki, bütün bəşəriyyət üçün yazır. Buna görə də əsərlərini başqa dillərə, o cümlədən başlıca olaraq ingilis dilinə tərcümə edir. 1949-cu ildən etibarən Nüaymə öz əsərlərinin tərcüməsi üzərində çox işləyir. İlk növbədə Cübran haqqında yazdığı əsərini ingilis dilinə tərcümə edir. Əsər 1950-ci ildə Nyu-Yorkda “Philosophical library” (“Fəlsəfi kitabxana”) nəşriyyatında çapdan çıxır. Həmin nəşriyyat 1952-ci ildə “Arkaşın xatirələri”nin çap olunmasını təmin edir.

Nüaymənin hekayələri də müəllifin ingilis dilinə tərcümələri şəklində ən müxtəlif xarici nəşriyyatlarda işıq üzü görmüşdür.

1949-cu ilin dekabrında Qahirədəki “əl-Misri” qəzeti (“Misirli”) Əbd ər-Rəhman Hamisinin Nüaymə haqqında məqaləsini çap etdirdi. Məqalədə belə deyilirdi: “Əgər ərəblər və bütün Şərq öz filosofları, şairləri, yazıçıları, mütəfəkkirləri ilə fəxr edə bilirlərsə, onda biz, ərəb millətinin övladları Mixail Nüayməni müasir ədəbi və mənəvi həyatın başlıca qürur ünvanı hesab edə bilərik. Nüaymə bənzəri olmayan insan zəkasının ən alicənab yönümləri arasında ən saf və təmənnəsiz olan yeganə humanist məktəbin mücəssəməsidir” (171, 220).

Suriyanın İngiltərədəki səfiri olan Faris əl-Huri Nüaymə haqqında 1952-ci ilin noyabrında yazırdı: “İki gün əvvəl poçtalyon mənə ustad Nüaymənin əsərlərindən ibarət iki bağlama gətirdi... Mən təəccübləndim ki, poçtalyon onları bütün bu fikir dərinliyi və səlis ideyaları ilə birlikdə necə gətirib çıxara bilmişdir...” (171, 220-221).

Əllinci illərin əvvəllərindən Nüaymə ərəb ölkələri və Avropaya bir sıra səyahətlər edir. 1956-cı ildə o, SSRİ Yazıçılar İttifaqının dəvəti ilə Sovet İttifaqına gəlmiş, Moskva, Leninqrad,

Kiyev və Volqaqradıda olmuşdur. Poltava ona təsəvvürəgəlməz təəssürat bağışlamışdır. Onun burada oxuduğu dövrdən bəri şəhər tanınmaz dərəcədə dəyişmişdi. İnciləbə qədərki Rusiyanı Nüaymə belə xatırlayırdı: “Kiçik komalar samanla örtülmüşdü, küçələr dar, insanlar yoxsul geyimlərdə, aclıq və yoxsulluq hökm sürürdü”. Sovet İttifaqında quruculuq işlərinin miqyası yazıçını heyran etmişdi və o, yeni tikintilərə səmimi qəlbədən sevinmişdi. İndi o, fəhləni kəndlidən, mühəndisi fəhlədən ayıra bilmirdi.

Sovet İttifaqından qayıdandan sonra Nüaymə 1957-ci ildə Beyrutda çapdan çıxmış “Moskva və Vaşinqtondan uzaqlarda” adlı kitabını yazır. O, sovet adamlarının həyatını, böyük səmimiyyət hissi ilə olduğu kimi təsvir edir və bunları kapitalist ölkələrində gördükləri ilə müqayisə edir.

Mixail Nüaymə ikinci dəfə Sovet İttifaqına 1962-ci ildə Moskvada keçirilən Ümumdünya sülh və təhlükəsizlik konqresinə Livandan dəvət edilmiş nümayəndə kimi gəlir.

1959-cu ildən M.Nüaymə memuarları üzərində işləməyə başlayır. Müəllifin uşaqlıq və tələbəlik illərinin əhatə olunduğu birinci hissə 1959-cu ildə çapdan çıxdı. İkinci və üçüncü hissələr yazıçının həyatının 1911-1957-ci illərini əhatə edir. Əsər 1960-cı ildə nəşr olunur.

M.Nüaymənin son əsərləri “Sonuncu gün” romanı (əl-Yə-um əl-axir, Beyrut, 1963), “Yova” (“Əyyub”, Beyrut, 1967) dramı və s.-dir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, M.Nüaymənin əsərləri dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən rus, Ukrayna, ingilis, holland, ispan və bəzi Şərqi xalqlarının dillərinə tərcümə olunub.

1970-ci ildə Beyrutun “Dar əl-elm li-l-məlayin” nəşriyyatı

ərəb ədəbiyyatının klassiki Mixail Nüaymənin əsərlərinin tam külliyyatını çap etməyə başlayır. Buraya onun ədəbi-nəzəri və tənqidi əsərləri, şerləri, hekayələri, pyesləri, oçerkləri, məktubları, həmçinin fəlsəfi, ədəbi və s. məsələlərə dair çıxışları da daxil edilməli idi.

Hazırda Nüaymə Biskintidə, öz qohumları arasında yaşayır. O, qardaşı Nəcibin böyük qızı Mayya çox bağlıdır. Özünün yeni əsərlərini ilk növbədə ona oxuyur. Onun məsləhətləri və qeydləri Nüaymə üçün maraqlı və gərəklidir.

Nüaymənin kiçik qardaşı Nadim orta məktəbi bitirdikdən sonra Beyrutdakı Amerika Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olunmuşdu. Buranı uğurla bitirdikdən sonra o, bakalavr dərəcəsi almış, sonra isə Kembric Universitetinə daxil orlaraq fəlsəfə doktoru dərəcəsinə layiq görülmüşdü. Aralarında ədəbiyyat və incəsənət barədə tez-tez baş verən mübahisələrə baxmayaraq, Nüaymə ilə Nadim çox mehriban münasibətdə idilər.

Nüaymə indi də ölkəsinin ictimai, elmi və mədəni həyatında fəal iştirak edir, həmçinin Biskintinin kənd şurası ilə əməkdaşlıq edir. Hər gün onlarla insan ən müxtəlif məsələlərə görə ona müraciət edir.

Yazıçı özünü “səmimi məhəbbət, dərin münasibət və mülayim rəftara qərqli olmuş” kimi hiss edir. O yazır ki, bu ab-havanın sərhədləri mənim evimin sərhədlərindən çox-çox genişdir, onun əhatəsi, doğma qan qohumlarının əhatəsindən dəfələrlə böyükdür. Mənim evimin hüdudları fikir və arzularımın çatdığıları yerə qədərdir...

Ailəmin dairəsi isə o qədər böyükdür ki, qəlbinə mənim sözlərimdən heç olmasa birinin çatdığı və məni bircə xoş və ya pis sözlə xatırlayan, eləcə də məni görməyən, eşitməyən və xa-

tırlamayan, həmçinin mənim görmədiyim və barəsində eşitmədiyim bütün kəsləri özündə yerləşdirə bilər. Buna baxmayaraq, mən onlarla nəfəs alıram” (171, 207-208).

Hər gün Nüaymənin evinə dünyanın müxtəlif nöqtələrindən məktublar gəlir. Oxucular onun yaradıcılığı barədə heyranlıqla danışirlar:

“Mənim sizə məhəbbətim, doğma atama və qardaşıma olan məhəbbətimdən güclüdür. Siz böyük ustad sənətkarsınız, mənəm üçün ata, qardaş və dostsunuz” - bu sözləri Qahirədən olan oxucu yazır (169, 10). Suriyanın Xüms şəhərindən olan digər oxucu qız isə belə yazır: “Sizin kitabları oxuyanda mən xoşbəxt oluram. Onları yenidən böyük məmnuniyyətlə oxuyuram və yalnız onda çox incə və zərif hissləri duymağı bacaranların olduğu xüsusi bir aləmdə yaşayıram” (169, 10). İraqın Mosul şəhərindən oxucu qız isə yazır: “Mən sizin kitablarınızda təsəlli tapıram, xüsusilə də zülmətdə yaşanmış keçmiş həyatımı xatırlayanda...” (169, 11).

Müxtəlif insanlar tərəfindən yazılmış bu sətirlər böyük sənətkara, insana məhəbbət, minnətdarlıq və hörmət hissi ilə doludur. Bütün bunlar Mixail Nüaymənin insanlar arasında sülh və dostluğa can atması, insanları məhəbbətə, qardaşlığa, ədalətə səsləməsi və bu yolda usanmadan inandırıcı sübutdur. Yazdığı əsərləri ilə Nüaymə oxucularının ürəyində coşğun əks-səda yaratmış, yazıçıya layiq olduğu hörməti qazanmışdır.

Nüaymənin yaradıcılığının bir dəyəri həm də ondadır ki, o, ətrafdakı gerçəkliyi düzgün və bəzəksiz təsvir edirdi. Buna görə də oxucuların gəldiyi nəticə və irəli sürdükləri müddəalar çox vaxt müəllifin özünün təklif etdiklərindən də irəliyə gedə bilirdi.

IV FƏSİL

MIXAİL NÜAYMƏ YARADICILIĞININ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

Mixail Nüaymə müasir ərəb novellasının banilərindən biridir. Ərəb dünyasında müxtəlif janrlarda - nəsr və poeziyada, publisistika və ədəbi tənqiddə yazıb-yaradan bu böyük realist sənətkar böyük şöhrət qazanmışdır. Nüaymə ömrünün yarım əsrdən çox hissəsini ədəbi fəaliyyətə həsr etmiş, neçə-neçə roman, povest, pyes, hekayə, publisistik və ədəbi-nəzəri məqalələr yazmışdır.

Ərəb ölkələrində Nüaymənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş ədəbi-tənqidi işlərin sayı az deyil. Onun istedadını bir çox ərəb tənqidçiləri və ədəbiyyatşünasları - İ. Abbas, A. Akkad, D. Vadi, O. Dasuqi, M. Y. Nəcmi, İ. Ə. əl-Huri, Y. əl-Huri, C. Səydağ və başqaları çox yüksək qiymətləndirmişlər. Lakin bu tədqiqatların çoxu birtərəflidir və çox vaxt Nüaymənin həyatı barədə yalnız ümumi məlumatları özündə əks etdirir. Araşdırma-ların əsas qismi, əsasən, onun mühacirətdə, xüsusilə də “Qələmlər birliyi”ndəki fəaliyyətinə həsr olunub. Tənqidçilər onun həmin illərdə yazılmış bütün əsərlərini nəzərdən keçirmirlər. Belə ki, H. M. Əbd əl-Qəninin “Ərəb poeziyası mühacirətdə” (146), N. D. Sərracın “Qələmlər birliyi”nin şairləri (119) adlı tədqiqatlarında və başqa əsərlərdə yalnız yazıçı haqqında

bioqrafik məlumatlar verilir, lakin onun yaradıcılığında baş verən təkamül izlənilmir.

Bütövlükdə götürüldükdə də yazıcının ərəb ədəbiyyatında tutduğu əhəmiyyətli yerə baxmayaraq, onun həyat yolunu, yaradıcılığı və dünyagörüşündə baş verən təkamüllə bağlı heç bir monoqrafiya, yaxud səviyyəli araşdırma mövcud deyil. Nüaymə haqqında yazılmış ən mühüm əsərlər, bizim fikrimizcə, M.Y.Nəcmnin və İ.Abbasın “Ərəb poeziyası mühacirətdə” (131), C.Səydağın “Bizim ədiblər və bizim ədəbiyyatımız” (“Ada-buna və udabauna fi-l-məhacir əl-Əmrükiyyə”) (125), İ.əl-Nəurinin “Məhcər ədəbiyyatı” (154), İ.Ə.əl-Hurinin “Mikroskop altında” (“Təhtə əl-məhcər” (104), M.Y.Nəcmnin “Müasir ərəb ədəbiyyatında hekayə janrı” (“əl-Qissə fil-ədəb əl-ərəbi əl-hədis”) (157) adlı tədqiqatları və M.Nüaymənin tərcümeyi-halının, müəyyən dərəcədə də yaradıcılığının işıqlandırıldığı bir sıra digər araşdırmalardır. Bundan əlavə, “əl-Ədəb” (“Ədəbiyyat”), “əl-Ədib” (“Ədib”), “əs-Səkəfə əl-vətəniyyə”, (“Milli mədəniyyət”), “əl-Hilal” jurnallarında, “əl-Bərq” qəzetində, Beyrut və Qahirədə çıxan digər mətbu orqanlarda Nüayməyə həsr olunmuş əsərlər dərc olunmuşdur.

İsa əl-Nəurinin “Məhcər ədəbiyyatı” kitabında Mixail Nüayməyə iki fəsil həsr edilmişdir. Onlardan birincisi “Mixail Nüaymə “Qələmlər birliyi”ndə (“Mixail Nüaymə fi-r Rabita əl-Kaləmiyyə”) adlanır. Müəllif yazıcının tərcümeyi-halını ardıcıl şərhləyir, onun bütün əsərlərinin adlarını sadalayır. Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, o, Mixail Nüaymə yaradıcılığını, onun “Qələmlər birliyi” ilə fəal əməkdaşlıq dövrünü kifayət qədər ətraflı təhlil etməmişdir. Tədqiqatın böyük hissəsi Nüaymənin fəlsəfi baxışlarına həsr edilib. Ən-Nəuri yazıcının fəlsəfi ba-

xışlarının mahiyyətini düzgün və dərinləndirən təhlil edir. Onun sözlərinə görə, Nüaymənin fəlsəfi baxışlarının əsasını “varlığın vəhdəti” konsepsiyası təşkil edir. Nüaymə üçün “allah” və “insan” anlayışları mövcud deyildir. Onun fikrincə, “Allah bizim”, “Biz allahıq”. Əgər biz allaha dua ediriksə, onda, deməli, özümüzə, bizlə olan ən kamil cəhətlərə müraciət edirik. Allah sən və mənlik, hər bir insan özü üçün peyğəmbərlər yaradır” (154, 393).

Ən-Nəuri öz kitabının digər fəslini Nüaymənin “Görüş” povestinin təhlilinə həsr etmişdi. Burada povestnin məzmunu ardıcıl şəkildə, bəlkədə, həddən ziyadə təfərrüatı ilə təhlil edilir. Tənqidçi belə fikirdədir ki, Nüaymə ruhların bir bədəndən başqa bədənə keçməsi ideyasını dəstəkləməkdə haqlı deyil. Lakin o, Nüaymənin çox yüksək bədii məharətə malik olmasını da xüsusilə vurğulayır.

Nüaymənin yaradıcılığı haqqında yazılmış bütün əsərlər içərisində ən obyektiv və dəyərli olanı, bizim fikrimizcə, M.Y.Nəcmi və İ.Abbasın “Ərəb poeziyası mühacirətdə” (131, 177-193) kitabındakı ayrıca bölmədir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, Nüaymə köhnə-ənənəvi poetik ehtakların kor-koranə təqlid edilməsinə qarşı çıxış edənlər arasında birincilərdən olmuşdur. O, Nüaymə poeziyasının aktuallığını, onun müharibə əleyhinə çıxışlarını yüksək qiymətləndirir. Bu məqalənin üstünlüyü ondadır ki, müəlliflər rus və Avropa yazıçılarının Nüaymənin yaradıcılığına təsirini qeyd etmiş və bu təsiri konkret misallarla nümayiş etdirə bilməmişlər.

C.Səydağın “Bizim ədəbiyyat və bizim ədiblər ərəb mühacirətində” (125, 260-272) kitabının da bir neçə fəslə digər yazıçılarla yanaşı, Nüaymənin də mühacirət dövründə fəaliyyəti

haqqında məlumat verir. Müəllif yazıçının yaradıcılığını qısa şəkildə səciyyələndirir və onun ayrı-ayrı əsərlərini təhlil edir.

Nüaymənin ədəbiyyatşünaslığa dair fikirlərinin təhlil olunduğu "Xəlbi" əsəri, C.Səydahın fikrincə, ərəb ədəbiyyatında böyük inqilabdır. O, ədibin "Sonsuz qadın" ("əl-Əkir") hekayəsini, "Atalar və oğullar" povestini C.X.Cübran haqqında yazdığı kitabı və s. çox yüksək qiymətləndirir.

Ərəb tənqidçiləri və ədəbiyyatşünasları yekdilliklə etiraf edirlər ki, Mixail Nüaymə müasir ərəb novellasının banisidir. Məhz buna görə də Nüayməyə novelist - yazıçı kimi çoxlu məqalələr həsr edilmişdir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti Nüaymənin mühacirətdə yazdığı, "əl-Fünun" jurnalında və "əs-Saih" qəzetində dərc olunmuş ilk novellaları üzərində dayanırlar. Məsələn, M.Y.Nəcmi, Nüaymənin "Sonsuz qadın" və "Onun təzə ili" (157, 278) adlı iki əsərini diqqətə çəkir. Birincini o, yazıçının novellistika yaradıcılığının zirvəsi hesab edir. Tədqiqatçı Nüaymənin bədii ustalığını çox yüksək qiymətləndirir, yazıçının qəhrəmanlarının mənavi dünyasını və psixologiyasını dərinlən açma bacarığına heyran olduğunu bildirir. Buradan da o, Nüaymənin yaradıcılığına rus klassiklərinin təsirinin olması nəticəsinə gəlir.

Məşhur ərəb tənqidçisi İbrahim əbd əl-Huri özünün "Mikroskop altında" (104) adlı tədqiqatında Nüaymənin "Alilər" ("Əkabir") adlı hekayələr kitabını nəzərdən keçirərək, onu dahi mütəfəkkir və realist kimi səciyyələndirir. Bu məcmuənin hekayələrində Nüaymə Livan kəndlilərinin həyatını heyrətamiz dərəcədə dəqiq əks etdirir. Əl-Huri bu məcmuədəki iki hekayənin təhlilini verir.

"Əl-Ədib"də (191, №2, 1965, 29-31) dərc edilmiş "Mixail

Nüaymə ərəb ədəbiyyatında kiçik həcmli hekayənin banisidir" ("Mixail Nüaymə raid əl-qissə əl-qəsirə əl-ərəbiyyə") adlı məqalə çox maraqlıdır. Onun müəllifi Nəim Həsən əl-Yafi Nüayməni misilsiz hekayə ustası hesab edir.

Sovet İttifaqında Nüaymənin həyat yolu və yaradıcılığı hərtərəfli öyrənilməmişdir. Bəzi tədqiqatlarda yazıçı haqqında kiçik həcmli məlumatlara rast gəlinir. İ.Y.Kraçkovski "XX əsrdə ərəb ədəbiyyatı" əsərində (26, 86-105) və "Cübran Xəlil Cübran" kitabına yazdığı resenziyasında Nüayməyə bir neçə səhifə həsr etmişdir. Nüaymənin, İ.Y.Kraçkovskiyə yazdığı və "Seçilmiş əsərləri"yə daxil edilmiş tərcümeyi-halına dair məlumatı da qeyd etmək lazımdır. A.A.Dominikanın rus ədəbiyyatının (o cümlədən də İ.S.Turgenevin) Nüaymənin yaradıcılığına təsiri haqqında məqaləsi də mövcuddur (12, 89-95). Yazıçı haqqında məlumatlara, həmçinin ərəb yazıçıların tərcümələrinə verilmiş müqəddimələrdə, eləcə də məqalələrdə də rast gəlmək olar.

Nüaymə haqqında məlumata Avropa şərqşünaslarının əsərlərində də müşahidə etmək olar. Məsələn, K.Brokelmanın (196, 472-480) "Ərəb ədəbiyyatının tarixi", T.Xəmirinin və K.Kampfmeyerin "Müasir ərəb ədəbiyyatının liderləri" (202, 30-31) əsərlərini göstərmək olar.

Yuxarıda göstərilən mənbələrdə müəllifin həyat və yaradıcılığının yalnız müəyyən bir hissəsi işıqlandırılır. Bundan əlavə, bu tədqiqatlarda müəlliflərin ehtiyatsızlığından daha çox yoxlanılmış elmi faktların olmaması üzündən baş vermiş dəqiqliklərə də rast gəlinir. Yazıçının Beyrutda nəşr edilmiş memuarlarının üç cildliyi onun həyatının və ədəbi fəaliyyətinin bütün mərhələlərini düzgün və ətraflı tədqiq etməyə imkan verir.

MİXAİL NÜAYMƏNİN MÜHACİRƏT YARADICILIĞI. RUS KLASSİK ƏDƏBİYYATININ TƏSİRİ

Mixail Nüayməninin ədəbi fəaliyyətini üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ (1906-1912) elə bir böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu illərdə Nüaymə, əsasən, şer yazmağa başlamışdır.

Mühacirət dövrü adlanan ikinci mərhələ (1912-1932) yazıcının yaradıcı yetkinlik dövrü olmuşdur. Bu dövrdə Nüaymə "Atalar və oğullar" (1917) (58) pyesini, "Arqaşın xatirələri" (1918) povestini (181), "Xəlbir" (1923) (173) məcmuəsinin bəzi hekayələrini, "Olub-olmayıb?" ("Kana ma kana" (1937) (176) məcmuəsindən bəzi hekayələri, eləcə də çoxsaylı məqalə, resenziya, şer və qeydlər yazmışdır. Lakin Amerikada olan bir sıra digər mühacirlər kimi ona da öz əsərlərini nəşr etdirmək nəsisib olmamışdı.

Nüayməninin fəaliyyəti "Qələmlər birliyi" ədəbi cəmiyyətinin mühacir ərəb yazıcıları ilə birləşdikdən sonra xüsusilə yeni vüsət alır. Demək olar ki, "Qələmlər birliyi"nin hər bir mətbu orqanında Nüayməninin məqalə, hekayə və şerləri dərc olunurdu ki, bunlar da sonralar "Mərhələlər" (1933) (182), "Gələcək üçün ehtiyatlar" (1936) (168), "Əsrlərin pıçılması" (1945) (185) və s. məcmuələrində toplanırdı.

Nüayməninin novellaları, həmçinin "Atalar və oğullar" adlı pyesi bizim üçün xüsusilə maraq doğurur. Çünki burada XIX əsr mütərəqqi rus ədəbiyyatının təsiri daha aydın nəzərə çarpır.

Nisbətən qısa müddət ərzində Nüaymə Rusiya ilə, onun ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə sıx təmasda olmuşdur. Bu bağlı-

lıq yazıcının yaradıcılığına, onun bədii-estetik görüşlərinə, dünyagörüşünün formalaşmasına çox böyük təsir göstərmişdir. Nüayməninin yaradıcılığına rus ədəbiyyatının təsirini bir çox Avropa və ərəb ədəbiyyatşünasları (C.Səydaş, M.Y.Nəcmi və s.) həmişə qeyd ediblər. M.Y.Nəcmi yazır: "Cəsarətlə demək olar ki, Nüaymə rus ədəbiyyatının ruhunda tərbiyə edilmişdi, o, Andreyevin, Qoqolun, Turgenevin, Dostoyevskinin, Qorkinin, Çexovun və başqa rus klassiklərinin əsərləri ilə yaxşı tanış idi. Rus ədəbiyyatını dərinlən bilməsi, ona insan qəlbinin mürəkkəbliyini anlamağa imkan verdi" (157, 278).

Lakin rus ədəbiyyatı klassiklərinin Nüayməninin yaradıcılığına təsiri ədibin layiq olduğu səviyyədə hələlik dərinlən tədqiq olunmayıb.¹ Bu ədəbiyyatın yazıcının əsərlərinin ideya məzmununda və bütövlükdə yaradıcılığında hansı səviyyədə təzahür etməsi də aşkara çıxarılmamışdır.

Bu fəsildə Nüayməninin rus ədəbiyyatı ilə yaradıcılıq əlaqələrinin qısa təhlili verilir, rus klassiklərinin yeni ərəb ədəbiyyatı və tənqidinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nüaymə yaradıcılığına olan təsirinin nə dərəcədə özünü biruzə verməsi göstərilir.

Hər şeydən öncə qeyd edək ki, bu təsir ikili xarakter daşımışdır. Mixail Nüayməninin bəzi əsərləri rus müəlliflərinin müəyyən əsərlərinin bilavasitə təsiri altında yazılmışdır. Bu hallarda süjet xətlərinin, fabula, bədii quruluş və əsas surətlərin bən-

¹ Bu məsələyə dair A.A.Dolinanın sovet ədəbiyyatında yalnız bir məqaləsi (12,89-95) mövcuddur. V.Belnskinin estetikasının Nüayməninin ədəbi-tənqidi yaradıcılığına təsiri haqqında H.K.Muminovun "Mixail Nüaymə ərəb ədəbiyyatında tənqidi realizmin nəzəriyyəçisi kimi" dissertasiyasında da qeyd edilir.

zərliyini misal gətirmək olar. Məsələn, yazıçının ən məşhur əsərlərindən biri - "Atalar və oğullar" pyesi üzərində dayanaq. Özünün ideya məzmunu, həyat hadisələrinin qiymətləndirilməsi, əsas münaqişənin qoyuluşu, tipik vəziyyətlərin təsviri, eləcə də ümumi məqsəd və məramına görə "Atalar və oğullar" pyesi, şübhəsiz ki, İ.S.Turgenevin eyni adlı romanı ilə oxşarlıq təşkil edir. Bununla yanaşı, hər iki əsər arasında bir çox zahiri fərqlər də mövcuddur. Digər tərəfdən, əsərdəki personalların bir sıra xüsusiyyətlərində A.N.Ostrovski pyeslərinin qəhrəmanlarının cizgilərini də sezmək mümkündür.

Nüaymə də Turgenev kimi iki nəslin arasında mövcud olan problemi diqqətə çəkir. Hər iki yazıçı bu problemi qəhrəmanlarının dar ailə çərçivəsində nəzərə çarpdırır. Bununla belə, hər bir əsər yarandığı dövrün əsas cizgilərini özündə əks etdirir. Bu səbəbdən hər iki müəllifin diqqət mərkəzində atalarla oğulların, mühafizəkarlarla yenilik tərəfdarlarının münaqişəsi durur.

Nüaymənin pyesində təsvir olunan hadisələr XX əsrin əvvəllərində, kiçik bir Livan kəndində baş verir. Mərhum Butrus bəy Samaxanın ailəsində həyat öz axarı ilə davam edir. Burada hər bir şeydə qayda-qanun hiss olunur: uşaqlar atalara qeyd-şərtsiz itaət edirlər. Qəddar və zülmkar ana öz qızını zorla pozğun, etibarsız bir insana yalnız ona görə ərə vermək istəyir ki, o, adlı-sanlı nəsiləndir. Evin böyük oğlu İlyas Samaxa dövrünün qabaqcıl baxışlarına malik insandır. Lakin o da anasının qəbul etdiyi qərara qarşı çıxıb bilmir. Ananın sözü İlyas üçün də qanundur. İlyas nə özünün, nə də bacısının azadlığı uğrunda mübarizə aparmaq iqtidarında deyil. Onun öz dünyagörüşü çərçivəsində tapa bildiyi yeganə çıxış yolu intihardır. Lakin budur, onların evinə İlyasın müəllim dostu Davud Salama gəlib çıxır. Onun gə-

lişi ailənin həyatındakı adi axarı dəyişir. O, buraya yeni nəfəs gətirir, İlyasda və bacısında xoşbəxtlik uğrunda mübarizə aparmaq istəyi oyadır.

A.N.Ostrovskinin mübaliğəli personajlarını xatırladan kobud və qəddar ana Umm İlyas və tamahkar Musa bəy Ərquş İ.S.Turgenevin universitet təhsili almış kübar, alicənab nəsiləndən olan Kirsanov qardaşlarına çox bənzəmir. Öz imtiyazlarını qısqançlıqla müdafiə edərək, şərəf və ləyaqətlərini qoruyub saxlamışlar. Doğrudur, Umm İlyas da ilk dəfə tanış olduğu hər bir şəxsdən əvvəlcə onun mənsəyi, hansı nəsiləndən olması ilə marqlanır.

Nüaymənin pyesində İlyas Samaxa özünün ədəbi prototipindən - son anda azad fikirliliyə dair ideyalarını unudaraq sərfəli nığahla evlənən və sakit ailə həyatı yaşamağı üstün tutan Arkadi Kirsanovdan yüksəkdə durur. İlyas cəsarətlidir, qətiyyətli şəkildə "oğullar" tərəfindədir, öz yeni idealarını uğrunda şüurlu və yenilməz mübarizə aparır.

İlyasın bacısı Zinətin nişanlısı Nasif bəy və onun kiçik qardaşı Xəlil, təxminən, Turgenevin pyesində Sitnikovla Kukşin personajlarının oynadığı rolu oynayırlar. Onların hər ikisi tüfeyli və avaradırlar. Hər ikisi üçün işləmək bədbəxtlikdir, bu səbəbdən onlar boş və mənasız həyat tərzini keçirirlər.

Bu obrazlardan savayı, Nüaymə iki müsbət, lakin tamamilə fərqli qadın surətləri yaratmışdır. Bunlar Zinət və Həşidədir. Zinət anasının bütün əmrlərinə tabe olmağa vərdiş etmiş zərif bir qızıdır. Davudun təsiri ilə o, təcridən elə dəyişir ki, öz məhəbbətini müdafiə etməyə və cəmiyyətdə yer tutmaq uğrunda mübarizə aparmağa hazır olur. Anasının qəti etirazlarına baxmayaraq o, sevdiyi Davuda ərə gedir.

Şahidə isə Davudun bacısıdır. Savadlı, ağıllı bir qız kimi o, İlyasda həyata məhəbbət, inam və qətiyyət oyadır.

Davud Salama da Yevgeni Bazarov kimi “oğulların” nümayəndəsi, keçmişin əleyhdarıdır. Davud da Turgenevin qəhrəmanı kimi, adlı-sanlı nəsiləndən deyil, lakin onların hər ikisi dinə qarşı çıxır. Umm İlyas ondan dini mənsubiyyəti barədə soruşduqda, Davud belə cavab verir: “Mənim dinim, inamım qəlbimdir. Mən ona xidmət edirəm” (158, 31).

Bazarov kimi Davud da gecə-gündüz çalışır, həyatın mənasını zəhmətdə görür. Əməl onun üçün zövq və sevinc mənbəyidir. Turgenev Bazarovun taleyində Rusiyada ictimai mübarizənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışmışdı. Mixail Nüaymənin pyesinin də süjet və kompozisiyası eyni vəzifəyə oxucuda müəllim Davud Salama surətinə qarşı rəğbət oyatmağa, onun fikir və düşüncələrini açıb göstərməyə, kəskin sosial məsələlərə münasibətini açıqlamağa xidmət edir. Davud Salama da Bazarov kimi cəmiyyətin ciddi xəstəliklərini görür və onların müalicə yollarını da bilir.

Davud öz dostunu səbrlə başa salır, Zinətə baxışlarının yanlış olduğunu anlamağa kömək edir. Turgenevin qəhrəmanı kimi Nüaymənin gənc qəhrəmanları da özlərinin haqlı olduğuna əmindirlər və bu əminlik onlara apardıqları mübarizədə qalib çıxmağa yardımçı olur.

“Atalar”ın dünyagörüşünə qarşı çıxarkən, onlar tələskənliklə, yaxud sərt şəkildə yox, dərin təhlil və düşüncələrdən sonra qərar verirlər. Turgenevdə isə Bazarov tək-tənhadır. “Oğullar”dan heç biri onun baxışlarını qəbul etmir. Davudun taleyi başqa cür gətirir. Bacısı Şahidə daima sadiq yoldaş və həmfikiridir. Zinət və İlyas da onlara bu yolda kömək edirlər.

Sadalanan bütün bu fərqlərə baxmayaraq, hər iki əsərin süjet xətti mütərəqqi qüvvələrin vaxtı keçmiş köhnə qayda-qanunlarla mübarizəsini əks etdirir. Bu mövzu XIX əsrin ortalarında Rusiya üçün necə vacib idisə, XX əsrin əvvəllərində Ərəb Şərqiində də eləcə aktual idi.

Elə düşünmək lazım deyil ki, “Atalar və oğullar” pyesi rus ədəbiyyatının Mixail Nüayməyə yeganə təsiridir. Bu təsir daha dərinədir. Nüaymə özünün bədii metod, estetik dünyagörüşü, ədəbiyyat və ədəbiyyatşünasların vəzifələrinə dair baxışlarına görə rus ədəbiyyatına borcludur.

1923-cü ilin yayında Qahirədə İlyas Antun İlyasın “əl-Mətbəə əl-Əsriyyə” (“Müasir nəşriyyat”) nəşriyyatında “Xəlbir” kitabının ilk nəşri çapdan çıxdı. Nüaymə bu vaxt Nyu-York şəhərində idi. Burada o, “XX əsrdə ərəblərin bələğəti” (“Balağə əl-ərəb fi-l-qərn əl-ışrin”) kitabının müəllifi Mühiddin ər-Riddən məktub alır. ər-Rid yazırdı: “Mən bildirdim ki, “Xəlbir”i Misirdə ildırım çaxması kimi qəbul edəcəklər və tufan başlayacaq” (170, 201).

Kitaba Nüaymənin 1913-cü ildən başlayaraq “əl-Fünun” jurnalında və “əs Saih” qəzetində dərc olunan tənqidi və ədəbiyyatşünaslığa dair baxışlarını əks etdirən məqalələri daxil edilib. Bunlar ədəbi esse, tənqidi icmallar, yeni ərəb ədəbiyyatının ayrı-ayrı əsərlərinə resenziyalar idi. Kitabın müqəddiməsini məşhur ərəb tənqidçisi Abbas Mahmud əl-Akkad yazmışdı. O, Nüaymənin istedadını yüksək qiymətləndirir, onun əsərlərini dərinləndirən təhlil edərək obyektiv qiymətləndirmək bacarığına heyran olduğunu bildirdi. Daha sonra Akkad qeyd edir ki, ərəb ölkələrində yeni fikir və ideyalarla irəliləyən yazıçılar üçün yaradıcılıq yolu çox çətindir. Nüaymə də məhz bu yolla getdiyinə

görə, yazıcının xidməti xüsusi qiymətləndirilməlidir.

Nüaymə öz kitabına ərəb atalar sözünü epigraf seçir: “Əgər sən insanları xəlbirdən buraxsan, onda sənin özünü də xəlbirdən buraxacaqlar”. O, hətta ən tanınmış müəllifləri belə “xəlbirdən buraxmağa” qorxmadı (32, 78). Hər şeydən əvvəl o, ədəbiyyatın cəmiyyətdə və hər kəsin həyatında rolunu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. 1921-ci ildə “Qələmlər birliyi”nin ilk məcmuəsində çap olunan “Ədəbiyyatın məhvəri” (“Məhvər əl-ədəb”) məqaləsi bu mövzuya həsr edilmişdi. Nüaymənin fikrinə görə, dünyanın ən böyük dəyəri insandır. Ədəbiyyat da onun amal və məramlarını aşkara çıxararaq, onda ümid oyadaraq, xoşbəxtliyə və ədalətə yol göstərərək insana xidmət etməlidir. Qoy oxucu bu vaxta qədər ondan gizli saxlanılan hər şeyi görsün.

Nüaymə yazırdı: “Çox vaxt elə olur ki, hər hansı bir şərsəndə hisslər tufanını oyadır, yaxud hər hansı bir məqalə sənə təsəvvürəgəlməz gizli bir qüvvə verir, yaxud hansısa bir söz gözlərinin önündən sanki qalın bir pərdəni götürür. Bax, bunu yalnız ədəbiyyat edə bilər. Onun qüdrəti bundadır. Onu heç nə ram edə bilməz” (173, 21). Ədəbiyyat oxucu ilə yazıçı arasındakı vasitədir. O, qəlbin müəmmallarını və fikrin dərinliklərini öyrənməlidir. Lakin Nüaymənin dediyi kimi: “Yalnız “ibarəli sözlərin sərgisinə, təmtəraqlar möcüzəsinə çevrilməməlidir. Gəlin insanı öyrənək. Bəlkə, onda biz insanda olan ən yaxşı cəhəti görə bilirik və nəyi göstərməyin lazım olduğunu anlayırıq” (173, 22).

Nüaymə ədəbiyyatın geniş xalq kütlələrinə müyəssər olmasından kədərlə yazırdı. “İşıldaquşlar” (“Həbahib”) (173, 43) məqaləsində o, müasir ərəb ədəbiyyatının aşağı səviyyədə ol-

ması haqqında yazaraq, bu ədəbiyyatdan düzgünlük, səmimiyyət, bu günün narahatlıq doğuran problemlərinə dair açıq söhbətlər tələb edirdi. Yazıçı öz xalqının xoşbəxt gələcəyinə inanır və bu gələcəyin bədii əsərlərdə təcəssüm tapmış surətini görmək istəyirdi. O, Avropa dillərindən ərəb dilinə məhz o əsərlərin tərcümə edilməsini təklif edirdi ki, bu kitablar həqiqi incəsənət əsərlərinin yaradılması üçün nümunə rolunu oynaya bilsin.

Kitabda ərəb ədəbi dilinin problemlərinə böyük yer ayrılıb. Nüaymə qısqançlıqla bu dilin gözəlliyi və saflığının qorunmasına çalışır, eyni zamanda da bir çox ədəblərin, xüsusilə köhnə lüğətləri stolüstü kitablar kimi istifadə edərək, buradan arxaik və müasirlərə məlum olmayan sözlər tapıb şerlər yazan şairlər barədə tənqidi fikirlərini söyləyirdi. O, bu köhnə “lüğətləri” “sakinlərinin cüzi də olsa dəyişmək istəmədikləri köhnə evlər” müqayisə edir. Nüaymə ərəb dili lüğətlərinin yeniləşməsinin zəruriliyini bəyan edərək yazırdı: “Lüğətin əsiri olmaq ideya gücsüzlüyünü biruzə vermək, həyata və onun qeyri-adi gücünə inamsızlıq deməkdir” (170, 196).

İlk dəfə “Qələmlər birliyi”nin illik məcmuəsində dərc olunmuş “Qurbağaların qurultusu” (“Nakik əd-də fədi”) (173, 98) məqaləsində də Nüaymə bu mövzunu davam etdirir. Sonralar Nüaymə doktor Filip Hittidən məktub alır və məktubda deyilir ki, Dəməşqdəki Elmlər Akademiyasının bir çox üzvləri və Beyrutdakı ədəblərin əksəriyyəti bu məqaləni böyük sevincle qarşılamışlar.

Nüaymənin bir çox məqaləsi poeziya dilinə həsr edilmişdir. O, həmçinin yazırdı: “Yalnız dilinin gözəlliyi, sözlərin naxışları və məhəretli quruluşu ilə zövq verən poeziya ... uzunluğu,

hündürlüyü və eni iki çərək olan otağa bənzəyir. Onun divarları rəsmlərlə bəzədilmiş, tavanı qızıldan, döşəməsi isə gümüşdəndir. Bu otağa ilk dəfə daxil olanda heyrətdən donursan. O, səni şaşırır. Lakin bir neçə dəqiqə burada olandan sonra sən təmiz havaya ehtiyac hiss edirsən və geriye baxmadan buralardan qaçırsan. Mən əminəm ki, gələcək şairlər nəslə belə otaqlardan azad olacaq” (170, 202).

“Xəlbir” kitabı rus ədəbi-tənqid məktəbinin, ilk növbədə, V.Q.Belinskiyin əsərlərinin təsiri altında yazılmışdır. Yazıcının ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə və ədəbi tənqidin vəzifələrinə həsr edilmiş bəzi nəzəri məqalə və esselərinin məzmunu buna dəlalət edir.

“Atalar və oğullar” pyesinin birinci nəşrinə Nüaymə “Ərəb dramaturgiyası” (“ər-Rivayət-təmsiliyyə əl-ərəbiyyə”) adlı, sonralar “Xəlbir” məcmuəsinə ayrıca məqalə kimi daxil edilmiş, geniş müqəddimə yazır və burada Ərəb teatrı və dramaturgiyasının bir sıra prinsiplərini məsələlərinə toxunur.

Onun fikrinə görə, teatr üçün yazılmış əsər ilk növbədə insanlarda xeyirxah hisslər, qətiyyət və cəsarət tərbiyə etməlidir.

Nüaymə gileylənərək yazır: “Lakin bizdə teatra əyləncə kimi baxırlar. Ona görə ki, bizdə oxucular qarşısında həyatı bütün gerçəkliyi ilə - gözəlliyi və eybəcərliyi, xeyir və şəri, sevinc və kədərini birgə təsvir edən dramaturgiya yoxdur. Mən isə əminəm ki, bizim həyatımızda dramaturgiya üçün kifayət qədər mövzu var” (173, 26).

Nüaymənin dediyi “teatr bizim qarşımızda həyatın elə tərəflərini açmalıdır ki, biz özümüzü səhnədə görə bilək” sözləri diqqəti cəlb edir və Belinskiyin “Teatr boş əyləncə, parlaq və kortəbii tamaşa deyil, həyatı və gerçəkliyi göstərən yüksək,

özəmətli bir mənərə olmalıdır” deyimini ilə səsləşir. (2, 14).

Nüaymə pyesin dili məsələsinə də toxunmuşdur. Ərəb pyeslərinin personajları, bir qayda olaraq, klassik dildə danışır deyərək xalqı pis başa düşürdü. Bu da tamaşanın yalnız məhdud sayda insanlar tərəfindən baxılması ilə nəticələnirdi. Canlı danışmaq dili pyeslərə çox ehtiyatla gətirilirdi. Nüaymə yazırdı: “Əgər yazıçı savadsız kəndlini poetik divanların dilində danışmağa vadar edərsə, o, bununla həm kəndlini, həm özünü, həm oxucunu, həm də dinləyicini təhqir edir, çünki real həyatı təhrif edir” (173, 27).

Öz pyesinin qəhrəmanlarını səciyyələndirmək üçün Nüaymə qeyri-ənənəvi yollar seçir: “Atalar və oğullar”ın savadlı qəhrəmanları ədəbi dildə, savadsızlar isə dialekt və şivələrlə danışirlər.

Başqa məqalələrində də Nüaymə dramatik sənətin prinsipləri barədə bir sıra maraqlı müddəalar irəli sürmüş, avamlıq və geriliyin hökm sürdüyü incəsənətin mühüm əhəmiyyətini dəfələrlə vurğulamışdır. O, bütün yazıçıları birgə səylə ərəb milli dramaturgiyasının fundamental təməlini qoymağa, xalqın teatr tamaşalarına marağının tərbiyə edilməsinə, teatr sənətinin inkişafına çağırırdı.

Ədəbiyyatın inkişafında ədəbi tənqidin əhəmiyyətindən danışıarkən Nüaymə ərəb tənqidçilərinin hələlik ədəbi əsərləri düzgün qiymətləndirməyi bacarmadıqlarından söz açırdı. O, qeyd edirdi: “Bizim belamız onda deyil ki, yaxşı əsərlərimiz yoxdur. Belamız ondadır ki, bizdə bu əsərləri layiqincə qiymətləndirə biləcək insan yoxdur” (173, 14).

Tənqidçi zərgərə bənzəyir, zərgər isə “qızıl, yaxud almaz çıxarmağı bacarmır, o, yalnız əsl mirvarini saxta mirvaridən

ayıra bilir” (173, 4).

Məcmuədə, həmçinin bəzi müasir və klassik ədəbi əsərlərə, o cümlədən N.Əridənin “İtirilmiş ruhlar” əsərinə, əş-Şair əl-Qərəvinin divanlarına, Ə.ər-Reyhaninin “Mistik mahnılar və başqa poemalar” (“The Chants of Mystik and Other Poems”), C.X.Cübranın “Qarşıda gedən”, Mayy Ziyadənin, M.əş-Şureykənin, M.Əhmədin və başqalarının əsərlərinə verilmiş reseziyalar da dərc edilib.

1918-ci ildə M.Nüaymə “Arkaşın xatirələri” povestini yazır. 1949-cu ildə povest Livanda nəşr olunur. Kitabın sözardında M.Nüaymə izah edir ki, müharibə ona kitabı vaxtında bitirməyə mane oldu. “Müharibə məni qələmindən, kağızdan və sənin (yəni Arkaşın - A.İ.) xatirələrindən uzaqlaşdırmışdı” (181, 136). Ordudan qayıtdıqdan sonra isə o, “Arkaşın xatirələri”ni davam etdirmək istəmədi. Buna görə də povest birinci, tamamlanmamış variantında çap edildi.

Nüaymə bu povestində billur kimi saf adamın surətini yaratmağa çalışmışdı. Arkaş Nyu-Yorkun kafelərindən birində xidmət edir, onun hardan gəldiyi və kimliyi heç kəsə məlum deyil. Bunu Arkaş özü də bilmir. O, öz keçmişini unudub.

Arkaş gündəlik yazır. Nüaymə qəhrəmanın dilindən müxtəlif məsələlərə dair fərqli baxışlarını və fikirlərini səsləndirir.

Arkaş ağıllıdır, o müharibə haqqında, öz işi haqqında düşüncələrini. Məhəbbət barədə çox fikirləşir.

O, minlərlə, milyonlarla adamın həlak olduğu müharibəyə nifrət edir. “Onlar deyirlər: sən - almansan, o isə deyir - yox. O, sənin dilində danışmır, sənin geyindiyyin kimi geyinmir, deməli, o, sənin düşmənidir. Mən isə başqa cür düşünürəm. Elə buna görə də onlar danışanda mən susuram” (181, 30). Arkaş həmişə

belə bir nəticəyə gəlir: bu dünyada danışmaqdan, susmaq yaxşıdır.

Arkaş öz gündəliyində yazır: “Danışmaq yalanla həqiqətin qarışığıdır. Yalnız susmaq ən düzgün yoldur. Çünki burada yalan yoxdur, buna görə də adamlar danışır, mən isə susuram” (181, 15). Maraqlıdır ki, bəzi günlərdə o gündəliyə son dərəcə qısa qeydlər edir: “Susuram”.

Arkaş hər gün öz sahibini - dollara görə hər şeyə hazır olan, tamahkar və mənfəət güdən insanı görür. Onun yalnız bir qayğısı var: daha çox pul toplamaq.

Lakin Arkaş başqa cür düşünür: “İnsanlar bilməlidirlər ki, həyatın təməli sərvət deyil” (181, 41). O, insanların bir-birinə kömək edəcəyi və hərənin öz zəhməti ilə qazanaraq yaxşı ömür sürəcəyi şərəfli həyatın arzusundadır.

İşlədiyi kiçik kafedə Arkaş müxtəlif millətə və peşəyə mənsub olan adamlarla rastlaşır. Onların hamısını ağır zəhmət və fərhətsiz həyat birləşdirir.

Arkaş üçün sosial bərabərsizliyin səbəblərini başa düşmək çətin, lakin nə üçün əməyin insanlar arasında orduda yeməyin bölündüyü kimi bərabər bölünməməsi üzərində çox düşünür, yaxud rəqabətin, nifrət, paxıllıq və düşmənçiliyin səbəblərini anlamağa çalışır.

“Arkaşın xatirələri” povestində yazıçı həyata və ölümə, ailə və nigaha dair baxışlarını, insanlar haqqında düşüncələrini ifadə edir.

Povestin dili xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əsər ərəb ədəbi dilində, dialekt xüsusiyyətlərindən istifadə edilmədən yazılmışdır. Üslubu yığcam, Amerika yazıcılarının “teleqraf” adlandırıldıqları üsluba yaxındır. Cümlələrin quruluşu sadə və təbiidir.

Əsərin kompozisiyası da özünəməxsusdur. Müəllif əsəri belə bir ifadə ilə başlayır: "Arkaş kimdir?" Sonra o, günlərin birində Nyu-Yorkdakı ərəb kafelərindən birinə necə girməsini, burada ona Arkaş haqqında - həmişə sahibinin işlərinə yarıyan, həddən çox işləyən, daima susan və günlərin bir günü qeyb olan oğlan haqqında danışıldığını yazır. Onda müəllif sahibkarla birgə Arkaşın otağına gəlir, burada "qaçqın" oğlanın gündəliyini tapır və onu oxuculara təqdim edir.

"Arkaşın xatirələri"ndə məhəbbət intriqalarına yer verilməmiş, təbiətin müxtəlif səhnələrinin təsvirçiliyinə, keçmiş dövrləri xatırladan epizodlardan istifadə olunmamışdır. Əsər qəhrəmanın düşüncələri üzərində qurulub.

Bu povest işıq görəndən sonra Nüaymə çoxlu oxucu məktubu aldı. Oxucular əsərin qəhrəmanının hansı kafedə işlədiyini barədə soruşurdular. Bir oxucu yazırdı: "Biz həmin kafeyə getdik, lakin Arkaşı tapa bilmədik. Sən onu necə tapdın?"

"Arkaşın xatirələri"nin yazıldığı dövrdə Mixail Nüaymə otuza yaxın şeir yazmışdı. Onların ən təsirliləri H.M.Əbd əl-Qəni tərəfindən təhlil edilmişdir (146, 141-151).

Nüaymənin poeziyası onun düşüncələrinin, məram, şübhə və ümidlərinin bədii ifadəsidir. 1919-cu ildə ilk dəfə "əl-Fünun" jurnalında çap edilmiş əzəmətli "Qardaşım mənəm" ("Əxi") (146, 141) şeirində müəllif fəlakətlər, məhrumiyyət və bədbəxtliklər gətirən müharibəyə hiddətli etirazını bildirir. Bu, həm təntənəli, həm də qüssəli şeirdir.

Qahirədə çıxan "əl-Hilal" jurnalı şəri dərhal çap etdi. Jurnalın redaktoru Emin Zeydan yazırdı ki, bu, ərəb ədəbiyyatında tamamilə yeni bir havadır.

Nüaymə yaradıcılığının mühacirət dövrünü yekunlaşdırır-

kən etiraf etməliyik ki, bu dövr çox məhsuldar olmuşdur. Gənc yazıçı öz qüvvəsini ən müxtəlif janrlarda sınaq etmiş, həmişə də novator kimi çıxış etmişdir. Nüaymənin V.Q.Belinskinin "natural məntəbinin" ruhunda realizm prinsiplərini irəli sürərək ərəb ədəbi tənqidində etdiyi çevriliş və ədəbi tənqidin elmi əsaslar üzərində qurulması sahəsində göstərdiyi digər xidmətlər ədəbi mühitdə həqiqi inqilab idi.

M.NÜAYMƏ YARADICILIĞININ MÜHACİRƏTDƏN SONRAKI DÖVRÜ

1932-ci ildə Mixail Nüaymə Livana qayıdır. O, xüsusi əzmkarlıqla işləyir, onu mühacirətdə rahat edən arzularını burda həyata keçirir, qürbətdə yazdığı əsərlərini çap etdirir.

Livana gəldiyi gündən Nüaymə "Cübran Xəlil Cübran: həyatı və ölümü, ədəbi və bədii yaradıcılığı" kitabını yazır (166). Daha sonra o, "Olub-olmayıb?" hekayələr kitabını (176), fəlsəfi məqalələr və esselərdən ibarət "Mərhələlər" kitabını (182), "Gələcək həyat üçün ehtiyatlar" (164), "Xırman" (164), "Dünyanın sədası" (172), "İşıq və zülmət" (184), "Küləyin şiddəti" (175), "Yollar" ("Durub") (167)) məcmuələrini nəşr etdirir, "Görüş" (179) povestini yazır, "Salxımlar yolda" (178) adlı aforizmlərdən ibarət məcmuəni tərtib edir, "Mirdad haqqında kitab" (177) fəlsəfi traktatı üzərində işləyir.

1957-ci ildə yazıçı Sovet İttifaqından qayıtdıqdan sonra Beyrutun "Dər Beyrut-Dər Sədir" nəşriyyatı onun "Moskva və Vaşinqtondan uzaqlarda" (177) kitabını nəşr edir. O, həmçinin "Alilər" (162) və "Əbu Bəttə" (160) məcmuələrinə daxil edil-

miş hekayələr üzərində də işləməkdə davam edir, Livan mətbuatında tez-tez tənqidi və ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələri ilə çıxış edir.

1934-cü ildə Beyrutda "Cübran Xəlil Cübran: həyatı və ölümü, ədəbi və bədii yaradıcılığı" kitabının birinci nəşri çapdan çıxır. Bu əsər N.Y.Kraçkovskinin qeyd etdiyi kimi, "Müasir ərəb ədəbiyyatı üçün yeni, bədii bioqrafiya janrının təməlini qoyur" (36, 117).

Cübran haqqında kitab Nüaymənin çoxillik müşahidələrinin məhsuludur. Yuxarıda Cübranla Nüaymənin yaxın dostluğundan bəhs edilmişdir. Nüaymə öz qəhrəmanının xarakterinə gözəl bələd idi, onun yaradıcılığının ciddi və hərtərəfli tədqiqatçısı idi. Livana qayıtdıqda o, dostu haqqında kitab yazmağı, ərəblərə onların dahi həmyerliləri barədə danışmağı, vətəndə "Cübranın həqiqi simasını təhrif edən rəvayətlərə" aydınlıq gətirməyi öz borcu hesab etdi. (33, 349)

Nüaymənin kifayət qədər materialı olmasına baxmayaraq, kitab üzərində işləyərkən o, yalnız şəxsi müşahidələri ilə kifayətlənmir, əsl tədqiqat işi aparır: Cübranın çoxsaylı məktublarını öyrənir, onu yaxşı tanıyanları axtarıb tapırdı!

Nüaymə Cübranın həyatının az məlum olan, lakin hər halda onun yaradıcılığına əhəmiyyətli təsir göstərən tərəflərini nəzərə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoydu. İ.Y.Kraçkovski yazır: "O, Cübranın "tarixini" yox, onun tərcümeyi-halını da yox, yaşadığı həyatının real mənzərəsini yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Əgər müqayisə etsək, paralellər kimi istər-istəməz Purtalesin Şopen haqqında və ya xüsusilə də Verfelin Verdi haqqında yazdığı kitablar yada düşər" (33, 349).

Nüaymə Cübranın dinamik obrazını yaratmağa, onun uşaqlıq

illərindən başlayaraq xarakterinin formalaşdığı mərhələləri təsvir etməyə cəhd edir.

Cübran bizim qarşımızda real həyat şəraitində görünür. Biz onu sevinəndə və kədərlənəndə, ümitsizlik saatlarında və xoşbəxtlik anlarında görürük.

Cübranın "Qələmlər birliyi"nin yaradıcısı və rəhbəri kimi fəaliyyətindən Nüaymə xüsusi maraq və məhəbbətlə söz açır. "Ona (Cübrana - A.İ.) dair mövcud olan geniş ədəbiyyatda onun haqqında bu kitab qədər aydın təsvir yaradan birini tapmaq qeyri-mümkündür. Bu Cübran canlıdır, diridir və qətiyyətlə ideal deyildir. Bu səbəbdən onu əfsanəyə çevirənləri, ola bilsin ki, bir qədər təəccübləndirir" (33, 349). Fikrimizcə, Nüaymənin "Bşarranın görüntüsü" ("Xayalat Bşarra") (166, 14 və başqaları), "Bostonun görüntüsü" ("Xayalat Bustun") (166, 41 və başq.) fəsillərini xüsusilə uğurlu saymaq olar.

Cübranın doğum tarixi, onun doğulduğu yer, ata və anasının, bacı və qardaşlarının adları, onun böyüdüüyü və tərbiyə edildiyi ailə - bütün bunlar sənədli materiallardır. Nüaymənin bədii təxəyyülündə Cübranın uşaqlıq illərinin ab-havası gözümüz önündə tam dolğunluğu ilə canlanır.

Cübranın - Amerikaya mühacirəti, onların Bostondakı həyatı, qardaş-bacısının, valideynlərinin vəfatı, Meri Haskellə görüşü və onunla münasibətləri və s. - həmçinin bunlar da yalnız tərcümeyi-hal faktlarıdır. Lakin mühacirət həyatının mənzərəsinin, Cübranın öz ailə üzvləri ilə münasibətlərindəki incəliklərin, onun Meriyə məhəbbətinin təsviri, bir çox həyat məsələlərinə dair düşüncələrinin canlandırılması artıq dahi yazıçı məhərdidir.

Kitaba müqəddiməsində Nüaymə yazır: "Bu, mənim on beş

İldən çox dostluq etdiyim, bütün arzu və əzablarına bələd olduğum, qüdrətini və zəifliyini duyduğum, öz-özü və dünya ilə inədkar mübarizəsini müşahidə etdiyim, amal və baxışlarını, ideya və düşüncələrimi bölüşdürdüyüm Cübrandır” (166, 1).

Kitab dörd hissədən ibarətdir: “Dan yeri” (“əl-Şəfəq”), “Qaranlıq” (“əl-Qəsək”), “Şəfəq” (“əl-Fəğr”) və “Əlavə” (“əl-Mülhək”). Hər hissədə bir neçə fəsil var.

... Nüayməni xəstəxanaya, ağır xəstə olan Cübranın yanına çağırırlar. O, dostunun carpayısı önündə oturur, onun xəyalında Cübranın bütün həyatı kino lenti kimi gəlib keçir. Kitabın birinci hissəsi yazıçının həyat və yaradıcılığının erkən dövrünə həsr edilmişdir.

Nüaymə onun uşaqlığının, mühacirət həyatının bəzi epizodlarını xatırlayır. Bu epizodlar ayrı-ayrı fəsillər şəklində verilmiş, hər biri müstəqil hekayə kimi yazılmışdır. Məsələn, “Bşarranın görüntüsü” fəslə bir livanlı ailəsinin həyatından bəhs edir.

Daha sonra Nüaymə hadisələri Parisə, Cübranın rəssamlığı öyrəndiyi yerə keçirir. Nüaymə Cübranın həyatının gizli tərəflərini diqqətə çəkir, onun Meri Haskelle münasibətlərindən söz açır, Merinin sayəsində Cübranın rəssamlıqla məşğul olmaq imkanı əldə etməsindən danışır. Kitabın birinci hissəsində Cübran bizim qarşımızda yazıçıdan daha çox rəssam kimi durur.

Nüaymənin əsərinin ikinci hissəsi yazıçı Cübran haqqındadır. Bu səpgidə o, müəllifə xüsusilə yaxındır, buna görə də bu fəsil daha çətinliklə yazılıb.

Nüaymə “Qələmlər birliyi”ndə birgə çalışmalarından bəhs edir, Cübranın hər bir əsərinin yaranma tarixini təsvir edir, yeni kitablarının müzakirəsindən, onların nəşr məqamlarında qarşısına çıxan çətinliklərdən danışır, bu kitabların mühacirətdə və ya-

zıçının vətəninə necə qarşılınmasını nəzərə çatdırır.

Cübranın əsərlərini təhlil edərkən Nüaymənin öz fikirlərini çoxlu misallarla əsaslandırması hekayələrinin canlılığını və cazibəsini artırır.

Dostu haqda danışan Nüaymə özü haqqında da danışmağa məcburdur çünki - onların həyatı bir-birinə sıx bağlı olmuşdur. O, Cübranın əsərlərinə həsr etdiyi məqalə və reseziyalardan söz açır.

Cübranın “Tufanlar” romantik məcmuəsinə Nüaymə ayrıca fəsil həsr etmişdir. Hər hansı bir əsəri təhlil edərkən Nüaymə, estetik mövqeyinə sadıq qalaraq, ilk əvvəl ifadə üsullarını, onun ideyasını önə çəkir, daha sonra bu ideyanı bədii şəkildə göstərir.

“Qələmlər birliyi”nin təşəkkülünə və fəaliyyətinə həsr olunmuş fəsil xüsusi maraq doğurur (166, 169-176). Bu fəsildə birliyin prinsipləri açıqlanır, onun apardığı gündəlik işlərin dəyər və əhəmiyyəti vurğulanır. Burada “Qələmlər birliyi”nin sədri kimi Cübranın ərəb və ingilis dillərində yazılmış hətta ən kiçik məqaləsi belə nəzərdən qaçır. Lakin birliyin digər üzvləri haqqında ətraflı məlumat verilmir. Kitabın üçüncü hissəsi Cübranın doğma Livana ülvə məhəbbətindən bəhs edir.

Onu mühacirətdəki - Nyu-Yorkdakı səs-küylü, gərgin həyat bezdirirdi. O, sakitlik və dinclik arzusunda idi. Bu bərədə Cübran özünün “Peyğəmbər” kitabında da yazmışdı (94). “Peyğəmbər”in təhlilinə Nüaymə xüsusi fəsil həsr etmişdir (166, 204-215). Maraqlı faktlardan biri də budur ki, Nüaymə sırf ədəbi-nəzəri təhlillə yanaşı, şəxsən Cübranın “Peyğəmbər” əsərinə çəkdiyi illüstrasiyaları da ardıcıl şərh edir.

Kitabın dördüncü hissəsinin məzmunu Cübranın son günlə-

rindən bəhs edir. Müəllif yazıçının kitablarının nəşrindən əldə edilmiş bütün gəlirləri öz doğma şəhəri Bşarraya vəsiyyət etməsinə istinad edir. Bu vəsiyyətnaməni Nüaymə tədqiqatında axtarıb tapmışdı.

Nüaymə, həmçinin Cübrana gələn bütün məktubları axtarıb bir yerə toplamışdı. Məktublar onun şəxsiyyətinin bir çox cizgilərini, həyatının məlum olmayan tərəflərini aşkara çıxarır, onun insanlara münasibətini göstərir.

Kitabda Cübranın amerikalı dostlarının yazdığı və yazıçının xatirəsinə həsr edilmiş yığıncaqda oxuduğu elegiyanın ərəbcə tərcüməsi də verilib. Nüaymə bu kitaba, həmçinin yazıçının vəfatının qırxıncı günü Brüsseldə ərəb mühacirlərinin təşkil etdiyi xatirə gecəsində söylədiyi nitqi də əlavə etmişdi.

Kitabda Cübran və onun dostlarının şəkilləri, onun Livandakı qəbrinin təsviri də verilib.

İ.Y.Kraçkovskinin fikrinə görə, "Cübranın həyat və fəaliyyəti haqqında yazılmış Mixail Nüaymənin bu kitabı həm xüsusi monoqrafiya hesab olunmağa, həm də Avropa dillərinə tərcümə edilməyə layiqdir. İncəliklərinə və dərin mənasına görə, əlbəttə ki, bu kitabın öz oxucuları var. Əslində isə milli ərəb ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində bu kitab çox şey verir, ən başlıcası isə heç bir şərhə ehtiyac olmadan müasir ərəb ədəbiyyatının gələcəyindən xəbər verir. Bu ədəbiyyatın tarixində kitabın qəhrəmanı da, müəllifi də heç bir zaman unudulmayacaq" (33, 351).

Nüaymənin kitabı nəşr olunduqdan dərhal sonra bəzi tənqidçilər onu tənqid atəşinə tutdular. Onların fikrincə, müəllif Cübranın həyatının incə məqamlarına çox diqqət vermişdir. Xüsusilə də Əmin ər-Reyhaninin - ərəb ədəbiyyatın dərin bilicisi olan bu tənqidçinin 1934-cü ildə Beyrutun "əl-Binad" ("Ölkə) qəze-

tində dərc edilmiş məqaləsi qızgın mükəllimələrə səbəb oldu. Ər-Reyhani kitabın danılmaz üstün keyfiyyətlərindən söz açıır, "Mustafa" ("əl-Mustafa") və "Sərxoşluq, ayıqlıq, yenə də sərxoşluq" ("Səkrə summa səhva summa səkrə") fəsillərinə xüsusi heyranlığını bildirərək, onları müasir ərəb ədəbiyyatının ən parlaq nümunələri adlandırır.

Əsərin kompozisiyası və bədii keyfiyyətləri də tənqidçini tamamilə qane edir. Bununla yanaşı, onu Cübranın şəxsi həyatının təfərrüatı ilə təsvir edilməsi hiddətləndirir. Əmin ər-Reyhani müəllifi məzəmmət edərək yazır: "Sən geniş insan dairəsinə deyiləsi olmayan şəxsi həyatı açıb göstərmisən" (188, XP, №6, 1934).

Onun fikrincə, Nüaymə bütün diqqətini Cübranın həyatını başqalarının həyatından fərqləndirən yüksək, ülvi və gözəl olanlara, onun öz-özü ilə apardığı mübarizəyə, kamilliyə can atmasına yönəltməli idi, çünki məhz Cübranın rəsmlərində və ədəbi əsərlərində öz əksini belə məqamlar tapmışdı.

Bu məqalənin nəşrindən bir müddət sonra Mixail Nüaymənin Əmin ər-Reyhaniyə cavab məqaləsi dərc olunur. O qeyd edir ki, ər-Reyhaninin ona ünvanlanmış tənqidini haqsız hesab edir.

"Mənim məqsədim Cübranın qısa həyat yolunu işıqlandırmaqdır. Mən onun bəzi səhvlərini yalnız ona görə göstərmişəm ki, Cübranın çətinliklərlə mübarizəni nə qədər inadkarcasına apardığını, onun haqqa və ədalətə inamının nə dərəcədə möhkəm olduğunu insanlara çatdırmağa bilim. Mən onun bəzi zəif cəhətlərini ona görə açıb göstərmişəm, onun şöhrətə və əzəmətə can atmasını ona görə gizlətməmişəm ki, oxucu onun xarakterini bütün dolğunluğu ilə olduğu kimi anlaya bilsin. Mən bu kita-

bı təcridcən, hərtərəfli, məhəbbət və rəğbətlə yazmışam və mənim qələmimi hərəkətə gətirən heç də düşmən deyildi” (171, 114).

Ər-Reyhaninin iradlarının kəskinliyini Nüaymə bu iki böyük yazıçı arasındakı münasibətlərdə olan gərginliklə izah edirdi. Məhz Ər-Reyhaninin Cübran haqqında ayrıca kitabın nəşr edilməsinə həddən artıq diqqət göstərməsinin səbəbi də bundadır.

Yeri gəlmişkən, başqa tənqidçilərin Nüayməyə iradı onun sağlığında Cübranın ürəyinə “girməsi”, ölümündən sonra isə bildiklərini aləmə fəş etməsi idi. Nüaymə isə Cübranı yalnız yazıçı və rəssam kimi deyil, həm də bir insan kimi çalışdığını, məhz buna görə də təbii ki, yazıcının şəxsi həyatına toxunduğunu, bunsuz Cübran kimi mürəkkəb şəxsiyyətin həyatda səy və çalışmalarının mənzərəsinin yarımçıq görünəcəyini bildirirdi.

Nüaymənin kitabına müsbət rəy verənlər R.Əyyub və Ə.Həddad idi. Kitab Beyrutda dörd dəfə yenidən nəşr olundu, 1958-ci ildə isə Qahirədə çapdan çıxdı. Kitabın Nyu-York nəşrindən sonra (tərcüməni müəllif özü etmişdi) Amerika mətbuatında ona saysız-hesabsız məqalələr həsr olundu. Belə məqalələrdən birinin müəllifi Meri Haskel idi. O yazırdı: “Nüaymə şair, yazıçı, mütəfəkkir və Cübranın yaxın dostudur. O, Cübranın nə suriyalılara, nə də amerikalılara məlum olmayan şəxsi həyatından yazır. Nüaymə onun arzu və kədəri haqqında danışır, gücünü və gücsüzlüyünü, özünün “mən”i ilə inadlı mübarizəsini təsvir edir” (171, 119).

1936-cı ildə “Gələcək həyat üçün ehtiyatlar” adlı məcmuə çapdan çıxdı. Buraya Nüaymənin 30-cu illərdə söylədiyi, müasir ədəbiyyat və incəsənətə həsr etdiyi niqtləri daxil edilmişdi.

Daha sonra Nüaymə mühacirətdə yazıldığı şerlər toplusunu “Əsərlərin pıçılması” adlı poetik məcmuəni buraxır.

1946-cı ildə Beyrutda Nüaymənin “Görüş” povesti dərc olunur. Onun baş qəhrəmanı Leonardodur. Onun atası livanlı, anası isə italyan qadınıdır. Valideynləri çoxdan vəfat etmiş, ona skripkadan başqa heç bir vərəsə qoymamışlar. Oğlanı yad bir qadın götürərək tərbiyə edir. O, musiqiçi olur.

Necə olursa dövlətli Səlim əl-Kərəm Leonardonu qonaqları əyləndirmək üçün təsvir etməyə yeni mehmanxanasının açılışı münasibəti ilə təşkil etdiyi gecəyə dəvət edir. Burada Leonardo Səlim əl-Kərəmin qızı Baha qarşılaşır. Leonardonun ifa etdiyi melodiyanı eşidən Baha huşunu itirir, bu musiqi ona çox tanış gəlir. Gənclər bir-birini sevir. Lakin ata qızının hissləri barədə eşitmək belə istəmir. Həm də axı qız artıq başqasının nişanlısıdır.

Nüaymə davam etdirərək yazır ki, bu iki sevən qəlbin birinci görüşü deyil. Baha və Leonardo min illər əvvəl - onda o, əmir qızı, oğlan isə çoban idi - bir-birini sevmişdilər. Lakin onda yaraşlıq çoban oğlanı əmirin digər iki qızı da sevir. Günlərin bir günü hər üç qız çobanın ardınca gedir və bir daha geriyyə qayıtmırlar. Bir müddət onra vadidə üç insan skeleti tapılır və bu yer Qızlar Vadisi adlandırılır.

Leonardo ilə Baha yenidən dirilərək bir daha görüşürlər. Lakin bu dəfə də məhəbbət onlara xoşbəxtlik gətirmir.

Bu povestdə Nüaymə metempsixoz ideyasını tətbiq etmişdir: ölən yalnız insanın bədənidir, onun ruhu isə bir bədəndən başqa bədəne keçir.

Nüaymənin mistisizmini tənqidçilər təəccüblə qarşıladılar. İsa ən-Nəuri yazırdı: “Mən əminəm ki, bu düzgün deyil. İnsan

dirilər arasında yaşamağı, görməyi, yeriməyi, eşitməyi üstün tutur” (154, 157-158). O, davam edərək yazır ki, “ruhların bədən-dən-bədənə köçməsinə”, əbədi həyat ideyalarına bel bağlamaq gərəksiz işdir.

Bu əsər üzərində işləyərkən, çox güman ki, Nüaymə C.X. Cübranın təsiri altında olub. Cübran da ona qədər “Nəsillərin külü və əbədi atəş” (“Ramad əl-əcyəl və-ən-nar əl xalida”) hekayəsində buna bənzər mövzulara əl atmışdı.

Leonardo surəti Cübranın qəhrəmanı - Baalbəkdə məbəd kahini Astartanın oğlu Əli əl-Hüseyn obrazını xatırladır (93 45). Əli və sevgilisi həyatdan köçürlər. Oğlan yenidən doğulur, lakin bu dəfə dünyaya çoban cildində gəlir. Necə olursa, bir dəfə Əli xarabalıqlar arasında tütək çalarkən əvvəlki sevgilisi ilə rastlaşır, onların məhəbbəti yenidən alovlanır.

Bununla belə, Cübranla Nüaymənin məhəbbətə münasibəti fərqlidir. Birincisi belə hesab edir ki, qarşılıqlı məhəbbət hərtərəfli xoşbəxt nigahı təmin edir. Nüaymə isə məhəbbəti yalnız ruhların birləşməsi, qovuşması kimi başa düşür. Buna görə də onun əsərlərinin əksəriyyətində məhəbbət əzaba çevrilir və sevnələrə məşəqqətdən savayı heç nə gətirmir. Cübran öz hekayəsində Əli əl-Hüseyn və onun rəfiqəsinin xoşbəxtliyini göstərsə, Nüaymədə sonluq həmişə kədərli olur. “Görüş” povestində də Baha ilə Leonardo xoşbəxtlik tapmırlar. Leonardo huşsuz yatan Bahanın otağına gəlir və ona tanış melodiyanı çalır. Baha özünə gəlir və bu anda Bahanın atası sevgililərin əllərini birləşdirərək həyatdan köçür. “Onlar görüşdülər” deyir. Povest bu cür bitir. Müəllif oxucunu qəhrəmanların gələcək görüşü ilə sakitləşdirmək istəyir. Lakin onlar xoşbəxt olacaqlarmı? Nüaymə bu suala müsbət cavab verə bilmir.

“Görüş” povestində fantastik hadisə və ideyalar tamamilə real yazılmış məişət lövhələri və surətlərlə həmahəng uzlaşır. BAHANIN atasının və gənc, avam, mövhumatçı, müxtəlif cadugər və cindarlara etibar etdiyindən tez-tez asanlıqla aldadılan nişanlısının surəti xüsusilə inandırıcı alınmışdır.

İkinci dərəcəli surətlərin real və dəqiq təsviri sevgili qəhrəmanların romantik, ülvi təbiətlərini daha aydın şəkildə açmağa imkan verir.

Nüaymənin üslubu üçün aforistik yığcamlıq, xalq deyimləri və məsəllərin istifadəsi səciyyəvidir. 1946-cı ilin sonunda Qahirədə Nüaymənin tərtib etdiyi aforizmlər məcmuəsi çapdan çıxdır. Məcmuə belə bir rübai ilə başlayır:

*Əkdüyüm üzüm yolda bitdi də,
Dəymişi, kalı da var.
Dadımdan ağzın bürüşsə,
Ey yolkeçən məni qınama.*

Məcmuənin bütün aforizmləri maraqlı və dərin mənalıdır. Onların bəziləri hikmətli sözləri xatırladır. Mövzular isə müxtəlifdir: məhəbbət, dostluq, müharibəyə nifrət və s. Bəzi misallar gətirək.

Dostluq haqqında:

“Əgər insan “Ey qardaş!” - deyə çağırırsa və onun səsinə yalnız anasının oğulları hay verərsə, onda o necə də tənhadır!”. “Mənim üçün”, “sənin üçün”, “onun üçün”, “bizim üçün” - sözlərinin bircə cəm forması var: “hamı üçün!” “Sənin dostun sənə özün kimi əziz olanda, deyəcəksən: “Mən dostluğun nə olduğunu anladım”.

İnsan xarakteri haqqında:

“Sələmçiyə dedilər: “Sabah ölümlər dirilən gündür”. “Nə

yaxşı! - deyə o qışqırdı. “Deməli, mənə borclu qalib ölənlər hamısı diriləcək”, “Qorxağa, onun şah seçilməsi barədə xoş xəbər gətirdilər, qapısını döydükdə isə o, qapı dalından: “Ağam evdə yoxdur”-deyə cavab verir. “Bəzi insanlar nərdivana bənzər; onların üstündən yüksələnlər yüksəlir, enənlər enir, onlar özləri isə heç yerə qalxmır və enmirlər”; “Əgər eşitsən ki, xəsis allaha yalvarır, onda bil ki, o, öz sərvətinin qorunub saxlanılmasından savayı heç nəyə dua etmir”.

Məhəbbət haqqında:

“Bağışlamağı bacarmayan məhəbbət, məhəbbət deyil, başqa bir şeydir”, “Məhəbbət kordur” sözü şişirdilmişdir. Desək ki, bir gözü var, onda düz olar”.

Ədəbiyyat və yazıçı əməyi barədə:

“Nə qədər adam ömrü boyu yazmaq məharətinə yalnız ona görə yiyələnməyə can atır ki, dünyaya öz cahilliyini bəyan etsin”, “Elə kitablar var ki, onların ən qiymətli yeri səhifələrinin ağ qalmış hissələridir”.

“Okeanın sahili, qurunun sərhədi, planetlərin əbədi yolları var. Bəs insanın sahili və sərhədi haradadır? Onun yollarını kim dərk edə bilər?”.

Sülh haqqında:

“Nə qədər ki, yer üzündə əlində silah sülhü müdafiə edən birçə əsgər belə qalacaq, onda bu məkanda sülh olmayacaq” (78, 268-271).

1947-ci ildə Beyrutda Nüaymənin “Mirdad haqqında kitab” adlı fəlsəfi traktatı çapdan çıxdı. Bir il sonra o, “Küləyin şiddəti” məcmuəsini nəşr etdirir. Buraya “Din və məktəb”, “Ədəbiyyat və dövlət”, “İtirilmiş gənclər”, “Həyatın anası”, “Mənim Cübranla söhbətim” və s. məqalələri daxil edilmişdir.

Elə həmin ildə Nüaymə “Dünyanın sədası” məcmuəsini buraxır. Bu məcmuəyə bir neçə məqalə və “Məzəmmət” (“İttəb”), “Umm Yaqubun toyuğu” (“Dəcəcə Umm Yəkub”) və “Əbu Bəttə” hekayələri daxil edilmişdir. Məcmuədə Nüaymə yenə də tənhalıq probleminə toxunmuşdur. “Mən nə üçün insanlardan kənar gəzirəm” (Limazə Ə'məzilü min ən-nəs”) məqaləsində yazıçı öz ürəyinə doğma olan yerlər - Şahrub və Biskinti haqqında danışır və sual verir: Mən Şahruba haradan qayıtdım? Nyu-Yorkdan - “XX əsrin Babilistanından, dəniz sahilində yatdığı yerdə nəhəng ağzını açaraq dənizi və qurunu udmağa çalışan əjdahaya bənzəyən bir şəhərdən qayıtmışam” (172, 143).

İki nəslin - yaşlı və gənc nəsillərin qarşılıqlı münasibəti probleminə Nüaymə “Kim daha yaxşıdır, biz, yaxud atalarımız?” məqaləsini həsr edir. O yazır: “Cari əsrdə çox möcüzəli kəşflər və ixtiralar edilmişdir. İndi insanlar göylə uçuq, okeanın o tərəfindən bir-biri ilə danışır, bir bomba ilə bütün şəhəri partlada bilirlər. Lakin bu o demək deyildir ki, dahi insanlar məhz elə bizim əsrdə meydana gəlmişlər” Sonra Nüaymə müasirlərinin heç birinin müqayisə oluna bilmədiyi mütəfəkkir şəxsiyyətlərin adlarını çəkir. “Aristoteldən sonra ona bərabər filosof çətin ki, olsun. Həndəsənin əsası indiyə qədər Evklidin həndəsəsinə əsaslanır. Şekspirdən sonra Höte və Dostoyevski kimi dahilər olsa da, heç kim onun yazdığı faciələrlə müqayisə oluna biləcək əsərlər yaza bilməmişdir. Eyni sözləri Leonardo da Vinçi və Mikelancelonun sənəti haqqında da demək olar” (172, 127).

Bir çox başqa məqalələrində olduğu kimi, Nüaymə burda da insanı tərənnüm edir. “Mənim fikrimcə, insan ilahi damcıdır.

Onda ilahinin bütün qüdrəti, biliyi və bütün bitkilərin toxumu var. İnsan şüurunun inkişaf imkanlarının həddi-hüdudu yoxdur” (172, 130).

1948-ci ildə Beyrutda M.Nüaymənin “İşıq və zülmət” adlı mənəvi və sosial-məişət məsələlərinə həsr olunmuş növbəti məqalələr məcmuəsi çapdan çıxır. Buraya onun: “Məhəbbət kordurmu?”, “Baharın ilk əlamətləri”, “Əməkdaşlıq və fikir ayrılıqları”, “Mənim tanıdığım Rusiya”, “Qadınların sirri”, “Hamı üçün məktəb”, “Livan”, “İşıq və zülmət”, “Problemlər problemi”, “Yeni bəşər” və s. məqalələri daxil edildi.

Sadalanan problemlərə dair Nüaymənin fikirləri gerçəkliyə ayıq baxışlarıyla, həyata incəliklərinə qədər bələd olması ilə fərqlənir.

“Məhəbbət kordurmu?” məqaləsi maraqlıdır. Əvvəlcə Nüaymə məhəbbət haqqında: “Məhəbbətin gözü kordur”, “Meymun anasının gözündə ceyrandır” və s. kimi məlum aforizmləri gətirir. Bunları inkişaf etdirərək yazıçı adət edilməmiş yolla gedir. Nüaymə qeyd edir ki, məhəbbət kor deyil, həyatı “saf və gözəl məhəbbətlə sevməyənlər, onun gözəlliyini anlamayanlar kordurlar” (184, 40).

“Qələmlər birliyi” yazıçılarının çoxuna xas olan milli fanatizmə qarşı etirazı Nüaymə ikinci dünya müharibəsindən sonra aktuallaşan xalqlar dostluğu mövzusu ilə əlaqələndirir. Dini və irqi əlamətlərinə görə ayrı seçkiliyə qarşı yönəlmiş “Yeni bəşər” məqaləsi də bu mövzuya həsr edilmişdir. M.Nüaymə o qədər qətiyyətlidir ki, lügətlərdən “milli” və “xarici” sözlərini çıxarmağı təklif edir. “Hamının bir hava ilə nəfəs aldığı, bir günəş altında qızındığı, bir səma altında yaşadığı torpaqda necə “əcnəbi” olmaq olar? Biz hamılıqla yeri və göyü özümüz və ha-

mımız üçün cənnətə çevirməyə can atmalıyıq” (184, 174).

Nüaymə insana heyvani instinktləri ilə mübarizə aparmaqda heç bir kömək edə bilməyən, insanı bütün küt və ziyanlı şeylərdən azad edə bilməyən hər bir dini inkar edir. O, həyəcanla bildirir: “Elə bir din yoxdur ki, bizə azadlıq gətirsin” (184, 175).

Nüaymə təbiətin tərənnümünə yaradıcılığında böyük yer ayırır (“Livan”, “Baharın ilk əlaməti”, “Hamı üçün məktəb” məqalələri). Doğma çöllərə, meşələrə, dağlara məhəbbət “Livan” məqaləsinin başlıca mövzudur.

Lakin şairin ürəyindəki bu mövzu elə-belə yaşanmır, onun gözəllik və füsunkarlığının təsviri onun əsas məqsədi deyil. Ən başlıcası odur ki, burada humanist Nüaymənin istedadı yeni vüsətlə təzahür edir - təbiət insanlara hissləri, gözəlliyi və ruh sağlamlığını səxavətlə paylayır. Bu səfali yerlər dünyaya çoxlu məşhur yazıçı, şair, artist və siyasi xadimlər verib.

Nüaymə məcmuəsini “İşıq və zülmət” adlandırır. Məcmuədəki məqalələrdən biri də belə adlanır. “İşıq” tərəqqi, xalqlar və insanlar arasında dostluq, sevinc, xoşbəxtlikdir.

Nüaymə işığın qaranlığa mütləq qalib gələcəyinə inanır: “Biz var qüvvəmizlə hissi üfürürük, çünki bilirik ki, onun altında hökmən atəş, qığılcım gizlənilib. Əvvəlcə, bu vadi də tənha harayı xatırladır, lakin sonra o, çoxsəsli sədaya çevrilir. Buna görə də mən sizi işıq uğrunda mübarizəyə çağırıram” (184, 30).

“Yollar” məcmuəsinə Nüaymənin (o, 1954-cü ildə nəşr olunmuşdur) hekayələri, məqalələri və niqləri daxil edilmişdir. Niqlər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif hadisələrlə əlaqədar söylənilmişdir. Onlar, əsasən, müəllifin ədəbiyyatın ictimai həyatda roluna dair baxışlarını əks etdirir, onun əvvəllər irəli sürdüyü fikirləri inkişaf etdirir və tamamlayır (yuxarıda “Xəlbir” məc-

muəsi haqqında verilən məlumatlara bax).

“Ədəbiyyatın mahiyyəti və vəzifələri” məqaləsində Nüaymə yazır: “Ədəbiyyatın vəzifəsi hökmdarın camaata, sahibkarın nökrinə, imkanlının imkansıza, istismarçıların istismar olunanlara ədalətli münasibətinin bərqərar olmasına kömək etməkdir” (167, 152). Onun fikrincə, ədalət sadəcə “bir qanunun digər qanunla” əvəz olunması demək deyildir. İnsanın “fikirlərində, vicdanında və arzularında zülmkarlıq, qəddarlıq və müstəbidliyin yox olması üçün onun tərbiyələndirilməsi”də ədəbiyyatın işidir (167, 58).

Nüaymə ədəbiyyatı humanist insan münasibətləri uğrunda mübarizəyə, insan ləyaqətinin müdafiəsinə səsləyir: “Yer üzündə ən dəhşətli cinayət odur ki, insanların bir qismi bir parça çörək axtarır, lakin onu tapa bilmirlər. Başqalarında isə bu, artıqlaması ilə var. Əgər ədəbiyyat buna göz yumursa, bu, ən böyük cinayətdir” (167, 59).

“Bütlər” məcmuəsinə daxil olan məqalələrdə (1956) müəllifin insanların hansı bütlərə sitayiş etməsinə dair düşüncələri öz əksini tapmışdır. Müəllif onları beləcə sadalayır: var - dövlət, qüvvə, hakimiyyət, elm, millətçilik, şayiələr və s.

Həmin ildə də M.Nüaymə Yazıçılar İttifaqının dəvəti ilə SSRİ-yə gəlir. Geri döndükdən sonra o, “Moskva və Vaşinqtondan uzaqlarda” kitabını yazır. Kitab 1957-ci ildə Beyrutda çap olunur (159). Bu kitab müəllifin sosial-siyasi və fəlsəfi baxışlarının özünəməxsus şərhidir. Bu əsərdə ustad ərəb yazıçısının dünyagörüşündə bəzi tutqunluqlar müşahidə olunmasına, onun bəzi ideoloji yanlışlıqlara varmasına baxmayaraq, əsərin əsas qayəsini - Sovet İttifaqında ədibin gördüyü hər bir şeyə - yeni dövlətin əzəmətli quruculuq işlərinə, onun dönmədən sülhə

can atmasına dərin heyrət hissi təşkil edir (51, 7-8).

Müəllif təkcə Sovet İttifaqına səyahətini təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də Rusiya haqqında - nə vaxtsa təhsil aldığı, insanlarını, ədəbiyyatını, şəhərlərini tanıdığı bir ölkə haqqında ardıcıl söhbət açır.

“Moskvadan və Vaşinqtondan uzaqlarda” kitabı SSRİ-də yarım əsr ərzində baş verən dəyişikliklər barədə müəllimlərinin özünün yazdığı müqəddimə ilə başlayır. Nüaymə yenidən özünün ən sevimli mövzusunə - insanın aləmin ən dəyərləli varlığı olması fikrinə qayıdaraq, bütün arzularının həyata keçməsi, istedad və bacarıqlarının reallaşdırılması üçün hər bir şeyə əl atılmasının vacib olduğunu vurğulayır və bu qənaətə gəlir: “İnsanlar bir-birini sevməlidirlər”.

Kitabın böyük hissəsi - “Mənim Rusiya ilə əlaqəm”, “Rusiya yada”, “Rus² Amerikada”, “Rus Livanda”, “Kommunizm məbədində”, “Gözdiyim şəhərlər” fəsilləri - müəllifin rus mədəniyyəti ilə ilk tanışlığından, onun Rusiyaya və SSRİ-yə səfərlərindən bəhs edir.

Bu fəsillərdən birincisində Nüaymə özünün vaxtilə oxuduğu rus ibtidai məktəbini və Nazaretdəki müəllimlər seminariyasını xatırlayır və rus klassiklərinin əsərləri ilə necə tanış olduğunu yada salır.

“Rusiyada” adlı digər fəsil bütövlükdə Nüaymənin həyatının Poltavadakı dövrünə həsr edilmişdir. Müəllif rus ədəbiyyatı, onun korifeyləri - Puşkin, Lermontov, Qoqol, Belinski, Nekrasov, Dostoyevski, Tolstoy, Çexov, Qorki haqqında dərin məhəbbətlə yazır.

² “Rus” - Nüaymə özünü belə adlandırır.

1905-ci il inqilabından bəhs edən Nüaymə zəhmətkeş xalqa münasibətini və rəğbətini, mütləqiyyət və zülümkarlığa qarşı nifrətini tam müəyyənliyi ilə bildirmişdi. Yazıcının dərin əqidəsinə görə, dünyada ən böyük qüvvə, onun mütərəqqi ideyası, həqiqətə və ədalətə inamıdır.

Bu fəsilə Nüaymə 1910-cu ildə yazdığı şeri yada salır. O, hələ o zaman Rusiyanın xoşbəxt gələcəyinə inanırdı:

*Rusiyaya inanırıq,
Bütün qəlbimizlə
Bahar gələcək
Sənin yurduna... (51, 6).*

“Rusiyalı Amerikada” fəslə Nüaymənin Sistol şəhərində keçən təhsil illərinə həsr edilmişdir. Yazıçı Amerika adətləri, xüsusilə də amerikalıların xarakteri barədə danışır. Həmçinin amerikalıların 1905-ci il rus inqilabına münasibətlərinin təsviri də təqdirəlayiqdir. Onlar üçün bu inqilab “Günün günorta çağı ildırım” idi.

Yazıcının özünə isə inqilab “bəşər tarixində bütün dünyanı sarsıdan yeganə hadisə” təsirini bağışlamışdı (159, 96).

“Ruslar Livanda” fəslində Nüaymə Sovet Rusiyası haqqında hekayətini başlayır. O, ərəb oxucularına kollektivləşmənin mahiyyətindən danışır. Beşillik planlardan xəbər verir. Böyük Vətən müharibəsindən danışanda Nüaymə Stalinqrad döyüşünün əhəmiyyəti üzərində xüsusilə dayanır.

“Kommunizm məbədində”, “Gəzdiyim şəhərlər”, “İkinci dəfə Moskvada” fəsiləri böyük səmimiyyətlə yazılıb. Moskvanın muzeyləri, teatrları və stadionları Nüaymənin qəlbində dərin izlər buraxır. O, “inamla elmin və sənətin yolları ilə addımlayan sovet xalqının böyük istedadını və əməksevərliyini” xüsu-

silə vurğulayır (159, 139). Moskva Dövlət Universiteti nəzdində şərq dilləri institutunun ərəb şöbəsinin müəllimləri və tələbələri ilə görüşlərini, Ərəb Şərfinin tanınmış tədqiqatçısı professor V.Ode-Vasilyeva ilə söhbətlərini, Sergey Mixalkovla görüşünü, sovet xalqının və sovet hökumətinin yazıçılara xüsusi qayğıyla yanaşmasını təfərrüatı ilə təsvir edir. Sovet Yazıçıları İttifaqının fəaliyyəti ona böyük təsir bağışlayır. Onu Yasnaya Polyanadakı Tolstoyun malikanəsinə, Dostoyevski və Qorkinin Moskvadakı ev-muzeylərinə, Puşkinin Leninqraddakı, Şevçenkunun Kiyevdəki, Korolenko və Kotlyarevskinin Poltavadakı ev-muzeylərinə göstərilən qayğılı münasibət heyran edir.

Nüaymə sovet mətbuatının kapitalist mətbuatından fərqli olduğunu qeyd edərək onu yüksək qiymətləndirir. “Sən paytaxtda nəşr olunan sovet qəzetlərində inşaatçı fəhlələrin işləri barədə xəbərləri oxuya bilərsən” (159, 150)

Kitabın sonuncu fəsiləri Sovet İttifaqının müxtəlif şəhərlərinə həsr edilmişdir. Bu şəhərlərin görməli yerlərinin təsviri ilə kifayətlənməyən Nüaymə sovet adamları, onların həyat tərzini barədə fikirlərini bildirir, Sovet İttifaqının dostu kimi çıxış edir.

Kitabda Leninqrad, onun tarixi, Böyük oktyabr sosialist inqilabında rolu, Vətən müharibəsində bu şəhərin əhalisinin qəhrəmanlığı xüsusi yer tutur. Hər şeydən əlavə, Leninqrad Nüaymə üçün görkəmli rus ərəbşünası, uzun müddət onunla yazışmalar aparmış akademik İ.Y.Kraçkovskinin yaşadığı şəhərdir. Nüaymə alimin məşhur “Ərəb əlyazmaları üzərində iş” kitabından, akademiklərin həyat yoldaşı, professor V.A.Kraçkovskaya ilə söhbətindən, alimin yaşadığı, işlədiyi bağ evindən danışır. O yazır: “Mən sonuncu dəfə bu sadə evi və onu əhatə edən küknar meşəsini nəzərdən keçirdim və öz-özümə dedim ki, doğrudanmı,

misraları Kəbənin divarlarından asılmış əl-Mütənnəbbi, əl-Mə-
arri, İbn əl-Mümtaz, əl-Diməşqi, eləcə də müasir ərəb yazıçıla-
rı və o cümlədən mən də bu evdə, bu meşənin ortasında mı ya-
şayırdıq?” (159, 162).

Nüaymənin kitabında öyrənilməli şeylər həddindən artıq
çoxdur. Bu kitabda o, ərəb oxucularını Ukrayna yazıçılarının
həyat və yaradıcılığı ilə tanış edir, xüsusilə də Taras Şevçenko
barəsində burada çox yazılmışdır.

Hər yerdən çox, təbii ki, Nüaymə Poltavaya can atırdı. O,
burda bir vaxtlar seminariyada birgə təhsil almış dostuna rast
gəlir. Onlar öz dostlarını və müəllimlərini xatırlayırlar. Nüaymə
bir vaxtlar oxuduğu məktəbə məmnuniyyətlə baş çəkdi.

Nüaymənin gəzdirdiyi sonuncu şəhər Stalinqrad oldu. Oxucu
şəhərin tarixi ilə tanış olur, Stalinqrad döyüşü haqqında ətraflı
məlumat alır. Yazıçıya Volqa çayı da böyük təsir bağışlayır. O
yazırdı: “Mən bu günə qədər onun məlahətini, füsunkarlığını,
əzəmət və gözəlliyini hiss edirəm” (159, 180).

Sovet İttifaqına səyahət Nüaymənin ürəyində və yaddaşında
silinməz iz buraxdı. Burada hər şey - sovet adamları ilə görüş-
lər, onların başqa mədəniyyətə hörməti, quruculuğun geniş vü-
səti və bir çox başqa hadisələr onu heyran edirdi. Şair əyani şə-
kildə “SSRİ-də insanın əbədi olaraq qorxu, ehtiyac və cahillik-
dən azad olduğu”na əmin oldu.

Nəticədə, Nüaymə yazır: “Doğrudan da, varlıdan varlı, ge-
nişdən geniş, qüdrətlidən qüdrətli ölkədir. Qeyri-adi ruh yük-
səkliyi, görünməmiş inamla o öz evini qurur, öz insanların
həyat səviyyəsi barədə düşünür, öz torpağında əməli dini həya-
ta keçirir. Buna görə də o hər şeydən əvvəl sülh istəyir, nə iş-
ğala, nə müharibəyə can atmır. Lakin ona hücum edənə, layiqli

cavab verə bilər” (159, 188).

Qeyd etmək lazımdır ki, Nüaymənin Sovet İttifaqı haqqında
yazdığı hər şey faktlara əsaslanmış, canlı və oxunaqlı şəkildə ifa-
də edilmişdir. Onun kitabı ərəb oxucuları üçün çox maraqlıdır.

1959-cu ildə Beyrutda Mixail Nüaymənin “Mənim yetmiş il-
lik həyatım haqqında hekayət” (“Sab’ una hikayət’ umri”) əsəri
çap olunur. Əsər 1889-cu ildən 1909-cu ilə qədərki dövrü əha-
tə edən üç iri fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil yazıçının uşaqlıq
illərin həsr edilib. O, öz valideynləri haqqında danışır, ailəsinin
həyatı ilə bağlı epizodları təsvir edir. Bu əsərində Nüaymə tale-
yində böyük rol oynamış rus missioner məktəbinə də xeyli yer
ayırılmışdır. Dağlıq Livanın məktəbinə həsr olunmuş sətirələr də
çox gözəldir.

İkinci və üçüncü fəsillər Nüaymənin həyatının Rusiya döv-
ründən bəhs edir. Bu fəsillər rus mədəniyyətinə məhəbbət və
səmimiyyətlə yazılmışdır. “Poltava” adlı son fəsildə rus və uk-
rayna xalqlarının milli adətlərindən çox danışılır. Çarizmi ifşa
edən səhifələr qəzəblə təsvir edilir.

Memuarların ikinci hissəsi bütövlükdə Nüaymənin həyatı-
nın Amerika dövrünə həsr edilmişdir. Burada Amerikanın və
Amerika həyat tərzinin bənzərsiz təsviri verilir. Nüaymə ameri-
kahlılar üçün səciyyəvi olan ziddiyyətləri ön plana çəkir, özünü
isə bu “dollar ölkəsində” çətin, əzablı bir şəraitdə yaşayan
yoxsullara aid edir.

Universitet təhsili, ingilis dilinin öyrənilməsi, mühacir ərəb-
lərlə tanışlıq və ədəbi fəaliyyətə başlanğıcı - bütün bunlar barə-
də Nüaymə ətraflı danışır. Lakin “Qələmlər birliyi”nin yaranma
tarixindən və bu birliyin fəaliyyətindəki iştirakından söhbət
düşdükdə Nüaymə çox yığcam məlumat verir. Bunu Nüaymə-

nin təkrarçılığı sevməməsi ilə izah etmək olar. Onun Cübran haqqında kitabının bir çox səhifələri “Qələmlər birliyi”nə həsr edilmişdir.

Memuarların üçüncü hissəsi 1932-1959-cu illəri əhatə edir və yazıcının vətənə qayıtmasından sonrakı həyatından bəhs edir. Vətəndə olmadığı illərdə burada baş verən dəyişikliklərdən, özünün yaradıcılıq fəaliyyətindən müəllif bir o qədər də ətraflı məlumat vermir. O, ədəbiyyat, siyasət, tərbiyə və əxlaq, adət və ənənələr haqqında müxtəlif səpgili mühakimələr irəli sürür.

Nüaymənin memuarları bioqraflar və onun yaradıcılığını tədqiq edənlər həmçinin, ərəb gerçəkliyi ilə yaxından tanış olmaq istəyənlər və sadə ərəblərin həyatı ilə maraqlananlar üçün ən dəyərli materialdır.

Ədibin hər üç memuarı zəngin faktiki materialı özündə əks etdirən, Ərəb Şərqiinin geniş oxucu kütləsi arasında layiqli şöhrət qazanmış əhəmiyyətli bədii əsərlərdir.

V FƏSİL

MIXAİL NÜAYMƏNİN NOVELLİSTİKASI

Nüaymənin yaradıcılığı çoxçalarlıdır. Onun istedadı özünü bütün janrlarda eyni dərəcədə müvəffəqiyyətlə büruzə verir. Bununla yanaşı, əsərləri arasında novellalar xüsusi yer tutur. Yazıcının novellaları yığcamlıq, ifadə sadəliyi, ətraf gerçəkliyin təsvirində düzgünlük, xarakterlərin müxtəlifliyi, süjet dinamikasi və oxunaqlığı, incə lirizm və psixoloji zənginlik kimi xüsusiyyətlərlə fərqlənir.

Mixail Nüaymənin novellalarının öyrənilməsi müasir ərəb ədəbiyyatının əsas aspektlərinin işıqlandırılması üçün dəyərli material verir.

Artıq XX əsrin birinci rübündə novella janrı ərəb ədəbiyyatında xüsusi yer tuturdu. Bu janrın yaradılması və tətbiqində “birincilik kimə məxsusdur” sualına tədqiqatçılar müxtəlif cür cavab verirlər. Bəziləri birincilik hüququnu Məhəmməd Lütfi Cüməyə verirlər: Onun “İnsanların evlərində” (“Fi büyük ən-nəs”) adlı hekayələr məcmuəsi 1904-cü ildə çapdan çıxmışdır. Birinciliyin M.L.Cüməyə məxsus olmasını təsdiq edən ədiblərin başında Məhəmməd Rüşdü Həsən durur. O, ərəb ədəbiyyatında qısa hekayənin yaradılmasına həsr olunmuş tədqiqatında öz nöqtəyi-nəzərini təsdiq edir.

Digər tədqiqatçılar qrupu, əsasən, dramaturq kimi tanınmış Məhəmməd Teymuru (1892-1921) ərəb novellasının banisi he-

sab edir. Ədibin “Qatarda” adlı ilk hekayəsi 1917-ci ildə çap olunmuşdu. Elə həmin ildə də onun “Gözlərim nələr görür” (“Mə Tərahu əl-üyük”) hekayələr məcmuəsi çapdan çıxdı.

Bu mübahisəli məsələyə üçüncü mövqə tərəfdarlarının fikrincə, ərəb ədəbiyyatında novella janrının yaradılmasında birinci addımı 1914-cü ildə Mixail Nüaymə özünün “Onun təzə ili” hekayəsi ilə atmışdır. Bu nöqtəyi-nəzəri Əbd əl-Əziz Əbd əl-Məcrid özünün ingilis və ərəb dillərində nəşr olunmuş “Müasir ərəb ədəbiyyatında qısa hekayə” (“əl-Qissə əl-Qəsirə fi-l-ədəb əl-ərəbi əl-cədid”) kitabında şərh etmişdir.

Bununla belə, Cübran Xəlil Cübranın və onun yaşlı müasiri olan Mustafa Lütfi əl-Mənfəlutinin hekayələrini, hələ bundan da əvvəl, XIX əsrin 70-80-ci illərindən hekayələri çap olunan Səlim əl-Bustanini də yaddan çıxarmaq olmaz.

Hər halda “Tipik vəziyyətlərdə tipik surətləri düzgün təsvir edən”, realistik novella janrının yaradılmasını nəzərdə tutsaq, yalnız iki müəllifin - Məhəmməd Teymurun və Mixail Nüaymənin adlarını çəkə bilərik.

M.Teymurun “Qatarda” və M.Nüaymənin “Onun təzə ili” hekayələrinin müqayisəsində ikincinin öz bədii xüsusiyyətlərinə görə birincidən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdə durduğunu görərik. M.Teymur hekayəsində sırf zahiri təsvir ilə kifayətlənir, onun fabulası inkişaf etdirilməmişdir. Nüaymənin əsəri isə daha psixolojidir, insan qəlbinin dərin təhlilinə varır. “Onun təzə ili” bilavasitə rus klassik ədəbiyyatının təsiri altında yazılmışdır.

Nüaymənin ilk novellasının qürbətə - ABŞ-da çap olunmasına baxmayaraq, o, bütün ərəb dünyasında çox məşhur olmuşdur, çünki əsər “təmiz ərəb dilində yazılmışdı və müəllif ərəb-

lərin mənəvi dünyası ilə üzvi bağlılıq təşkil edən” əsərlər yaratmışdır (181, 1965, №2, 29). Livanlı tənqidçi Nəim Həsən əl-Yafi yazır: “Şübhə yoxdur ki, qısa hekayə sahəsində birincilik məhz 1914-cü ildə özünün ilk hekayəsini çap etdirən Nüayməyə məxsusdur. O, ədəbi formaları dərinlən bilən və artıq yarım əsrdir ki, öz hekayələrini yazmaqda sənət məbədini zənginləşdirən birinci novellistdir” (191, 1965, №2, 29). “Nüaymə qısa hekayə janrında birinci yeri tutur, çünki məhz o, burada real həyatı canlandırma bilmişdir. Həyatı məntiq və fikir dərinliyi bu hekayələrin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Mahir sənətkarın bacarıqlı əli ilə yaradılan bu hekayələrdə həyatın anlamı hiss olunur, onlar həm də sadə və anlaşılıqdır. Nüaymənin hekayələrini oxuyarkən oxucu böyük zövq alır” (104, 11) - bu sözlər isə müasir ərəb ədəbiyyatşünası İbrahim əbd əl-Huriyə məxsusdur.

Digər məşhur tənqidçi M.Y.Nəcmi də eyni fikirdədir: “Deyə bilərik ki, O, (Nüaymə - A.İ.) bizim ədəbiyyatımızda hekayənin ən istedadlı ustasıdır. O, insan qəlbinin dərinliklərinə dahiyənə şəkildə bələddir. Onun qəhrəmanları oxucuların gözü önündən canlı şəkildə gəlib keçirlər” (157, 278).

Novellist Nüaymə özündə ikili təsir hiss edirdi: ərəb məhcər ədəbiyyatının (xüsusilə Cübranın yaradıcılığının) və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, rus klassik ədəbiyyatının təsirini. “O, (Nüaymə - A.İ.) rus ədəbi təhsili almışdı. Öz müəllimlərinin - Qoqolun, Turqenevin, Dostoyevskinin, Çexovun, Andreyevin yaradıcılığına yaxşı bələd idi. Onlar Nüayməyə böyük təsir göstərmişdilər, o, bu yazıçıların yaşadığı mühitdə yaşamış, onların ideya və fikirlərindən bəhrələnmişdi. Hekayə məharətinə də burada yiyələnmişdi” (57, 279). Bu fikirlər M.Y.Nəcmiyə məxsusdur. Rus yazıçılarının təsirini tənqidçi hər şeydən öncə, Nü-

ayməninin insan qəlbinin ən incə dərinliklərini və mürəkkəb ziddiyyətlərini aşkara çıxarmaq bacarığında görürdü.

Digər ədəbiyyatşünas N.H.əl-Yafi də qeyd edir ki, Rusiyada keçən illər ərzində rus ədəbiyyatının ciddi öyrəndiyinə görə Nüaymə üçün hədəf getməmişdir. Əl-Yafi rus ədəbiyyatının Nüayməyə təsirini yazıçının insan qəlbinin bütün çırpıntılarını dərin-dən təhlil etməyə səy göstərməsində görür. Ədhəm əl-Mənşur da buna bənzər fikir söyləyir və belə hesab edir ki, rus klassiklərinin yaradıcılığı ilə tanışlıq “ərəb ədəbiyyatı səhnəsinə qədəm qoyan Nüaymənin karına gəlmişdi” (193, 1944, №3, 146).

Nüaymənin novellalarının təhlilinə keçməzdən əvvəl biz yazıçının özünün dediklərini yada salmaq istərdik. O, belə hesab edirdi ki, novellanın təməli insanların və hadisələrin təsvirindəki yığcamlıq, dialoqların dinamikliyidir. Novella tez və sürətlə anlaşılmalı, müəllifin nəzərdə tutduğu iz oxucunun yaddaşında qalmalıdır” (191, 1965, №2, 30). Qeyd edək ki, hekayə janrının xüsusiyyətlərini Çexov da belə başa düşür və deyirdi: “Nə qədər qısa olsa, bir o qədər yaxşıdır” (67, 56).

Nüaymənin fikrincə, yığcamlıq yazıçıya diqqətini cəmləməyə və əsas ideyanı səlis ifadə etməyə kömək edir.

Nüaymə novellanın sonluğunun bağışlayacağı təəssüratın vacib şərt olduğunu vurğulayır və bununla bərabər əsərin bütün hissələrinin üzvi vəhdət təşkil etməsinin zəruriliyini də göstərir. Yazıçı özü bu qaydalara ciddi əməl edirdi. Onun novellaları aydın və səlis struktura malikdir. Nüaymə öz qəhrəmanlarının daxili aləmini açmaq üçün daha dəqiq, konkret ifadələr seçir. Onun novellalarının dili geniş oxucu kütlələrinə aydın və anlaşılıqdır. Yazıçı ən mürəkkəb şeylər barədə də hamıya müyəssər olan dildə, (lakin bəsit şəkildə deyil) danışır. Həm də bu zaman

dialektizmlərə nadir hallarda müraciət etməsinə baxmayaraq, Nüaymənin novellaları bütün qaydalarına əməl etdiyi ədəbi dil normaları kənd adamlarının dilində belə çox təbii səslənir.

Nüaymə öz novellalarında tez-tez avamlıq və mövhumatın qurbanı olan həmvətənlərinin yaşayışını təsvir edir. Ziyanlı adət və ənənələri kəskin tənqid edir. Şöhrətpərəst və mənfəətpərəst insanların iç üzünü ifşa edir, qadınların hüquqsuzluğuna qarşı çıxır. Amerikada yaşayan ərəb mühacirlərinin həyatının kədərli lövhələrini qələmə alır.

Mixail Nüaymənin hekayələri üç əsas məcmuədə toplanmışdır, lakin onlara yazıçının məqalələr məcmuəsində də rast gəlmək olar (“Dünyanın sədası”, “İşiq və zülmət”, “Yollar” və s.).

Mixail Nüaymə birinci novellalar məcmuəsini yalnız vətənə qayıtdıqdan bir neçə il sonra, 1937-ci ildə nəşr etdirə bilir. Məcmuəyə daxil edilən bütün hekayələr 1914-1925-ci illər arasında yazılmış, “əs-Saih” qəzetində və “əl-Fünun” jurnalında çap edilmişdir. Nüaymənin Livana qayıdışından sonra onları “Əlf Leyla və ləylət” (“1001 gecə”) jurnalı öz səhifələrində dərc edir.

Şərq nağılının ənənəvi başlanğıcından istifadə edən Nüaymə özünün birinci novellalar məcmuəsini belə adlandırır: “Olub-olmayıb”. Bu hekayələr Livan kəndinin həyatını təsvir edərək, avamlıq və cəhələtin insanların şüuruna məhvedici təsirdən bəhs edir.

1956-cı ildə Beyrutda Nüaymənin “Alilər” adlı ikinci hekayələr məcmuəsi çapdan çıxır. Onun da mövzusu Livan gerçəkliyindən götürülüb. Kəndin məişəti, sadə zəhmətkeşlərin ağır taleləri - bütün bunlar yazıçının diqqətini cəlb etmişdir.

Nüaymə parlaq surətlərdən ibarət bütöv çələng yaratmışdır. Onun qəhrəmanlarının taleyində dövrünün ziddiyyətləri güzgüdəki kimi öz əksini tapmışdır. Oxucunun gözü önündən mülkədarların xeyrixahlığına avamliqla inanan yoxsul kəndlilər, şəhərin aşağı təbəqələrinin nümayəndələri, çətinə düşənlərə təmənnasız kömək etməyə hazır olan kasıblar, mənfəətpərəst, xəsis dövlətlilər və digər yadda qalan bir çox surətlər gəlib keçir.

İ.Ə. əl-Huri yazır: “Nüaymənin qəhrəmanlarını oxucu hər yerdə - gününü kafələrdə keçirənlər və çöllərdə qoyun otaran çobanlar arasında, qeybət həvəskarı olan qudalar və ağaclara qulluq edən bağbanlar arasında, quş yuvalarını dağıdan oğlanlar və təbiəti sevənlər arasında, küçələrdə yağış və küləyin altında dolaşan işsiz-gücsüzlər, bədbəxt avaraların arasında da tapa bilər”. (104, 12).

Nüaymənin sonuncu - üçüncü məqalələr məcmuəsi - “Əbu Bəttə” 1959-cu ildə Beyrutda çapdan çıxdı. Buraya on doqquz hekayə və bir birləşdirilmiş pyes daxil edilmişdi. Bu əsərlər müəllifinin qəhrəmanların psixoloji təhlilinə daha dərinləndirən yanaşması ilə fərqlənir.

Novellist Nüaymənin yaradıcılığının ən başlıca cəhəti humanizmdir. Bu baxımdan o, “insanı təkə yüksək dühasına, qüdrətli və ağıllı məxluq olduğuna görə yox, daha çox hədsiz zəif, kiçik, zavallı və aciz məxluq olduğuna görə” sevən Çexova yaxın idi. (10, 69).

Nüaymənin sənətkarlıq məharəti ondadır ki, onun konkret həyat şəraitində təsvir etdiyi insanın taleyi arxasında hüquqsuzluq, bərabərsizlik və düşmənçilik doğuran sosial quruluşun səciyyəvi xüsusiyyətləri gözə çarpır.

“Sadiq” hekayəsinin gənc qəhrəmanı Sadiq həmişə ləyaqət-

li və düzgün yaşamaq istəyir. O, yoxsul ailədə anadan olmuş, erkən yaşlarında yetim qalmışdır. İmkanlı bir kəndli olan ona rəhm edərək, inəklərinə Taxmaq üçün çobanlığa götürür.

Lakin ağa öz çobanından yalnız vicdanlı zəhmət deyil, həmçinin, ağanın əmri ilə yalan söyləməyi və riyakarlıq etməyi də tələb edir. Lakin Sadiq vicdanlıdır və öz əməlinə sadiqdir. Qəzəblənmiş ağa isə onu döyüb küçəyə atır.

Tezliklə Sadiq başqa iş yeri tapır və yenə də “səhvə” yol verir, daha doğrusu, ondan yalan tələb olunduğu yerdə düzgün danışır və yenə də bir parça çörəksiz qalır.

Nəhayət, Sadiqə bir vəkilin sürücüsü olmaq nəşib olur. Lakin yenə də onun bəxti gətirmir. Necə olursa, vəkil sükan arxasında olarkən bir uşağı maşınla vurur. Vəkil bütün şahidlərə baş vermiş əhvalat barədə susmağı əmr edir. Lakin bu sirri gizli saxlaya bilmədikdə, günahı Sadiqin boynuna qoyur. Sürücüyə on il həbs cəzası kəsirlər. Ümidləri puça çıxmış Sadiq intihar edir. Onun son məktubunda belə yazılmışdır: “Sadiqlər üçün yer olmayan dünya lənətə gəlsin!” (162, 87).

Sadiqin günahı nə idi? Onun kimə ziyanı dəymişdi? Axı, o heç vaxt avaraçılıq etməmişdi, heç kimə yalan deməmiş, riyakarlıq etməmişdi, bütün işlərini yerinə yetirmişdi, heç kimə şikayətlənməmişdi, heç kimlə mübahisə və dava etməmişdi. (162, 80). Vicdan, şərəf və ləyaqət prinsiplərinə sadiq yaşamağın bədbəxtliyə gətirib çıxaracağını anlamaq onun üçün çox çətinidir. O öz-özünə sual verirsə də, cavab tapa bilmir: “Sən səfeh deyilsən, yalançı deyilsən, tənbel deyilsən, oğru, boşboğaz deyilsən, kobud deyilsən. Nə üçün insanlar səndən uzaq qaçırlar və xobşbəxtlik səndən üz döndərir?”

Yazıçı məharətlə öz qəhrəmanlarının daxili aləmini açır,

Sadiqin saf məramı və işıqlı arzuları ilə insanı şərəfli həyat yolu keçməkdən məhrum edən mövcud quruluşun məkrli və riya dolu mahiyyəti arasındakı ziddiyyəti nümayiş etdirir.

Çətinlik içində keçən həyatında Sadiq müxtəlif insanlarla qarşılaşır. Budur, qəddar və xəsis kimsəsiz yetimi bir neçə quruşa görə ölüncə döyməyə, yaxud dostunu aldatmağa hazır olan dövlətli ağa, yalnız öz rəqibi - nazir arvadı ilə rəqabət apararaq onu hansı üsullarla arxada qoymaq barədə düşünən varlı dul qadın, törətdikləri cinayətə görə, başqasını - heç bir təqsiri olmayan, müdafiəsiz bir insanı günahlandırır.

Bu qəddar, yalançı və xəsis adamları halal zəhmətlə dolanan insanlara qarşı qoymaqla Nüaymə təkcə bir insan bədbəxtliyini göstərmir, yalanın həqiqətə qalib gəldiyi sosial quruluşun qüsurlarını üzə çıxarır.

Beləliklə, yazıçı cəmiyyətdə qüvvələr nisbətini göstərməklə kifayətlənir, oxucunu çıxış yolları aramaq barədə düşünməyə vadar edir.

Hekayə nəsihətamizdir, bir növ müasir mövzulu ibrətli hekayədir. Onun ibrətamiz səpgili yazılması, artıq özünəməxsus, bir qədər də məzəli olan başlanğıcından nəzərə çarpır: “Həyatda o qədər məzəli hadisələr baş verir ki, saymaqla qurtarmaq olmur. Hadisələrdən biri adlarla bağlıdır. Bir sıra adamlar öz adlarını elə bil özlərinə rişxənd olaraq daşıyırlar. Məsələn, elə Cəmilə (gözəl) adını götürək. Nə qədər qıza, bu ad verilir, ancaq elələri var ki, o qədər eybəcərdir ki, az qala lap şeytanın özünü yada salırlar, ya da Uardat (qızılgül) adlı birinin yanından keçəndə, elə bil peyin qalağının yanından ötürsən, Əffaf (is-mət) adı daşıyanların pozğunluğundan isə bütün tinlərdə danışılır. Neçə-neçə Əsədlər (şir) dovşan görəndə, geriye baxma-

dan qaçırırlar, bəzi Kərimlərdən. (səxavətli) bir-iki quruş qopartmaqdan isə itin əlindən sümüyü almaq daha asandır. Əminlər (namus, vicdan) var ki, onlara heç soğanın qabığını da etibar etmək olmaz...” (162, 79). Lakin Sadiq, müəllifin fikrincə, istisna təşkil edir, “dəri bədəne necə uyğun gəlirsə”, onun adı da özünə, o cür uyğundur. Lakin qəhrəmanın özünə bu qədər uyğun olan adı ona hədsiz çətinliklər gətirir, nəticədə isə ölümünə səbəb olur.

“Əbu Bəttə” hekayəsi yoxsulların ağır həyatından bəhs edir. Əbu Bəttə Beyrutun ən güclü yükdaşıyanı, “şəhərin künc-bucaqlarında dolaşan, əslində isə bu şəhərin bütün alver həyatını öz kürəyində daşıyan, yoxsul zəhmətkeşlərdən biridir. Varlı təcirlər bu insanlara üstədən aşağı baxır, onlara öz köhnə başmaqlarından da biganə yanaşırlar” (160, 7).

Əbu Bəttə qocadır, ayaqları isə xəstədir. Hələ uşaq vaxtı onu əqrəb sancıb və zəhərin şisi ömürlük ayağında qalıb. Şişkin qalın damarlar “bütün baldırı boyu bir-birinə dolaşmışdı, onlar elə göy idilər ki, elə bil içlərinə göy lil doldurulmuşdu. Ən çox da isti havalarda, bir də Əbu Bəttanın ağır yük daşdığı günlər şişirdilər” (160, 9).

Ağır və məşəqqətli həyatı boyu o, yalnız on bir lirə qızıl pul toplaya bilmişdi.

Budur, indi də ayrı bir dükan sahibi ağ neft dolu ağır çəlləyi daşımaq üçün hambal axtarır. Belə ağır yükü daşımağa səksən yaşlı Əbu Bəttadan başqa heç kim razı olmur. Nə taciri, nə də yoldan ötüb keçənləri qocanın səhhəti maraqlandırmır. Hətta çəlləyin ağırlığına davam gətirməyib yerə yıxıldıqda, orada zəiflikdən tir-tir titrəyəndə də ağa yalnız içində min lirəlik neft olan çəlləyin qayğısına qalır.

Əbu Bəttə həyat haqqında çox düşünür, həyatın bütün ziddiyyətlərini görür, onun bütün haqsızlıqlarını öz canında duyur. “Doğrudan da, yalan dünyada mayasındadır və vicdanlı adamın həqiqəti əvvəl-axır yalançının yalanına çevrilir, çünki doğruluq dəliliyin bir növünə, ölümə gətirib çıxaran həqarətin, yaxud insanlardan qaçmağın səbəbinə çevrilmişdir” (160, 11).

Əbu Bəttə və Sadiq müxtəlif adamlardır, lakin onların həyat barədə düşüncələri çox oxşardır.

Nüaymə Əbu Bəttanın mənəvi keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirir. Əbədi ehtiyac və həqarət onun xasiyyətini dəyişməyib. Şəhərin başqa yük daşıyanları kimi o da, əzab-əziyyətdən elə günə düşüb ki, öz insanlıq ləyaqətinin müdafiəsi barədə düşünmək onun heç ağına gəlmir. Məsələn, Nüaymə Əbu Bəttə kimilərinin həyatını müşahidə edən yazıçı surətini yaratmışdır. O, Əbu Bəttə ilə tez-tez söhbət edir, ona pulla yardım edir. Lakin qoca hambala onun insan hüquqlarını izah etmək yazıcının ağına belə gəlmir. Əbu Bəttə öləndə, onun yerini atasından nadir fiziki qüvvəni irsən götürmüş oğullarından biri tutur və hər şey yenidən başlayır.

Nüaymənin yaradıcılıq üslubuna “Alilər” hekayəsi daha yaxındır. Livanlı kəndlilərin həyatına həsr edilmiş digər əsərləri kimi, Nüaymənin bu əsəri də insanlara həssas məhəbbət və mərhəmətlə qələmə alınmışdır. Ədalətsizliklə mübarizəyə qalxmaq iqtidarında olmayan əzabkeş və kimsəsiz insanlar... Onlar Mixail Nüaymənin hekayələrinin səhifələrində qarşımızda bu cür canlanırlar...

Əbu Rəşid və onun arvadı Umm Rəşid də istisna təşkil etmir. Sahibkar onlara xəbər göndərir ki, məhsulu bölməyə gələcək. Ağanı təntənəli şəkildə, bayram süfrəsi ilə qarşılamaq la-

zım idi. Onların evində isə bir neçə tənəkə boşqab, gil bardaq, bir cüt taxta qaşığı və alçaq stoldan başqa heç nə yox idi.

Əbu Rəşidlə Umm Rəşidin Rəşid adlı yeganə oğlu var. Uşağın bircə dənə belə olsun oynacağı yoxdur, dünyada onun üçün ən əziz olan İfrit adlı çəpişi və Sultan adlı xoruzudur. Uşaq onları bəsləyir, qulluq edir və onlarla qürurlanır. Elə buna görə valideynlərinin dil tökməsinə baxmayaraq, Rəşid ailəsinin üç min quruş borcu olduğu ağanı qonaq etmək üçün nə xoruzun, nə də çəpişin kəsilməsinə razılıq vermir. Bəs onda bu ilin məhsulu keçən ilkindən, iki dəfə az olubsa, borcu necə ödəməli?

Ağa arvadı və Rəşid yaşında qızı ilə maşında kəndə gəlir. Kəndlilər onları evə dəvət edirlər. Lakin ağanın fransızca danışan arvadı dəbli geyimi ilə yoxsul daxmaya girməyə heç cür razılıq vermir. Taxta qaşıqla tənəkə boşqabdan yemək barəsində isə o heç eşitmək belə istəmir.

Əbu Rəşid və Umm Rəşid təhqir olunur.

Nüaymə yazır: “İndi onlar tərəddüd etmədən bu biabırçılıqdan ölməyi üstün tutardılar”. Lakin kəndlilər öz incikliklərini bildirməyə cəsarət etmirlər. Ağa onlardan borcunu tələb edir. Əbu Rəşid isə izah edir ki, quraqlıq olduğundan cüzi miqdarda məhsul toplayıb. “Bu, sənin işindir - ağa deyir - mənə bunun dəxli yoxdur. Sabah məhsul payımı götürmək üçün sürücümü göndərəcəyəm”.

Qonaqlar getməyə hazırlaşanda ağanın qızı anasına fransızca deyir ki, xoruzla çəpişi özü ilə aparmaq istəyir. Bütün bu müddətdə Rəşid heç kimə fikir vermədən onlarla oynayırdı. Anası qıza cavab verir ki, “ürəyin nəyi istəsə, sənin olacaq”. Sahiblər xoruzla çəpişi götürüb gedirlər.

“Maşın guruldadı, yerindən tərpendi və yola düşdü. Əbu Rəşid xoruzsuz və çəpişsiz qayıtdı. Rəşid nə baş verdiyini yalnız onda anladı. O, yerindən atılıb balaca ayaqları ilə bacardığı qədər, var gücü ilə maşının ardınca qaçmağa başladı. O, qışqırırdısa da, qışqırığı ümitsizliklə dolu idi...

İf-rit, İf-rit! Sul-tan! Sul-tan!

Göylər bu səsə qulaq asır, dağlar isə ona əzəmətli əks-səda ilə cavab verirdilər” (162, 67).

Əbu Rəşid və Umm Rəşid zəhmətkeş və xeyirxah insanlar olsalar da, həm də avam və mövhumatçı idilər. Məsələn, o, əlinə bir ovuc taxıl alıb, arıtlaya-arıtlaya ürəyində düşünür ki, əgər taxılın sayı cüt çıxsaysa, onlar bu torpaqda qalacaqlar və ağa onlardan sələm tələb etməyəcək, yox əgər tək çıxsaysa, onun ailəsi ilə tutduqları yerdən qovacaq.

Əbu Rəşid və Umm Rəşid itaət etməyə adət etmişlər. Ağanın arvadı xoruzla çəpişi maşına aparmağı ömr edəndə Əbu Rəşid bununla uşağını yeganə sevincindən məhrum etdiyini, çox gözəl bildirisə də, əmri dinməz - söyləməz yerinə yetirirdi. Arvadı da itaətkarlıqla susurdu.

Digər cütlük qəddar ağa və onun arvadıdır. Onlar belə hesab edirlər ki, var-dövlətlə istənilən pisliliyi, qəbahəti təmizə çıxarmaq olar. Kəndlinin əzablarına heç bir məhəl qoymayan varlı ağa surəti dahi Azərbaycan şairi M.Ə.Sabirin məşhur “Əkinçi” şerindəki bəy surətini xatırladır.

Nüaymə qeyd edir ki, müasir “mədəni” cənablar, əvvəlki “keçmiş” ağalardan da qəddar və tamahkardırlar. Müəllif ağanın mərhum atasının, daha xeyirxah və sadə adam olmasını da hekayədə qeyd edir. Onun kəndlilərlə bir yerdə oturmasını, kəsib süfrəsini onlarla bölməsini, heç kimdən sələm götürmə-

məsini xatırladır.

Əsərlərdə, mərhum ağa və onun indiki ağası da, kiçik qızının daxil olduğu ailəsi də kəndlinin gözündə “alilər” dəndirlər. Nüaymə isə bu “ali” adamların - ürəyi, vicdanı olmayan, “çini qablardan yemək yeyən və çəngəl-bıçaqdan müasir dəblə istifadə edən”lərin iç üzünü açır. Yazıçı onları “alilər” adlandırırsa da, bu sözü kinayə və istehza ilə işlədir.

Oxucuda bu cür insanların daşürtlükliliyinə ikrah hissi, o birlərin ağır taleyinə isə həssaslıq və mərhəmət hissi oyanır. Nüaymə kəndliləri hüquqsuz vəziyyətdə qoyan ədalətsiz qanunları da ifşa edərək, varlıların yoxsullar üzərindəki zorakılığına qarşı çıxır. Bədii sözün qüdrəti ilə o, sadə xalqın ehtiyaclarına biganəlik göstərən imtiyazlı təbəqələrə rüsvayçılıq damğası vurur.

Nüaymənin “Hədiyyə” hekayəsinin də dərin faciəvi məzmunu var. Onun qəhrəmanı bəna Məsud tikintidə işləyir. Bu, “məhkəm kürəkli, geniş sinəli, güclü çiyinləri, qüvvətli ayaqları və əlləri” olan bir gəncdir. Onun çoxdan bəri gizli bir arzusu var - arvadına güzgü hədiyyə etmək. Odur ki, o, dan yeri ağarandan qaranlıq düşənəcən işləyir, qarındolusu yemək yemir, hər çəpiyinə qənaət edir. Nəhayət, otuz lirə toplaya bilir. Evə gedən yolda Məsud pulunu hesablayaraq və əlmuzdunun güzgü almaq üçün bəs edəcəyini dəqiqləşdirmək istəyir. Axı onun varlı bir evin yaxınlığındakı zibil yığnağında tapdığı kiçik güzgü qırığını güzgü saymaq olmaz. Hər dəfə arvadını bu güzgü qırığına baxan görün Məsudun əzabları oxucuda bu gəncin taleyinə ürək ağrısı ilə acıyır.

“Məsud belə fikirləşir: on lirəyə un, beş lirəyə yağ, duz və sabun alarsam, on beş lirə qalacaq. Elə bilirəm ki, buna da gö-

zəl bir güzgü almaq olar. Bəs qənd, bəs düyü, eh Məsud!? Bizim hələlik azca mərcimək və buğda yarmamız var. Bəs sənin çəkmələrin? “Ah, Məsud! Ayaqqabının altı artıq yoxdur, iti daşlar və tikanlar ayağına batır. Axı sən daşları daşıyırsan, sənə möhkəm ayaqqabı gərəkdir. Bir lirə yarımı da ayaqqabı təmirinəmi verim?!... Bəs güzgünü on beş lirə əvəzinə on üç lirə yarımlıq alım? Yox! Güzgü ən gözəldən olmalıdır. Ayaqqabı isə gələn həftəyəcən gözləyər” (162, 108).

Məsud şəhərə piyada, avtobusa bir piastır belə artıq xərcləmədən gedir. Uzun axtarışlardan sonra o, istədiyini tapır və dükən sahibindən güzgünü qalın kağıza yaxşıca bükməyi xahiş edir, özü isə pul çıxarmaq üçün əlini cibinə salır.

“Onun əli quruyub qaldı, daşa döndü: cibi bom-boş idi”.

“Dükən sahibi ona cibgirin qurbanı olduğunu başa salanda, Məsudun gözləri qaraldı. Onun ümitsizliyinin həddi-hüdudu yox idi” (162, 110).

Xoşbəxtlikdən Məsud həmyerlisinə rast gəlir, ondan borc pul götürərək güzgünü alır. Evə dönüb güzgünü əvvəlcədən fikirləşdiyi yerdən asdıqdan sonra Məsud bütün yorğunluğunu və məyusluğunu unudur. Lakin arvadı güzgüyə yaxınlaşmağa macal tapmamış güzgü döşəməyə düşür və parça-parça olur. Aclıq və əsəbdən qüvvəsini itirmiş Məsud da döşəmənin üzərini yıxılır...

Müəllif qeyd edir ki, axı bu insan sağlam, möhkəm gənkdir, “qıvrıq qüvvəyə, öküz dözümlünə malikdir, zirək və səbrlidir. Bu vaxtacan onun ağır daşları daşıyarkən büdrədiyini, yaxud da çətinlik çəkdiyini görən olmayıb. Heç kim onun kiminləsə daşdığına, ya söydüyünü görməyib. O, heç vaxt yorğunluqdan şikayət etməyib və hətta ən ağır yükədən belə imtina etməyib!” (162, 105).

Mixail Nüaymənin zəngin həyat təcrübəsi ona ictimai ziddiyyətlərin dərin kökləri insan taleyində və əməllərində açmağa, onları konkret şəraitdə aşkara çıxarmağa imkan vermişdi. Hər hansı tipik ictimai hadisə Nüaymənin novellalarında mücərrəd ümumiləşdirmə şəklində yox, konkret mənzərədə, konkret insanların taleyi və yaşantılarında təqdim olunur. Əsərləri inandırıcı və həyati olması da məhz bundan irəli gəlir..

Kiçik insanların taleyi Nüaymənin digər hekayələrinin mövzudur. “Buz ərisin!” (“Və yəzub əl-cəlid”!) hekayəsindəki yeni ildə öz uşaqları üçün ayaqqabı ala bilməyən kəndli Dirhəm, “Balın qurbanı” (“Şəhidə - ət-şühdə”)¹ hekayəsindəki xəstə qardaşı üçün bal tapmaq istəyən və bunun üçün həyatından keçən balaca qız Həziran, “Sarıdışlı” (“Əsfər ən-nəb”) hekayəsindəki dağlıq Livandan olan yoxsul sərgərdan qoca Əbd əl-Qafar (“Mənim dostum Əbd əl-Qafar” - “Sadiki Əbd əl-Qafar”) və bir çox başqaları bu qəbildəndir. Bu insanların hamısı ədalətsiz ictimai quruluşun qurbanlarıdır.

Qeyd edildiyi kimi, Nüaymənin bir çox qəhrəmanları daha yaxşı həyat uğrunda, insan hüquqlarının müdafiəsi üçün mübarizəyə hazır deyillər. Lakin başqa Nüaymələr də mövcuddur. Məsələn, “İki qiyamçı” (“Səiran”)² hekayəsindəki Fuad belələrinəndir.

Kiçik yaşlarından bu gənc yoxsulluğu dəf etmək istəyir. Ehtiyac və məhrumiyyətlərə baxmayaraq o, ibtidai və orta təhsil alır. Sonra da universitetə daxil olur. Onun təhsil alması üçün

¹ Ruscaya tərcümədə - “Havayı bal” (51, 124)

² Ruscaya tərcümədə - “Bilərzik” (51, 21).

anası varlıların evində paltar yuyur, çörək bişirir və xidmətçilik edir.

Lakin ağır xəstəlik ananı yatağa salır və Fuad həm anasını, həm də özünü yedirtmək, eyni zamanda öz təhsil haqqını ödəmək məcburiyyətində qalır. Əvvəl-əvvəl o, tanışlarından borc pul istəməyə utanır. Nəhayət qərara gəlir və özü ilə bir kursda oxuyan imkanlı tələbəyə - Fərid Sursura ağız açır, cavabında isə bunları eşidir: "Sənin anan vur-tut paltaryuyan qadındır... Universitet diplomu paltaryuyanın oğlunun nəyinə gərəkdir?" (160, 113).

Ehtiyac vicdanlı Fəridi oğurluğa vadar edir. Bu, elə bir məqam idi ki, o, ədalətsiz kapital dünyasını - "Sursurların"³ qartal, qartalların isə heç nə olduğu bu dünyanı yerlə-yeksan etməyə hazırdır. Lakin həmin anda o peşman olur, vicdan əzabı çəkir. Ölməyə belə hazırdır, anasının ölməyinə də razıdır, tək onun vicdanı ləkəsiz olsun.

Ancaq o, mövcud qaydalarla da barışa bilmir, dünyada baş verən ədalətsizliyə qarşı mübarizə etmək əzmindədir...

Fuad deyir: "Yox, Fuad oğru kimi ölməyəcək. O, çürüməkdə və dağılmaqda olan bütün alçaqlıqlara qarşı, ədalətsizliyə və rəzilliyə qarşı üsyan qaldırdığından sonra öləcək... O, üsyan etməmiş ölməyəcək. Sursurlar bu torpağın əbədi ağası olmayacaqlar.

Bu dünyada firavanlıqdan mənə və mənim kimilərinə də pay düşür və biz bu tamahkar acgözlərə görə rifahdan əl çəkməyəcəyik!"

Fuad və onun arvadı Sürəyya inqilabçı olurlar. Tezliklə polisin onları mövcud quruluşu devirməyə səsləyən gizli çağırış və

³ Hərfi mənası "Sisəy" deməkdir.

rəqələrini yaydıqlarına görə həbs edir.

Hekayədə üç həmyaşının - Fuad, Sürəyyə və Fərid Sursurun taleyi izlənilir.

Paltaryuyan qadının oğlu əhatəsindəki adamları yüksək fikirləri, güclü xarakteri və cəsarəti ilə heyran edir. O, yoxsulluğa görə xəcalət çəkmir. "Yoxsulluq xəcalətli deyil, xəcalətli olan yoxsulluqla barışmaq və ona itaət etməkdir. Həqarət və mütilik olmasa, yoxsulluq ən yaxşı həyat məktəbidir. Var-dövlətli adamlarda ən çox ikrah doğuran cəhət onların lovğalığı və şöhrətpərəstliyidir. Lovğa və təkəbbürlü varlılar başqalarında özlərinə qarşı paxıllıq və nifrət oyadaraq özləri qəbir qazırlar" (160, 109).

Böyük sərvətin varisi olan Fərid Sursur pulları düşüncəsiz yelbeyinliklə xərcləməyi özünə rəva bilir. Bütün vaxtını kart oynamaqda, şərab içməkdə, avaralanmaqla keçirir. O, imtahanlardan dəfələrlə kəsilir. Hər dəfə də Fuad ona kömək edir, Fuadın sayəsində o, diplom alır. Lakin qəlbində yoldaşına qarşı zərər qədr də olsun minnətdarlıq hissi oyanmır. Fuadın paltaryuyan qadının oğlu olması onun heç bir vaxt yadından çıxmır. Fərid Fuada belə məsləhət verir: "Sən layiq olduğun yerdən yüksəklərə qalxmağa səy göstərmə" (160, 113).

Sürəyya dövlətli bir ailənin qızıdır, əvvəllər Fəridin nişanlısı olmuşdur. Lakin nişanlısının alçaq adam olduğunu başa düşdükdə o, Fəriddən ayrılaraq yoxsul, lakin vicdanlı Fuada ərə getməyi üstün tutur.

Bu hekayəsində Nüaymə mücərrəd humanist ideyaların təbliği ilə kifayətlənmir. Burda o, oxucuya dünyanın dəyişdirilməsi uğrunda fəal mübarizə aparmağın vacibliyini aşılıyar.

Ədalətsizliyə qarşı etirazın daha bir nümunəsi yazıçının ey-

ni adlı hekayəsinin qəhrəmanı məktəbli Assurnuhdur. Bu arıq, xəstə oğlan “çətinliklər qarşısında təslim olmağa” adət etməyib. Onun dostu şer yazdıqda, müəllim şeri oxuyub müəllifinə qaytarır və uğursuz şer olduğu üçün cırıb atmağı məsləhət görür. Bir neçə gündən sonra isə şer müəllimin imzası ilə bir çox qəzetlərdə dərc edilir və ədəbi müsabiqədə mükafat alır.

Mükafatın təqdim olunmasına həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Assurnuh müəllimin fırldaqçılığını ifşa edir. Qisas almaq üçün Assurnuhu buraxılış imtahanından kəsirlərsə də, o, yenə həqiqət uğrunda mübarizəsindən dönmür.

Assurnuh anlayır ki, müəllim dostunun nəinki ilk şerini, “ürəyinin döyüntüsünü, damarlarında qaynayan qanını və hələlik ki, doğulmamış şöhrətini də oğurlayıb. O, azad ruhun müqəddəs vergisini oğurlayıb” (160, 89).

Assurnuh surəti Nüaymə tərəfindən böyük məhəbbət və şəfqətlə qələmə alınıb.

Yazıçı bu hekayədə öz qəhrəmanının portret cizgilərinə xüsusi diqqət ayırır: “Assurnuhun uzun əlləri və ayaqları var idi, burnuda uzun idi. Ucu bir qədər yuxarı qalxmış uzun burnu qılinc tiyəsinə bənzəyirdi. Burnunun pərləri elə balaca idi ki, ona baxanda təəccüblənməyə bilmirdin ki, o, bunlarla necə nəfəs alır? Onun sümüklü və uzun, qalın barmaqları şəffaf dərisi ilə ötrülmüş, iti dırnaqlarla silahlanmışdı. Ayaqları iri başmaqların içində, quru yerdə sürüşən balaca qayıqlara bənzəyirdi” (160, 87).

İlk baxışdan zəif görünən bu oğlan müəllimin alçaq əməlinə qarşı üsyan etmək, səsini ədalətin müdafiəsi naminə qaldırmaq üçün özündə qüvvə tapmışdı.

Yalana, bərabərsizlik və qanunsuzluğa qarşı etiraz Nüaymənin hər yeni hekayəsinin gedişində duyulur. Nüaymənin qəhrə-

manları əclaflığa, alçaqlığa, qəddarlığa nifrət etməklə kifayətlənmir, bu qüsurlarla, onları doğuran cəmiyyətlə mübarizə yollarını arayırlar.

Nüaymənin diqqətini, onun ölkəsindəki qadının vəziyyəti də cəlb edirdi. Bu, “Onun təzə ili” hekayəsinin mövzusunda hiss olunur.

Şeyx Əbu Nasif əl-Kəkus Yarbub kəndinin kəndxudasıdır. O, xristiandır. Onun yeddi qızı var, həyatının arzusu, qocalığının dayağı, dövlətinin varisi, nəslinin davamçısı ola biləcək oğlu isə yoxdur. Budur, Şeyxin evində səkkizinci uşağın dünyaya gəlməsini gözləyirlər.

“Bəli, Şeyxin möhürü olan üzük artıq özgə əllərə” keçməyəcək və Yarbub kəndinə baş çəkən mitropolit əl-Kəkusun evindən başqa bir evə düşməyəcək. Onun qonşusu İlyas əl-Nəkdəkuk isə daha bundan sonra özünün beş oğlu ilə qürtlənməyəcəkdi” (176, 47).

Şeyxin başında bu fikirlər hərləninəcə, mamaça ona səkkizinci qızın doğulmasını xəbər verir.

Şeyx qəzəblə çağanı mamaçanın əlindən dartıb alır və diridiri basdırmaq üçün meşəyə aparır, mamaçaya iki qızıl pul verərək, kənddə doğulanan ölü oğlan uşağı olması haqqında şayiə yaymasını əmr edir.

Oğlan nəslin davamçısı, atanın adını əbədiləşdirəndir, qız isə ailənin bəlası və rüsvayçılığıdır. Şeyx Nasif belə hesab edir. O, çox avam adam deyil, kifayət qədər oxumuşdur, Avropa mədəniyyətindən də xəbəri var. O, hətta ağcaqanadlardan müdafiə edən torlu çarpayı, stol və stullar da almışdı. Vacib qonağı olan da hərdən sandıqlarından çəngəl - bıçaq da çıxarırdı” (176, 41). Onun Avropa malı olan kostyumu, dəbli çəkmələri, nişastalan-

miş, ütülənmiş köynəyi də vardı. Buna baxmayaraq, şeyx qədim mövhumatçı fikirləri də qəbul edir, arvadı elə də bu baxışlara müvafiq davranırdı.

O, arvadına bütün “faciə”lərin ən başlıca günahkarı kimi baxır, onunla heyvanla davranan kimi davranırdı. Onu günlərlə inəklərlə bir tövləyə salıb qapını bağlayır, öləncən döyür, ağ-lını itirməsinə səbəb olur.

Nüaymə öz qəhrəmanının iç dünyasını incə psixoloq kimi açıb göstərir, şeyxin necə səbirsizliklə oğul gözləməsini, gözlərinə körpə oğlan uşağının görünməsini inandırıcı şəkildə, aydın təsvir edir. “Uşaq balaca əllərini Əbu Nasifə uzadır, divardan enərək ona doğru gəlir. İndi artıq o, körpə deyil, gəncdir. Əbu Nasif qollarını açır, onu sinəsinə sıxıb hələ heç kimi öpmədiyi çılğın bir hərərlə öpür. Bəli, bu, Nasifdir. Onun bütün arzularının tacı, həyatının diləyi, qocalığının dayağı, sərvətinin varisi, nəslinin davamçısıdır”. (176, 49).

Qızı olduğunu təsəvvür etdikdə isə bütün bədəni əsir, qəzəbdən gözləri qarşısına qaranlıq çökür.

Qəhrəmanın dünyagörüşündəki mədəniyyətin zahiri əlamətləri ilə keçmişin mürgülü qalıqlarının vəhdəti - Nüaymənin aşkara çıxardığı həyat həqiqəti budur.

Nüaymə şeyx arvadı Umm Nasifi bizə təsvir etmir. Biz onun barədə yalnız ətrafdakıların danışılardan məlumat alırıq. Umm Nəşif hekayət boyu sanki pərdə arxasında qalır, bununla da müəllif onun simasızlığını və kütlüyünü nəzərə çarpdırır.

Yazıcının təqdim etdiyi mamaça surəti tamahkar, qeybətçi kəndli qadınıdır. Onun üçün həyatda ən başlıca şey puldur. Umm Nasifin nə vaxt doğacağına ona da dəxli var. O, oğlan uşağının doğulması üçün şeyxdən və onun arvadından çox dua

edir, allaha yalvarır. Axı, şeyxin oğlu olarsa, o puldan da əlavə pal-paltar, ən başlıcası isə qızıl alacaq. Körpə çağanın vəhşicəsinə qətli onun ürəyini ağrıtmır, çünki o öz payını onsuz da alıb.

Nüaymənin ən yaxşı novellalarından biri olan bu novellanın kompozisiyası sadəliyi ilə seçilir, o, süni bədii fəndlərdən azaddır. Yazıcının bir çox başqa əsərlərində olduğu kimi, məişət fonu süjetə əhatəlik və dərinlik verir, qəhrəmanın əməllərini və həyəcanlarını tamamlayır.

Bu novellada mənzərə də böyük rol oynayır. Təbiət yalnız hadisələrin baş verdiyi fon olaraq qalmır. O, sanki canlı məxluqdur, insanların həyatında iştirak edir, onlarla sevinc və kədəri bölüşür. Mənzərə hadisələrin inkişafına uyğun surətdə dəyişir, qəhrəmanların əhvalını əks etdirir.

Yeni il gəlib, bu il anaya və uşağına bədbəxtlik gətirəcək. Bu bədbəxtliyin yaxınlaşmasını Nüaymə yeni il gecəsinin mənzərə təsvirləri vasitəsi ilə çatdırır.

“Min doqquz yüz səkkizinci il Yarbub kəndinə küləyin vı-yıltısı və ulamaya bənzər səsi altında qədəm qoydu. İndi isə bu gecənin son saatları, mərhumun üzərində olduğu kimi, tufan hönkürür, gecənin zülməti kəfən əvəzinə ona bürünür, qar qəbrinə min doqquz yüz doqquzuncu ili qarşılamaq üçün ağ xalça sərir... Tufan hönkürür, gecə ağlayır” (176, 44).

Nüaymənin kədərli qadın taleyinə həsr olunmuş “Sonsuz qadın” hekayəsini ərəb ədəbiyyatşünasları onun bu janrdə yazdığı əsərlərin ən yaxşısı hesab edirlər.

Livan şəhərlərindən birində Əziz əl-Qırbac və Cəmilə əl-Büştəvinin toy mərasimi olur. Əvvəlcə ailə həyatı onların hər ikisi üçün “şehirli bayram” idi. Cavanların fərəh və şadlığının həddi-hüdudu yoxdur. Cəmilə qaynata və qaynananın sevimlisi-

dir. Bir il keçir. Lakin ailədə uşaq səsi gəlmir. Bu ərinin yaxınlarını narahat edir. Onlar: “Bizim nəslimiz kəsilə bilər”, - deyib narahat olurlar.

Cəmilənin müsibətli günləri başlayır. Onun sonsuzluğuna “göylərdən göndərilmiş qisas, insanların heç vaxt bağışlamayacağı böyük günah kimi” baxırlar (176, 71).

Qaynanası onu monastırdan monastra, türkçərəçidən cadugərə aparsa da faydası olmur. Əri onu “xurmanın tumu kimi atır, zəhərli gürzə ilan kimi nifrət edir”, söyür və döyür. Hamı unudur ki, Cəmilə ətdən və qandandır. Onun da duyğuları var, əzab çəkə bilir.

Nəhayət, sonda Cəmilənin kor-koranə itaəti etiraza çevrilir. O, ərinə xəyanət edir və tezliklə ana olacağını hiss etdikdə həyatı dərhal dəyişir. O yenə də ərinin məhəbbəti və ətrafdakıların diqqəti əhatəsindədir. Ancaq bu, artıq Cəmiləni fərəhləndirmir, hər bir mehriban söz “iti bıçaq kimi onun ürəyinə sancılır”. Gənc qadının pak və sadıq qəlbi xəyanətin rüsvayçılığına tab gətirmir və o, həyatına intiharla son qoyur.

Cəmilənin kədərli taleyindən söz açan Nüaymə qadına yalnız gələcək uşaqların anası, ölməzdən əvvəl nəsil qoyan diş məxluq kimi baxan, qadının uşaq doğmaqdan başqa da ləyaqət və keyfiyyətlərə malik insan olduğunu başa düşməyən cəmiyyətin əsl simasını açıb göstərir.

Öz haqqını müdafiə edən Cəmilə surətini Nüaymə məhəbbət və mərhəmətlə, səmimi bir heyranlıqla qələmə alır: “Cəmilə əl-Büşəviyə gəldikdə isə o, təkcə qeyri-adi gözəlliyi ilə seçilmir, həm də hər qızda çətin rast gəlinən nadir keyfiyyətlərə malik idi. Kişilər və qadınlar arasında Cəmilədən söz düşəndə, yaxud onlar bir araya yığılanda, həmişə əvvəlcə onun valehedici

ci gözəlliyindən, sonra isə xoş əxlaqından, savadından və zənginliyindən danışırdılar” (75, 50).

Cəmilə əhatəsindəki “qızların yaxşı yeyib-içib, gözəl geyinməli” olduğunu düşünən həmyaşdılarında fərqlənir. O, “qızıl-la yüklənmiş diş eşək” olmaq istəmir və qaynanasına ev işləri görməkdə heç bir biabırçılığın olmadığını sübut etməyə çalışır. Cəmilə cəmiyyətdəki mövqeyinə görə, qızıl, almaz və sair daş-qaş gəzdirməsini tələb edən əri ilə də razı deyil.

O, bütün qəlbi ilə ana olmağı arzulayır. İntihar etməzdən öncə o, ərinə yazır: “Ah, əgər sən bilsəydin ki, mən neçə-neçə gecələri oğul arzusu ilə yuxusuz keçirmişəm. Mən onu əllərimdə görmüşəm, onun yuxudan ayılıb sinəmə sıxılmasını görmüşəm. Mən onun balaca ürəyinin döyüntüsünü eşitmişəm, balaca əllərinin hərəkətini görmüşəm, həyatda atdığı ilk addımlarını duymuşam. Dəfələrlə mənə “ANA!” deyərək çağırmasını eşitmişəm. Dönə-dönə çarpayısının yanında layla çala-çala oturmuşam” (176, 75).

Yalnız günah işlətdikdən sonra təhqir edilmiş Cəmilə şərəfsizlik etməsində ərinin günahkar olduğunu sübut edə bilir. Bəli, onun günah işlətməsində əri və anası, qaynanası və qaynatası, “onu küləyin ağacdən qoparıb qürbətdəki qaşqabaqlı, soyuq diyarlara apardığı yarpağa” çevirən bu adamlar da müqəssirdirlər (176, 89). Bu “ona hər an, hər dəqiqə əzab verir, onda həyata, bütün dünyaya ikrah hissi oyadırdı” (176, 89). Müəllifin rəğbəti, əlbəttə ki, Cəmilə tərəfindədir. Məğrur, saf qəlbli Cəmilə öz mühitindən, şübhəsiz ki, yüksəkdə durur. Onu əhatə edən insanlar - anası, əri, qaynanası daha primitivdirlər.

Novellanın digər qəhrəmanı Cəmilənin əri Əziz əl-Qırbağdır. On səkkiz yaşı olanda o, Amerikaya getmiş, orada ticarətlə

məşğul olmuş, sanballı var-dövlət toplamışdır. Qısa bir müddətdə yüzlərlə suriyalı və livanlı mühacirin uzun illər nail ola bilmədiyinə o, nail olmuşdur. Əzizin heç iyirmi beş yaşı tamam olmayıb. Şəhər sakinləri onun zəhmətsevərliyindən, ağılından və xoş xasiyyətindən razılıq edirlər. Nüaymə yazır: “Əziz dinə qarşı çıxmır, əyyaşlıq etmir, qumar oynamır, siqaret çəkmir. Şəhərdəki hər bir qocanı “babası”, hər bir qarını “nənəsi”, ahıl kişini “dayısı”, ahıl qadını “xalası”, gənc oğlanı “qardaşı”, gənc qızı isə “bacısı” adlandırır. Gənci də, qocanı da göləndə birinci o, salam verir, qadınlara təzim edərək ədəblə şlyapasını çıxarırdı” (176, 72).

Ancaq sonrakı hərəkətləri Əzizin əsl simasını üzə çıxarırdı. Onun iradəsi zəifdir, özünün şəxsi fikri yoxdur. Dediyləndə israr edə bilmir. Əgər ətrfadakılar sonsuzluğu qadın üçün biabırçılıq hesab edirlərsə, deməli, bu belədir ki, var. Onda bu mədəni, nəzakətli, “qadınlara təzim edərək ədəblə şlyapasını çıxaran” cavan oğlan arvadını kobud söyüşlərlə təhqir edir və onu qəddarcasına döyür. Yeri gəlmişkən, o, ailənin başqa üzvləri ilə də kobud və qaba davranır.

“Əziz işdən evə qayıdanda ev qəbirə dönürdü - bütün səs-səmir kəsilir, həyat dayanırdı. Heç kim bir kəlmə söz belə danışmırdı. Əgər evdəkilərdən kimsə ona xoş gəlməyən bir söz desə, yaxud bir iş görsəydi, o deyindir, qab-qacağı qırır, mebeli və əlinin altına düşən hər şeyi sındırıb töküürdü” (176, 72). Nüaymə öz qəhrəmanının zahiri saxta ədəb-ərkanını bu cür ifşa edir.

Əzizlə Cəmilənin valideynləri keçmişin küt və ətəlet dolu ənənələrinə qısqançlıqla riayət edirlər. Bu xasiyyətin yiyəsi olan valideynlər cavanların həyatını puça çıxarırdı, onları əxlaqi və fiziki baxımdan şikəst edirlər. Cəmilə doğma anasının yanın-

da təsəlli tapacağı barədə düşünür, lakin heyflər olsun ki, o da sonsuzluğu qadının təqsiri və günahı hesab edir.

Nüaymə bu insanlara nifrət edir. O, Əzizin anasının - ikiüzlü, ürəksiz, “oğlu Əzizi arvadından xilas etməsi üçün Əzrayıla yalvaran” mənfi qadının surətini yaratmışdır. (176, 74).

Bu əsərdə soyuqqanlı seyrdən əsər əlamət yoxdur. “Sonsuz qadın” əsəri ərəb xalqına keçmişdən miras qalan bütün geriliyə və ziyanlı adətlərə qarşı qəzəbli etirazdır, qadının, onun cəmiyyətdə ləyaqətli yer tutmaq hüququnun müdafiəsi istiqamətində alovlu inqilabdır.

Ümumiyyətlə, ailə həyatı Nüaymə novellistikasının əsas mövzudur. Başqa əsərlərində olduğu kimi, yazıçı azsaylı novellələrində da bir çox ailə problemlərinə toxunur.

Biz artıq “İki qiyamçı” hekayəsinin qəhrəmanından - Sürəyadan söz açmışıq. “Zəlzələ” hekayəsinin qəhrəmanı da ona bənzəyir. Hekayədəki hadisələr bir ərəb şəhərində baş verir. İnkilab baş vermişdir. Bu ictimai hadisəyə başçılıq edənlər arasında cavan oğlan və onun varlı ailədən olan nişanlısı da var. Qızın atası inkilabın barışmaz əleyhdarı, yeni rejimə qarşı qızğın müqavimət göstərən və onun devrilməsinə çalışan generaldır. İnkilab komitəsi inkilabın bütün düşmənlərini həbs etməyi əmr etmişdi. Onların bəzilərinə ölüm hökmü kəsilmişdi. General da onların arasında idi, qızı onun inkilabçılardan gizləndiyi kilsəyə gəlir. Qızının inkilaba sədaqəti, inandırıcı sözləri qoca generalı öz baxışlarını dəyişməyə vadar edir və o, inkilabçılara qoşulur.

Nüaymə cəmiyyətdə baş verən yeni prosesləri belə görür və göstərirdi. Onun yeni qadın qəhrəmanları özlərini kişilərin köləsi hesab edərək, mütəlliklə fağır həyat sürən qadınlara bənzəyirlər. Görünməmiş bir iş baş verir: qız atasına qarşı üsyan edir.

Nüaymənin qadın qəhrəmanı buna gedir. Bundan daha artıq iş görür, xalq cənnətdəki xoşbəxtlik və o dünyadakı həyat vədləri ilə aldadan kilsədə onun xidmətçilərinin əleyhinə üsyan edir.

Hekayənin qəhrəmanı deyir: "İnqilabı xalq etməlidir, allah göydən yerə enib bunu bizim əvəzimizə etməyəcək" (160, 161). O, öz baxışlarını açıq-aydın və cəsarətlə bildirir: "Həyat hamı üçün fərəh gətirməlidir, yer üzündə ədalət və bərabərlik bərqərar olmalıdır".

Nüaymənin bir çox hekayələri Ərəb Şərqiinin əksər ölkələrində hələ də mövcud olan köhnə adət-ənənələrin, mövhumatın ifşa edilməsinə həsr edilmişdir. Müəllif heyrətini gizlədə bilməyərək: "Nə qədər insan fanatizmin qurbanına çevrilmişdir!" - deyir.

"Qoca ifritənin hədiyyəsi" hekayəsi (160, 116) avam kənd sakinlərinin ifritə hesab etdikləri qoca qadının faciəli taleyindən bəhs edir. Cavan çağlarında o, oğlunu və ərinə itirmişdir. Kənddə isə şayiə gəzir ki, onları qadının köməyi ilə şeytan yemişdir. Hamı bu qadına ikrahla yanaşır, eyni zamanda ondan qorxur, evini isə "qəzəb yuvası" adlandırırlar. Bu vəziyyətdə o, doxsan yaşına çatır. Həyat ona insan nifrətindən başqa heç nə verməyib. Qoca qarı da insanlara nifrət edir.

Tənhalıqda, soyuq və qaranlıq mağaraya bənzəyən daxmada ölən bu qadının günahı nədir? Nə üçün o, ömrü boyu acliqdan əziyyət çəkməli idi? Axı niyə kiminsə onu ifritə adlandırmasına hamı inanmış və zavallı qadından üz döndərmişdi. Müəllif insanların avam sadələvhlüyünə acıyır, istehza edir.

"Daşyonan" ("Kəssər əl-həsə") (169, 29) hekayəsində Nüaymə həyata cüzi də olsa, marağı olmayan bir insan surətini canlandırtıb. O, bir vaxtlar dini fanatizmin şüurları tutqunlaşdır-

dığı bir dövrdə yeganə qızını öldürmüş və bir çox illərini həbsxanada keçirmişdir.

Bu surəti Nüaymə səmimi rəğbətlə qələmə alıb. Hekayənin qəhrəmanı öz arvadını erkən itirərək, kiçik qızı ilə qalır. Ata qızının qayğısını çəkir, "kiminsə onu yoldan çıxarmasına, şeytanın onu cadulamasına" imkan vermir. Həyatsevər, güləruz, xoşxasiyyət ata qızını qətlə yetirdikdən sonra kəskin surətdə deyisir, cinayət etdikdən sonra ağlını itirir.

Bu məhv olmuş həyatların müqəssiri kimdir? Müəllif bu suala əminliklə cavab verir: dini mövhumat və avamlıq.

Nüaymə bu mövzuya dəfələrlə qayıdır. "Daşyonan" hekayəsində hadisələr faciəli şəkildə həll olunursa, "Yeni doğulmuş" ("Milad əl-Cədid") hekayəsini yazıçı komik planda həll edir. Ailənin yeganə övladı - on yaşlı oğlan, görünür ki, hansısa əsəb xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq gəzə bilmir. Milad gecəsində anası ona təlqin edir ki, sənə ancaq İsa Məsih kömək edə bilər. O, oğlundan allaha dua etməyi xahiş edir. Nəticədə isə gecələrin birində evə oğru girir, oğlanın otağına gəlir və işin nə yerdə olduğunu başa düşərək özünün İsa Məsih olduğunu söyləyir. Uşağın ayaqlarına duyduğu fərəhdən hərəkət etmək qabiliyyəti qayıdır.

Hekayədə yumşaq yumor hissi ilə olsa da dini mövhumat tənqid olunur. Müəllif uşağın anasını mülayim istehza ilə təsvir edir, bu avam qadının "əgər uşağı həkimlər müalicə edə bilmədilərsə, bunu yalnız İsa Məsih edə bilər" - deyərək səmimi qəlbdən buna inanmasını diqqətə çəkir. Onun allaha inamı o qədərdir ki, yalançının İsanın az qala evdəki bütün qiymətli əşyaları aparmasına mane ola bilmir. Yazıçı insanı sağlam düşünmək qabiliyyətindən məhrum edən cahilliyi ustalıqla ifşa edir.

“Tilsim” hekayəsində (“Olub-olmayıb” məcmuəsindən) mövhumatın təsirindən danışılır. Hekayənin qəhrəmanı müasir baxışlı, savadlı bir insan zərərli mövhumatın qurbanına çevrilir - İsanın çarmıxa çəkildiyi xaç ağacından bir qırıqının sehrinə elə avamlıqla inanır ki, öz oğlunu öldürmək həddinə çatır.

Nüaymənin hekayələrində mövcud quruluş əleyhinə mübarizəyə açıq çağırışlar səslənir. Həyatı düzgün təsvir edən müəllif insanları müasir cəmiyyətin qüsurları barədə düşünməyə vadar edir.

Bir sıra əsərlərində Nüaymə ərəb mühacirlərinin Amerika-dakı ağır taleyindən söhbət açır. O, qərb sivilizasiyasının nöqsanlarını üzə çıxararaq, ərəb mühacirlərinin tez bir zamanda öz vətənlərinə dönməsi üçün çalışır. Onların özgələşməsini, ərəblərin Amerika həyat tərzinin pozğun təsirindən dəyişilib başqa-laşdığını təsvir edir. Bu baxımdan “Qu-qu quşlu saat” (“Saət əl-kuku”) hekayəsi səciyyəvidir.

Toy günü Zümrüd nişanlısı Həttarı tərkdən edərək, “ecazkar ölkə” haqqında qeyri-adi hekayələri ilə onu heyran edən bir nəfərlə Amerikaya gedir. Bu səbəbdən doğma torpaq Həttara da dözülməz gəlir. O da çıxıb Amerikaya gedir. Burada onun bəxti gətirir, işləri yoluna düşür və o uğur qazanır.

Lakin illər keçir və Həttar başa düşür ki, o, artıq insan deyil, “dollar məşinının bir zərrəsinə çevrilmişdir”.

Həttar öz-özündən soruşur: “Artıq iyirmi ildir ki, mən bu cəhənnəm məşinına ürcah olmuşam. Mən bu gün kiməm? Əvvəllər mən güclü, möhkəm, cəsarətli bir adam idim. Evimin də, çölümün də ağası idim. Məni yaxınları sevirdi, həmkəndlilərim hörmət edirdilər. İndi isə mən nəhəng çarxa çəkilmiş əsirə bənzəyirəm. Mən nə öyrəndim? Yeni dilmi? Yeni ölkəni tanıdım-mı? Yox, mən qanmazam. Mənim nəyim var? Pulum nə məni,

nə valideynlərimi, nə də Zümrüdü xoşbəxt edə bilməyəcək... Özümü bu cəhənnəm məşinının ən balaca hissəciyi kimi hiss edirəm” (176, 30).

Zümrüdü də taleyi acınacaqlı olur. Qayğısız, fərəhli bir gözəldən o, yaxşı gələcəyə heç bir ümidi olmayan yoxsul, bədbəxt bir qadına çevrilir. Əri onu atır. Zümrüd Nyu-York restoranlarından birində xadiməlik edir və şərabla təsəlli tapır.

Nüaymənin fikrincə, Həttarın taleyi ibrətamizdir. Bu ağıllı, qüvvətli, cəsarətli insan, ömrünün ən gözəl illərini qürbətdə keçirərək iyirmi ildən sonra vətənə qayıdır, “vətənsiz həyat yoxdur. Əgər insan öz torpağının dostu ola bilmirsə, onda o nə qəddər varlı da olsa özgə ölkə ilə dost ola bilməz”, - deyərək həmvətənlərini öz torpağını sevməyə çağırır. (176, 25)

Amerikada sərvət toplamasına baxmayaraq, Həttar axırda başa düşür ki, xoşbəxtlik maddi rifahda deyildir. Bu ölkədə onun hər şeyi - yarısuriyalı arvadı da, ancaq puluna görə onunla xoş davranan dostları da var. Ona ən yaxın adam evindəki qoca xidmətçi - suriyalı qadındır. Bu qadın da Zümrüd və Həttar kimi Amerikaya mühacirət etmiş, arzuları puça çıxmışdır. Həttar kapitalist cəmiyyətində “insanların, pulun köləsi” olduğu yerdə xoşbəxtliyin kabus olduğunu əyani şəkildə hiss edir.

O, Nyu-Yorku “min çarxlı nəhəng qülləyə bənzədir”. Qüllənin başında böyük saat var. Bir vaxt Zümrüdü heyran edən və ona Amerika həyat tərzinin rəmzi kimi görünən qu-qu quşu saatı indi ona pulun qeyd-şərtsiz hökmranlıq rəmzi kimi görünür.

Nüaymə uzaqdan çiçəklənmə diyarı kimi təsəvvür edilən Amerika haqqında mifi bu cür məhv edir.

Zümrüddən və qoca qulluqçu qadın Səidədən əlavə, hekayədə daha bir qadın surəti də var. Bu, Həttarın arvadı, onun di-

li ilə desək, “qəribə qarışığı” olan Alisadır. Alisa öz vətəninə tanımır, harada yaşamağın onun üçün fərqi yoxdur. Onu yalnız dəblə geyinmək və ərinin yaraşlıq dostları maraqlandırır. Bu surətə müəllifin rəğbət göstərmədiyini açıq-aşkar sezilir.

“Bakalavr dərəcəsi” (“Bakaluriyə”) hekayəsinin qəhrəmanı Əbu Şahin də mühacirət həyatını lənətləyir. Öz oğlunu Amerikaya bilik və var-dövlət dalınca göndərmək üçün Əbu Şahin öz bağını o ümidlə satır ki, “oğlu qayıdanda bir quruşun əvəzinə min quruş gətirəcək, çoxlu pul qazanacaq, ata-anasını kəndin ən hörmətli ailələrindən də yüksəyə qaldıracaqdır” (176, 76).

Lakin beş il keçir, oğlu Şahin isə valideynlərinə kömək etmək əvəzinə, onlardan tez-tez pul tələb edir.

Nəhayət, Əbu Şahin bütün bu arzularının xəyaldan savayı ayrı bir şey olmadığını başa düşür. Oğlunu Amerikaya göndərməklə o, ömrü boyu topladığı bütün sərvətini itirmiş, əvəzinə isə ildırım sürəti ilə əriyən bir “dəstə əzik-üzük əskinas” qazanmışdır.

Əbu Şahin yeganə oğlunu əlindən alan bu ölkəyə nifrət edir. O, bu kədərdən yorulur elə laqeydləşir ki, oğlunu yenidən görmək həvəsini belə itirir.

Lakin onun arvadı Umm Şahin hələ də oğlunun şərəf və sərvət qazanaraq dönəcəyinə inanır. O zaman əri öynindən libadəsinin⁴, əbasını⁵ və madasını⁶ çıxaracaq, camaat da daha onlara gecə-gündüz yunla, peyinlə əlləşdiklərinə görə rişxənd etməyəcəklər. Şahin “əfəndi” nazir olacaq və heç kəs onu “qoyun oğ-

⁴ Libadə - mahud şlyapa

⁵ əba - pləş tipli yun geyim

⁶ mada - başmaq

lu” adlandırmağa cəsarət etməyəcək.

“Bir qutu kibrit” (“Ülbət kibrit”) (162, 115) hekayəsində Nüaymə Qərblə Şərqi mədəniyyət və əxlaqını müqayisə edir, bu iki dünya arasında ziddiyyətləri göstərir. Dediklərini əsaslandırmaq üçün o, iki hadisəni diqqətə çəkir. Bu hadisələrin birincisi kiçik Livan kəndində, ikincisi isə Parisdə baş verir. Müəllif bizi inandırır ki, çətinliyə düşən adamlara təmənnəsiz olaraq kömək əlini uzadan sadə Livan kəndliləri Parisdəki bir neçə quruşa görə dostluğunu qurban verməyə hazır olan varlı mehmanxana sahiblərindən daha alicənab, insanpərvər və geniş ürəkli idirlər.

Novellist kimi Nüaymə yaradıcılığında kənd və kəndli mövzusu başlıca mövzulardan biridir. Kəndli həyatına gözəl bələd olması bədii istedadı ilə birləşərək Nüayməyə, ərəb kənd məişətinin realist mənzərəsini canlandırmağa imkan vermişdir.

“Səttutənin ölümü” (“Masra Sattut”) (162, 19 və s.) novellasında Nüaymə ciddi mənəvi problemlərin təhlilinə varır.

Qoca qarı Səttutə bütün kənddə qeybətçi kimi tanınan qadındır. Vicdanlı bir adamı böhtanla ləkələmək bu qarı üçün asan bir işdir. Onun ailəsi yoxdur və o, evinə yalnız yatandan -yatana gəlir. Kənddə hamı haqqında hər şeyi bilir. Bütün günü bir həyətdən o biri həyətdə keçə-keçə qeybət toplayır. Bir çox evlərin qapıları Səttutənin üzünə açıqdır. Ona görə açıq deyil ki, kənd camaatı onu sevir, sadəcə qonşu evlərdə baş verən qalmaqallardan xəbərdar olmaq hamıya maraqlıdır.

Axırda Səttutə öz həyat tərzinin qurbanı olur. Gecələrin birində onu çox maraqlandıran bir ailə barəsində məlumat yığmaq üçün evinə gizlincə girərkən ayağı büdrəyir və o, quyuya düşür. Səhəri gün onu son mənzilə yalnız bir neçə nəfər müşayiət edir.

Səttutənin faciəli ölümü Nüaymənin şərhində uzun illər tö-rətdiyi şəhər işlərin əvəzində ədalətli qisas kimi izah edilir. Müəllif ucqar kəndlərdə yaşayan bəzi kəndlilərin cahilliyini, nəzakətsizliyini və mədəniyyətsizliyini dəqiq təhlil edir.

Səttutənin zahiri daxili aləminə də müvafiqdir. Əsər boyu onu bircə dəfə belə olsun qeybətçi adlandırmayan Nüaymə, bu qəhrəmanın xarakterini, onun başqasına münasibəti, danışıq vasitəsi ilə üzə çıxarır.

A.P.Çexov yazırdı: “Qəhrəmanların daxili aləmini təsvir etməkdən çəkinmək lazımdır, çalışmaq lazımdır ki, bu aləm qəhrəmanların əməllərindən bəlli olsun” (Sitat 10, 122 üzrə verilmişdir). Nüaymənin yaradıcılıq metodu da məhz belədir.

“Umm Yaqubun toyuğu” hekayəsi də kənd həyatına həsr edilib.

Umm Yaqub tənha qadındır. Onun əri Mosula getmiş və geri qayıtmamışdır. Sığınacaq tapdığı evin sahibəsi ona rişxəndlə yanaşır. Sahibə yalnız Umm Yaqubla deyil, çörəkdən çox söyüş və danlaq yedirdiyi dörd uşağı ilə də qəddar davranır.

Umm Yaqubun bir toyuğu var, bu toyuğu o, əziz adamı kimi, az qala həyatın özündən də çox sevir. Günlərin bir günü toyuq yoxa çıxır. Umm Yaqub bu uğurluqda qonşusunu təqsirləndirir. Qoca qarı dərdədən yatağa düşür, bir neçə gün sonra isə ölür. Yasdan bir neçə gün sonra toyuq yanında on cücəsi ilə peyda olur. “Toyuq cücələri ilə otağa girdi, bütün künc-bucağı nəzərdən keçirdi, sonra Umm Yaqubun yatağına yaxınlaşıb heyrət içində dayandı, elə bil: “Bax, bu mən, bu da balalarım. Sən haradasan, sən haradasan Umm Yaqub?” (160, 54) - dedi.

“Umm Yaqubun toyuğu” hekayəsi çox təsirlidir və dərin emosional səpgilidir, insanın digər canlılara bəslədiyi məhəb-

bətinin onun həyatına istilik, işıq gətirməyə qadir olduğunu göstərir.

Mövzu baxımından “Quşcuğaz və insan” hekayəsi də buna yaxındır (“Uşfur və insan”) (162, 67 və s.). Bu hekayədə qayğıları başından aşan kəndlilin təbiəti və bütün canlıları qorumağı özünə borc bildiyini təsvir edir. Hekayənin qəhrəmanı adı kəndli ailəsindən olan səliqəsiz, kobud, inadçı bir oğlandır. Lakin bu zahiri biganəliyin və kobudluğun arxasında incə və zərif bir qəlb durur. Nüaymə təbiət və canlılar haqqında fikirlərini uşağın dili ilə söyləyir.

“Eşşəyin quyruğu” (“Zinəb əl-himər”) (162, 123) hekayəsi isə bir ailənin taleyinə həsr edilib. Bu ailənin başçısı xırda alverçi Bərəkətdir. Bərəkətin üzünə xoşbəxtlik gülüb. O, lotereya ilə əlli min lirə udub. Bərəkətin arvadı isə çoxdan bəri “kəndxudanın arvadının dərsini vermək” arzusundadır. Bu qeyri-sağlam rəqabət, əlbəttə ki, sadə adamlarda ikrah hissi oyadır. Qonşuları və dostları Bərəkətdən və onun ailəsindən üz döndərilər. Bərəkəti sivilizasiyanın mənəviyyata, insanlığa heç bir aidiyyəti olmayan zahiri göstəriciləri - cah-cəlalı ev və bahalı maşın tənhalıqdan xilas edə bilmir. Bu hekayəni oxuyarkən, ağcaqanadlar üçün torlu çarpayısı və nişastalı köynəyi olan şeyx Əbu Nasifi yada salmaq olmur (“Onun təzə ili” hekayəsi).

Nüaymənin “kənd” mövzulu hekayələrindəki humanizmi müharibə əleyhinə yazılan əsərlərində də hiss olunur. Yazıçı müharibələrin milyonların həyatına son qoymasına biganə qala bilmir.

“İki əsgər” (“Cündiyyə”) (160, 143) hekayəsində əsgər rəhmsizliklə öldürülmüşdür. Müharibəyə yollanarkən o, vətənin,

sülhün və azadlığın müdafiəsinə getdiyini zənn edir. Müharibədə əlini, ayağını, gözünün də birini qoyub gələn əsgər nə vətəninə, nə azadlığı, nə də sülhü əldə etməz və öz həyatını bir ovuc varlığının naminə qurban verdiyinin acı həqiqətini anlayır.

Nüaymən 1918-ci ildə Fransadakı müharibədə iştirakından sonra yazdığı "Şorti" (176, 112) hekayəsinin qəhrəmanının taleyi də belədir. Yazıçı əsgər həyatına gözəl bələd olduğundan bu mövzuda da xeyli əsər yazıb.

Onun müharibə əleyhinə yazdığı hekayələri əsgər həyatının bir epizodunu təsvir etməklə kifayətlənmir, bu əsərlər müəllifin müharibənin dağıdıcı, ölüm havalı qüvvəsinə nifrət və etirazını bildirir.

Nüaymən yaradıcılığında novellalar əhəmiyyətli yer tutur. Yazıçı ərəb ədəbiyyatını məzmunu və bədii səviyyəsi ilə novella janrının zirvəsini təşkil edən əsərləri ilə zənginləşdirmişdir.

Nüaymən erkən novellalarını onun müasirləri olan ərəb yazıçılarının - Məhəmməd Lütfi Cümənin, Məhəmməd Teymurun və əl-Mənfəlutinin daha erkən yazdıqları novellalarla, istər səviyyəsi, istərsə də bütövlükdə ərəb ədəbiyyatı üçün əhəmiyyəti baxımından yanaşı qoyub müqayisə etsək, Mixail Nüaymən haqlı olaraq ərəb novellasının banisi hesab edildiyini etiraf edə bilərik.

NƏTİCƏ

"Qələmlər birliyi" ədəbi cəmiyyətinin təşkili yeni ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yaradılmasında o zaman aparıcı rol oynayan yeni, görkəmli ədəbi məktəbin təşəkkülündən xəbər verirdi. Mixail Nüaymən, Cübran Xəlil Cübranın, İlya Əbu Madinin, Nəsim Əridənin, Rəşid Eyyubun, Əbd əl-Məsih Həddad və başqalarının aktiv fəaliyyət göstərdikləri bu təşkilat yeni ərəb ədəbiyyatı tarixində bütöv bir mərhələ təşkil etmiş, onun sonrakı inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən etmişdir.

Ümumiyyətlə, ərəb mühacirlərinin və o cümlədən "Qələmlər birliyi"nin ədəbi fəaliyyətinin bütün ərəb mədəniyyəti üçün əhəmiyyətini ilk olaraq İ.Y.Kraçkovski qeyd etmişdir. Onun sayəsində rus və Avropa tədqiqatçıları ilk dəfə M.Nüaymə, C.X. Cübran, Ə.ər-Reyhani və başqalarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişlər. Yeni ərəb ədəbiyyatına ciddi diqqət ayıranlar içərisində ilk Avropa alimlərindən olan İ.Y.Kraçkovskinin böyük xidməti bir də ondadır ki, birinci olaraq "Qələmlər birliyi" nümayəndələrinin rus klassikləri ilə ideoloji və bədii əlaqələrinin olmasını aşkara çıxarmışdır.

Mövzuların yeniləşdirilməsi, real gerçəkliyə müraciət edilməsi, müasir dövrün aktual problemlərinin bədii surətlərdə təcəssüm etdirilməsi - bütün bunlar "Qələmlər birliyi"nə daxil olan yazıçılar üçün həyatı tələbat idi.

"Qələmlər birliyi"nin üzvləri ərəb poeziyasının ənənəvi qaydalarına da yenilik gətirdilər.

⁷ Qəhrəmanın ("Gödəkboy") ingiliscə adıdır.

Cübran, Nüaymə və Əbu Madanın şerlərində poeziya ənənələrinə kor-koranə əməl etməkdən imtina yalnız formada deyil, məzmununda da duyulur.

Mühacir şairlər ərəb ədəbiyyatında yeni janr - mənsur şer janrını yaratdılar. Mühacir yazıçılar nəsrin təsvir vasitələrini yeniləşdirdilər. Hamıya müyəssər olan dildə yazılan, oxucuların geniş dairəsini narəhat edən problemlərə toxunan novella, povest və esseləri ilə onlar ərəb nəsrində yeni məktəb yaratdılar. Bu məktəb Ərəb Şerqinin bütün yazıçıları tərəfindən qəbul edildi.

Mahmud Teymur, Nəcib Məhfuz, Tofiq əl-Həkim, Yusif əl-Sibai kimi tanınmış ədiblər belə hesab edirlər ki, onlar özlərinin bir çox nailiyyətləri ilə mühacirlərin yaradıcılığına borcludurlar.

“Qələmlər birliyi”nin üzvləri, xüsusilə də M.Nüaymə ərəb ədəbiyyatına yeni bədii metod - həyata tənqidi yanaşan, ətraf gerçəkliyin təsvirinə yeni mövqedən baxan realizmi gətirmişlər.

“Qələmlər birliyi”nin aparıcı nümayəndələrindən olan Mixail Nüaymənin yaradıcılığında müasir ərəb ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynayan və əsasən, kiçik həcmli formalarla təqdim olunan nəsr əsərləri özünəməxsus yer tutur.

Nüaymənin novellist kimi formalaşmasına rus ədəbiyyatı çox böyük təsir göstərmişdir. O, rus klassiklərinin yaradıcılığında hekayə ustalığının incəliklərini öyrənmişdir.

Ərəb ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq Mixail Nüaymə sadə adamların yaşadıkları cəmiyyət tərəfindən necə istismar edilməsini və əsarətdə saxlanılmasını göstərmiş, öz yazıçılıq istedadı sayəsində ölkəsini bürüyən bir çox “sosial yaraları” üzə çıxarmışdır.

Mixail Nüaymə yeni həyata, öz xalqına, “ərəb dilinin dühasına”, bacarığına, fəaliyyətinin uğuruna, ideyalarının düzgünlüyünə həmişə inanmışdır. Yazıçının öz sözlərinə əsaslanaraq, qətiyyətlə deyə bilərik ki, onun “söyləri hədəf getməyib. Başqaları da bu yolla getdilər və hazırda biz bir neçə onillikdən sonra dünyanın başqa ədəbiyyatları arasında layiqli yerini tuta biləcək yeni ərəb ədəbiyyatının yaranışının şahidləriyik” (21, 225).

ƏDƏBİYYAT**Rus dilində**

1. Антонов С.П. Письма о рассказе. М., 1964.
2. Белинский В.Г. О театре. М., 1961.
3. Белинский В.Г. Эстетика и литературная критика. М., 1960.
4. Беляев И.П. Вместе со всеми писателями Азии и Африки. - «Современный Восток», 1958, №9.
5. Борисов В.М. Арабская литература после Второй мировой войны. - «Вопросы литературы», 1958, №8.
6. Борисов В.М. Современная египетская проза. М., 1961.
7. Брагинский И.С. Заметки о реалистических традициях в литературах Востока. - «Современный Восток», 1958, №9.
8. Брагинский И.С. К итогам дискуссии о становлении реализма в литературах Востока. - Сб. «Проблемы становления реализма в литературах Востока», М., 1964.
9. Гибб Х.А.Р. Арабская литература. М., 1960.
10. Голубков В. Мастерство А.П.Чехова. М., 1958.
11. Долинина А.А. Гоголь в арабской литературе. -Сб. «Гоголь. Статьи и материалы», Л., 1954.
12. Долинина А.А. Из истории русско-арабских литературных связей («Отцы и дети» Михаила Нуайме). - Вестник ЛГУ. Серия истории, языка и литературы», 1963, №20, вып. 4.
13. Долинина А.А. Из предыстории реализма в новой арабской литературе. - Сб. «Проблемы становления реализма в литературах Востока». М., 1964.
14. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Публицистика. М., 1968.
- 14а. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового

- времени. Египет и Сирия. Просветительский роман. М., 1973.
15. Долинина А.А. Русская литература XIX века в арабских странах. Автореферат. Канд. дисс., Л., 1953.
  16. Джубранх Д.Х. Сломанные крылья. М., 1962.
  17. Ал-Каяли Мавахиб. Мысли о современной арабской литературе. - «Современный Восток», 1958, №9.
  18. Ал-Каяли Мавахиб. О современной арабской литературе. - Сб. «Современная арабская литература». М., 1960.
  19. Конрад Н.И. Запад и Восток. М., 1966.
  20. Конрад Н.И. Проблема реализма и литература Востока. - Сб. «Проблемы становления реализма в литературах Востока». М., 1964.
  21. Крачковский И.Ю. Автобиография Михаила Нуайме. - Избранные сочинения, т. III, М.-Л., 1956.
  22. Крачковский И.Ю. Арабский вопрос и русские симпатии. - «С.-Петербургские ведомости», №146, 1909, 9 июля (подпись: Энвер-Бей).
  23. Крачковский И.Ю. Басни Крылова в арабских переводах. - Избранные сочинения, т. III.
  24. Крачковский И.Ю. Арабская литература в Америке (1895-1915). Известия ЛГУ им.А.А.Жданова, т. I, Л., 1928.
  25. Крачковский И.Ю. Арабская литература в русских переводах. - «Красная газета», 14.VII.1934.
  26. Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX веке. - Избранные сочинения, т. III.
  27. Крачковский И.Ю. Возникновение и развитие новоарабской литературы. - «Восток», I, 1922.
  28. Крачковский И.Ю. Горький и арабская литература. - Избранные сочинения, т. III.
  29. Крачковский И.Ю. Исторический роман в современной арабской литературе. - Избранные сочинения, т. III.

30. Крачковский И.Ю. Ал-Йазиджи.-Избранные сочинения, т. III.
31. Крачковский И.Ю. Ал-Маарри, ар-Рейхани и ленинград.-Избранные сочинения, т. III.
32. Крачковский И.Ю. Над арабскими рукописями. М., 1965.
33. Крачковский И.Ю. О книге Михаила Нуайме о Джебране. Избранные сочинения, т. III.
34. Крачковский И.Ю. Отзвуки революции 1905 г. в арабской художественной литературе.-«Советское востоковедение», 1945.
35. Крачковский И.Ю. Предисловие. В кн.: К.В. Оде-Васильева, Образцы новоарабской литературы (1880-1925).-Избранные сочинения, т. III.
36. Крачковский И.Ю. Предисловие. В кн.: К.В. Оде-Васильева, Образцы новоарабской литературы (1880-1947 гг.). - Избранные сочинения, т. III.
37. Крачковский И.Ю. Предисловие. В кн.: Амин Рейхани. Избранные произведения.-Избранные сочинения, т. III.
38. Крачковский И.Ю. Предисловие. В кн.: Амин Рейхани, Стихотворения в прозе.-Избранные сочинения, т. III.
39. Крачковский И.Ю. Русские писатели в арабской литературе.-Избранные сочинения, т. III.
40. Крачковский И.Ю. Сулейман ал-Бустани. -Избранные сочинения, т. III.
41. Крачковский И.Ю. Чехов в арабской литературе. -Избранные сочинения, т. III.
42. Крымский А. Арабская литература. -«Энциклопедический словарь Русского библиографического института Граната», т. I., М., 1936.
- 42а. Крымский А.Е. История новой арабской литературы XIX-начала XX в. М., 1971.
43. Лазарев М.С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке. М., 1960.

44. Левин З.И. Запад в творчестве ар-Рейхани (1876-1940). - «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР», - вып. 45, 1961.
45. Левин З.И. развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте, М., 1972
46. Левин З.И. Философ из Фурейки, М., 1965
47. Луцкий В. Новая история арабских стран, М., 1965
48. Мальцев О. рассказы о писателях Азии и Африки, М., 1960
49. Мандур Мухаммед, Арабская литература и социальный прогресс, - «Азия и Африка сегодня», 1962, №2
50. Меренз Д. Человек, который познакомил арабов с Россией. «Литературная газета», 27.IV.1946.
51. Нуайме М. Ливанские новеллы. М., 1959.
52. Оде-Васильева К.В. Образцы новоарабской литературы (1880-1925). М., 1928.
53. Оде-Васильева К.В. Образцы новоарабской литературы (1880-1947). М., 1949.
54. Оде-Васильева К.В. Предисловие. В кн. - М.Нуайме. Ливанские новеллы. М., 1959.
55. Ар-Рейхани Амин, Избранные произведения. Пг., 1917
56. Ридван аш-Шахалб. Прогрессивные реалистические течения в современной арабской литературе. -Сб. "Современная арабская литература", М., 1960.
57. Ас-Самави Казим. О современной арабской литературе. - "Иностранная литература". 1958, №9.
58. Соловьев Б., Фильштинский, И., Юсупов Д. Арабская литература. Краткий очерк. М., 1964.
59. Степанов В. О египетской литературе. - "Литературная газета", 26.IV.1958.
60. Степанов Л. Путешествие в юность. - «Иностранная литература», 1958, №7.

61. Султанов А.Ф. Египетская литература на новом этапе. «Известия ОЛЯ АН СССР», ч. 14, 1955, вып. 1.
62. Султанов А.Ф. Основные вехи развития современной культуры в Египте. - «Советское востоковедение», 1957, №3.
63. Тургенев И.С. Отцы и дети. - Собрание сочинений, т. 3, М., 1954.
64. Аль-Фахури Ханна, История арабской литературы, ч.2, М., 1961.
65. Ал-Халиди М., Фаррух О. Миссионеры и империализм в арабских странах. М., 1961.
66. Ханна Жорж. О литературе Ливана. - Сб. «Современная арабская литература», М., 1960.
67. Чехов А.П. Собрание сочинений, т.12, М., 1956.
68. Шарбатов Г.Ш. Арабская новелла. - «Современный Восток», 1958, №9-10.
69. Шарбатов Г.Ш. Литература Аравии. - «Азия и Африка сегодня», 1962, №10.
70. Шифман А.И. Лев Толстой и Восток. М., 1960.

**Rus dilinə tərcümə olunmuş ərəb hekayə
və novellalarının topluları:**

71. В моем городе идет дождь, М., 1966
72. Восточная новелла, М., 1963
73. Рассказы арабских писателей, М., 1955
74. Рассказы писателей Востока, Л., 1958
75. Рассказы писателей Ливана, М., 1958
76. Рассказы сирийских писателей, М., 1958
77. Современная арабская новелла, М., 1963
78. Современная арабская проза, М.-Л., 1961

Ərəb dilində

- 79 1948 أبو شهاباني، الياس - مجموعه المقالات والذكريات عن نعيمة، بيروت،
- 80 أبو ماضي، ايليا - الجلا لداول. نيويورك، 1920
- 81 أبو ماضي، ايليا - الجمائل، نيويورك، 1940
- 82 الايبارى، ابراهيم - الوطن في الادب العربي، القاهرة، 1962
- 83 احمد، امين - التقه الادبي، القاهرة، 1907
- 84 الاشر، عبد الكريم - النثر المهجري، كتاب الرابطة القلمية، القاهرة، 1961
- 85 الاغانى، سليمان - الادب العربي وتاريخه، القاهرة، 1900
- 86 ايوب، رشيد - الايوبيات، نيويورك، 1916
- 87 ايوب، رشيد - هي الدنيا، نيويورك، 1942
- 88 البدي الملم - الناطقون بالفساد في امريكا الجنوبية، القاهرة، 1906
- 89 البستاني، كرام - القصص اللبنانية، بيروت، 1961
- 90 اتليسى، خليفه محمد - الشاي وجبران، بيروت، 1907
- 91 جبران، جبران خليل - الارواح المشرقة، بيروت، 1960
- 92 جبران، جبران خليل - رمل وزبد، بيروت، 1960
- 93 جبران، جبران خليل - المجموعة الكاملة لمؤلفات، بيروت، 1961
- 94 جبران، جبران خليل - النبي، بيروت، 1960
- 95 جمال الدين محسن - العراق في الشعر العربي المهجري، بغداد، 1966
- 96 جميل، جبار - جبران خليل جبران، بيروت، 1907
- 97 الجندي، انور - معالم الادب العربي المعاصر، القاهرة، 1964
- 98 جورج، الفريض - الكلمة العربية في المهجر، القاهرة، 1900
- 99 حبيب، سمون - جبران حيا وميتا، سان باولو، 1932
- 100 حتى، فيليب - تاريخ سوريا ولبنان وفلسطين، الجزء 2، بيروت، 1909
- 101 حنّاد، ندر - اوراق الخريف، نيويورك، 1941
- 102 الحورى، الفريض - جبران خليل جبران وميخائيل نعيمة، بيروت، 1960
- 103 الحورى، الفريض - الكلمة العربية في المهجر، بيروت، 1960
- 104 الحورى، ابراهيم - تحت المجهر، بيروت، 1960
- 134

- 105 غوري ، ايل وعادل- السياسة الدولية في الشرق العربي من سنة 1905
1907-1909 ، بيروت ، 1909
- 106 الغوري ، رليف- التعريف الادب العربي ، بيروت ، 1906
- 107 الغوري ، رشيد سليم- ديوان التزاي ، سانباولو ، 1902
- 108 الغوري ، المقلمى انيس- الاتجاهات الادبية في العالم العربي الحديث ،
بيروت ، 1961
- 109 الغوري ، المقلمى انيس- تطور الاساليب الشعرية في الادب العربي ،
بيروت ، 1960
- 110 الغوري ، يرستا- رد حل ميخائيل نسيه في «مرداد» ، صيدا ، 1906
- 111 داود ، انيس- التجديد في شعر المهجر ، القاهرة ، 1968
- 112 المنسقى ، صر- في الادب الحديث ، القاهرة ، 1904
- 113 المنسقى ، عبد العزيز- الجماعة «ابولو» واثرا في الشعر الحديث ،
القاهرة ، 1960
- 114 ديب ، وديع امين- الشعر العربي في المهجر الامريكى ، بيروت ، 1900
- 115 التزاي ، طه- امين الريحاني ، بيروت ، 1908
- 116 الريحاني ، البرت- امين الريحاني ، بيروت ، 1941
- 117 الزوكل ، غير الدين- الاعلام قامين تراجم الاشهر الرجال والنساء في العرب
المستعربين والمستشرقين ، القاهرة ، 1904
- 118 زهير ، ميرزا- ايليا ابو ماضي شاعر المهجر الاكبر ، دمشق ، 1904
- 119 سراج ، نادرة جميل- شعراء الرابطة القلمية ، القاهرة ، 1900
- 120 سركيس ، خليل رامز- ارضنا الجديدة ، بيروت ، 1962
- 121 سعاد ، جورج- نهضة الصحافة في لبنان ، بيروت ، 1960
- 122 شراره ، عبد اللطيفة- ايليا ابو ماضي ، حياته مؤلفاته ، بيروت ، 1961
- 123 شيحا ، ميشل- لبنان في شخصيه ، وسنوره ، بيروت ، 1962
- 124 صايغ ، توفيق- اشواه جديدة على جبران ، بيروت ، 1966
- 125 صيلح ، جورج- ادبنا وادبنا في المهاجر الامريكى ، القاهرة ، 1906
- 126 ضمون ، توفيق- ذكرى الهجرة ، القاهرة ، 1947
- 127 ضيف ، شوقي- الادب العربي المعاصر ، القاهرة ، 1901
- 128 طرازي ، فيليب- تاريخ الصحافة العربية ، الجزء 17 ، بيروت ، 1922
- 129 طعه ، جورج- المستعربون العرب في امريكا الشمالية ، دمشق ، 1964
- 130 طه ، حسين واحمد ، اسكندري- المنتخب في الادب العربي ، القاهرة ، 1924
- 131 عباس ، احسان ونجم ، محمد يوسف- الشعر العربي في المهجر امريكا
الشمالية ، بيروت ، 1907
- 132 عيود ، مارون- مجلدون ومقدمون ، بيروت ، 1948
- 133 عيود ، مارون- في المختبر ، حارسة ، 1902
- 134 عيود ، مارون- امين الريحاني ، القاهرة ، 1902
- 135 عيود ، مارون- ادب العرب ، بيروت ، 1960
- 136 عيود مارون- جلد وقلماء دراسات ونقد و مناقشات ، بيروت ، 1904
- 137 هريضة ، نسيب ، - الارواح الحائرة ، نيويورك ، 1946
- 138 صان- «علام الادب المهجرى» ، القاهرة ، 1906
- 139 هواد ، كوركيس- المخطوطات العربية في دور الكتب الاميركية ، بيروت ،
1901
- 140 النضبان ، عادل- الشيخ نجيب الحداد ، القاهرة ، 1903
- 141 القصص اللبثانية مختارات ، بيروت ، 1948
- 142 قطب ، سيد- النقد الادبي ، القاهرة ، 1904
- 143 فضل الياس- ادب المنترين ، دمشق ، 1963
- 144 الكفاني ، محمد- حرب في المهجر الشمالى ، القاهرة ، 1904
- 145 الكيال ، سامى- امين الريحاني ، القاهرة ، 1960
- 146 محمد حسن ، عبد التنى- الشعر العربي في المهجر ، القاهرة ، 1900
- 147 محمد ، كرد على- غرائب الغرب ، دمشق ، 1910
- 148 محمد ، مصطفى هذاره- التجديد في الشعر العربي المهجر ، القاهرة ، 1907
- 149 منور ، محمد- اليزان الجديد ، القاهرة ، 1906
- 150 مرو ، اديب- الصحافة العربية نشاتها وتطورها ، بيروت ، 1961
- 151 مريدان ، عزيزه- القومية والانسانية في شعر المهجر الجنوبي ، القاهرة ،
1966
- 152 مخلوف ، شفيق- هبتر ، سان باولو ، 1949
- 153 موسى ، محمد على- امين الريحاني حياته ومؤلفاته ، بيروت ، 1961
- 154 النهاورى ، عيسى- ادب المهجر ، القاهرة ، 1909
- 155 النهاورى ، عيسى- الياس فرحات شاعر العروبة في المهجر ، صان ، 1906
- 156 نجم ، محمد يوسف- فن القصة ، بيروت ، 1900
- 136

- 157 محمد يوسف - القصة في الادب العربي الحديث ، القاهرة ، ١٩٦١
- 158 ميشائيل - الايام والنين ، بيروت ، ١٩٥٣
- 159 نعيمه ، ميشائيل - اهد من موسكو ومن واشنطن ، بيروت ، ١٩٥٧
- 160 نعيمه ، ميشائيل - ابو بله ، بيروت ، ١٩٥٩
- 161 نعيمه ، ميشائيل - اشعار ، بيروت ، ١٩٥٩
- 162 نعيمه ، ميشائيل - اكابر ، بيروت ، ١٩٥٦
- 163 نعيمه ، ميشائيل - ايوب ، بيروت ، ١٩٦٧
- 164 نعيمه ، ميشائيل - البيادر ، بيروت ، ١٩٥٠
- 165 نعيمه ، ميشائيل - التعليم والتربية في الامريكية ، بيروت ، ١٩٥٧
- 166 نعيمه ، ميشائيل - جبران خليل جبران ، حياته وموته وادبه وفنه ، بيروت ، ١٩٣٤
- 167 نعيمه ، ميشائيل - دروب ، بيروت ، ١٩٥٤
- 168 نعيمه ، ميشائيل - زاد المعاد ، بيروت ، ١٩٥٦
- 169 نعيمه ، ميشائيل - سيمون ، الجزء ١ ، بيروت ، ١٩٦٢
- 170 نعيمه ، ميشائيل - سيمون ، الجزء ٢ ، بيروت ، ١٩٢٠
- 171 نعيمه ، ميشائيل - سيمون ، الجزء ٣ ، بيروت ، ١٩٦٠
- 172 نعيمه ، ميشائيل - صوت العالم ، القاهرة ، ١٩٥٧
- 173 نعيمه ، ميشائيل - الفريال ، بيروت ، ١٩٥١
- 174 نعيمه ، ميشائيل - في الادب العربي الحديث ، بيروت ، ١٩٥٤
- 175 نعيمه ، ميشائيل - في مهب الريح ، بيروت ، ١٩٥٢
- 176 نعيمه ، ميشائيل - كان ما كان ، بيروت ، ١٩٤٩
- 177 نعيمه ، ميشائيل - كتاب مرداد ، بيروت ، ١٩٥٢
- 178 نعيمه ، ميشائيل - كرم على درب ، بيروت ، ١٩٦٢
- 179 نعيمه ، ميشائيل - لقاء ، بيروت ، ١٩٥٨
- 180 نعيمه ، ميشائيل - المختارات من ميشائيل نعيمه ، بيروت ، ١٩٥٥
- 181 نعيمه ، ميشائيل - مذكرات الارش ، بيروت ، ١٩٦٢
- 182 نعيمه ، ميشائيل - المراحل ، بيروت ، ١٩٥٠
- 183 نعيمه ، ميشائيل - نائفة لبنان جبران خليل جبران ، القاهرة ، ١٩٥٨
- 184 نعيمه ، ميشائيل - النور والديجور ، بيروت ، ١٩٥٨
- 185 نعيمه ، ميشائيل - همس الجفون ، بيروت ، ١٩٥٢

- 186 نعيمه ، ميشائيل - هرامش ، بيروت ، ١٩٦٥
- 187 نعيمه ، ميشائيل - اليوم الاخير ، بيروت ، ١٩٦٥
- 188 جريدة «بلاد» ، بيروت .
- 189 جريدة «السائح» ، نيويورك
- 190 مجلة «الادب» ، بيروت
- 191 مجلة «الاديب» ، بيروت
- 192 مجلة «الثقافة الوطنية» ، بيروت
- 193 مجلة «الحديث» ، القاهرة
- 194 مجلة «المصبة» ، بيروت

İngilis dilində

195. Bielawski J. Historia literatury arabskiej. Warszawa, 1968.
196. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur, Bd III, Leiden, 1937.
197. Gabrieli F. Mikhail Nuayma. An Autobiography, — Tikku B. (ed.) Islam. Its Unity and Diversity, Urbana, 1971.
198. Gabrieli F. La letteratura araba. Nouv. ed. agg., Firenze, 1967.
199. Huart C. A History of Arabic Literature, London, 1903. — Beirut, 1966, repr.
200. Kampffmeyer G. Arabische Dichter der Gegenwart, MSOS, Bd XXIX, 2 Abt., 1926; MSOS, Bd XXXI, 2 Abt., 1928.
201. Kampffmeyer G. Index zur neueren arabischen Literatur, MSOS, Bd XXXI, 2 Abt., 1928.
202. Khemiri T., Kampffmeyer G. Leaders in Contemporary Arabic Literature. A Book of Reference, Pt I, WI, IX, 1930.
203. Naimy Nadeem N. Mikhail Naimy. Introduction, Beirut, 1967.
204. Sharabi Hisham B. Arab Intellectuals and the West: The formation Years, 1887—1914, Baltimore—London, [1970].
205. Wright J. Libya, New York — Washington, [1969].

ADLARIN GÖSTƏRİCİSİ¹

- Аббас, Ихсан 5, 7, 73, 74
 Абд ал-Гани, Хасан Мухаммад 73, 86
 Абд ал-Маджид, Абд ал-Азиз 103
 Абд ал-Хабара, Ахмад 21
 Абд ал-Хамид II 3
 Абд ал-Хури, Ибрахим 73-75, 104, 107
 Абу Мади, Ахмад Заки 19
 Абу Мади, Илйа 4, 7, 12-14, 18, 24,
 30, 31-35, 38, 41, 42, 45047, 50, 129
 Абу Нувас 31
 Абу Самра, Наим 25
 Аввад, Тауфик 63
 Аййуб, Рвашид 4, 11, 14, 21, 24, 32,
 35-37, 43, 58, 92, 129
 Ал-Аккад Аббас Махмуд 19 73, 81, 86
 Андреев Л.Н. 77, 105
 Антун, Джамил 31
 Антун, Фарах 9, 18
 Арбили, Ибрахим 12
 Арбили Наджиб 12
 Арида, Насиб 4, 5, 12, 14, 19
 21, 24, 32, 34, 35, 41, 43-45, 47, 52,
 55, 56, 59, 84, 129
 Аталлах, Илйас 14, 24, 39
 Атлас, Салима 24
- Вади, Диб 73
 Вахид, Кайсар 23
 Верфель Ф. 88
- Ганим, Йусиф Асад 21
 Ганим, Сесил 25
- Гираб, Хусни 21, 24
 Гоголь Н.В. 6, 54, 77, 99, 105
 Горький М. 35, 77, 99, 100
- Дасуки, Омар 73
 Дауд, Шукур 21
 Даун, Тауфик 22
 Джаббар, Дифа 25
 Ал-Джарра, Шукраллах 21, 22
 Джубран, Халил Джубран 4, 7,
 11, 13, 14, 17-20, 24, 27-32, 38,
 42-49, 56, 59, 62; 66, 67, 84,
 87-93, 102, 104, 105, 129
 Джума, Мухаммад Лутфи 103, 128
 Джурдж, Соломун 25

¹ В исследовании арабские имена и названия даются в упрощенной транскрипции

- Ахмад, Махмуд 84
 Ал-Бани, Йусиф 21, 24, 25
- Байдас, Халил 52
 Баллан, Антун, 52
 Белинский В.Г. 5, 6, 54,
 56, 77, 83, 86, 99
 Зайтун, назир 21, 24
 Зийаде, Майй (Марйам) 19, 84
 Зухайр, Мирза 31
- Брокельман К. 6, 9, 76
 Ал-Бустани, Бутрус 10
 Ал-Бустани, Савлим 17, 104
- Илйас ибн Ханна 9
 Искандер, Кпрбадж 21
 Искандер, Михаил 55
 Исхак. Адиб 9, 10
- ал-Йазиджи. Искандер 62
 ал-Йазиджи, саид 23
 ал-Йафи, Наим Хасан 76, 104, 105
 Йакун, Вали ад-Дин 17, 18
 Ибн ал-Мутазз 100
 Ибрахим, хабиб 23
 Ибрахим, Хафиз 18, 40
 Илйас, Илйас Антун 80
- Ал-Маарри, Абу-Ала 31, 100
 Ал-Мазини, Ибрахим 86
 Ал-Малуф, Илйас 24
- Дицаб, наджиб Муса 12
 Долинина А.А. 76, 77
 Достоевский Ф.М. 6, 52, 54, 77, 96,
 99, 100, 105
- Зайдан, Джирджи 9, 10, 17
- Зайдан, Эмил 86
 Каддум, Джурдж 24
 Казан, Наим 22, 41, 43
 Кампфмейер Г. 6, 7, 76
 Курайм, Муса 23, 24
 Карлус, Амал 25
 Катиб, Амин 24
 Катисфлайс, Уильям 14, 24, 39
 Кенази, Константин 52
 Кобайн, Салим 52
 Короленко В.Г. 100
 Котляревский И.П. 100
 Крачковский И.Ю. 3, 5, 7, 9, 35,
 51-53, 76, 87, 88
 Крачковская В.А. 100
- Лермонтов М.Ю. 6, 54, 99
 Лутфаллах, Филипп 23
 Ал-Малуф, Фаузи 11, 21, 22, 42, 45
 Ал-Малуф, Шиафик 12, 21, 22
 Мандур, Мухаммед 42
 Ал-Манфалути, Мустафа Лутфи
 17, 18, 104, 128
 Ал-Маншур, Адхам 105
 Масуд, Хабиб 21, 22
 Масух, Джубран 23

- Ал-Малуф, Мишел Нуман 21, 24
 Ал-малуф, Рийад 21, 22
 Ал-Мувайлихи, Мухаммед 18, 40
 Мукарзал, Наум 11, 12, 34
 Мукарзал, Салим 12
 Муса, Асад 23
 Муса, Салам 18
 Ал-Мутаннаби,
 Мутран, Мутран Халил 10
 Мушрик, Амин 23, 24
- Наджи, Мухаммад Йусиф
 5, 7, 73-75, 77, 104, 105
 Наима, Марийу 25
 Ан-Наккаш, Салим 9, 10
 Наср, Даун 25
- Ан-Наури, Иса 25, 40,
 42, 49, 74, 93
 Некрасов Н.А. 99
 Нимр, Фарис 10
 Нуайме, Михаил 4-8, 11-14,
 16-20, 24, 29, 30, 33, 36, 40,
 42-47, 49, 51-130
- Оде-Васильева К.В. 100
 Островский А.Н. 78, 79
- Пурталес Н. 88
 Пушкин А.С. 6, 54, 99, 100
 Ар-Рейхани, Амин 4, 7, 11,
 13, 14, 17, 20, 23, 24, 32, 45,
 48, 49, 84, 91, 129
- Махфуз, Наджиб 130
 Михалков С.В. 100
 Ар-рафи и Мустафа Садык 18
 Ар-Рафи и, Тауфик 19
 Ар-Рида, Мухиддин 19, 80, 81
 Рипли Дж.20
 Рустум, Ас ад 23
 Абу таййиб 100
 Сааба, Фуад 12
 Са ад, Антун Салим 21
 Са ад, халил 23
- Сабир М.А. 111
 Садир, Салим Ибрахим 65
 Са иг, Салма 24
 Сайдах, Джурд 24, 32, 35, 42,
 73-75, 77
- Сам ан, Наср 21
 Самаха, Масуд 23, 24
 Саррадж, нажира Джамил 18, 73
- Сарруф, Йа куб 10, 15
- Ас-Сибя и Йусиф 130
- Такла, Бишара 10
 Та ма Абдаллах Йлйас 23
 Таймур, Махмуд 130
 Таймур, Мухаммад 40, 41, 103, 104, 128
- Таррази, Филипп 13

- Фалид, Абу Фадл 24
 Фархат, Йлйас 22, 43, 45
 Фахури, Марианна 24
 Фуллер М. 20
- Хаддад, Абд ал-Масих 4, 5, 12, 14,
 23, 34, 35, 37, 38, 55, 60, 61, 92, 129
 Хаддад, Джамил Мансур 25
 Ал-Хаддад, Муса 29
 Хаддад, Наджиб 9, 18
 Хаддад, Надра 14, 21, 24, 30, 38,
 39, 42, 52
 Хайкал, мухаммад, Хуссайн 18
 Ал-Хаким, Тауфик 130
 Хамави, Савлим Паша 10
 Ал-Хамиси, Абд ар-Рахман 70
- Ханна, Ганим 12
- Шалита, Анжел 24
 Шариф, Махмуд 23
 Шауки, Ахмад 18, 40
 Шевченко Т.Г. 100, 101
- Аш-Шидйак, Джурдж 25
 Аш-ихаби, Башир II 9
 Аш-Шурайки, мухаммад 84
- Эмерсон Р.У. 20
- Толстой Л.Н. 6, 52, 54, 99, 100
 Тургенев И.С. 6, 54, 57, 76-80, 105
- Уитмен У. 20
- Хасан, мухаммад рушди 103
 Хаскел М. 27, 88, 89, 92
 Хашим, Лабиба 9
 Хемири, Тахир 6, 76
- Хитти, Филипп 23, 24, 82
 Ал-Хури, Башшар 63
 Ал-Хури, Йусиф 73
 Ал-Хури Кайсар салим 22
 Ал-Хури, рашид Салим
 (аш-Шаир ал-карави)
 17, 21, 22, 23, 45, 84
 Ал-Хури, Таннус 9
 Ал-Хури, Фарис 70
 Ал-Хури, шукри 16
 Хусайн, Таха 18, 86
- Чехов А.П. 54, 77, 99, 105,
 107, 127

Kompüter tərtibçisi:
İbrahim Öməröv

AİDA İMANQULİYEVA
“QƏLƏMLƏR BİRLİYİ” VƏ MİXAİL NÜAYMƏ
BAKI, “Elm”, 2002

Yığılmağa verilmişdir: 08.VI.2002

Çapa imzalanmışdır: 04.IX.2002

Formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 11,25 ç. v.

Sayı: 1000

Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sifariş № 78

